

А.А.ОДИЛОВ

АМИР ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ – ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ АСОСИ

ТОШКЕНТ

УЎК: 94 (282.255.243)

КБК 74.5

О-50

О-50 А.А.Одилов. Амир Темур тузуклари – давлат бошқаруви асоси. –Т.: «Fan va texnologiya», 2016, 180 бет.

ISBN 978-9943-4719-8-6

Мазкур ўқув қўлланма 5А120303 - «Давлат бошқаруви ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув» магистрлик мутахассислик йўналиши ўқув режасида белгиланган танлов фани бўйича тайёрланган ўқув адабиёти бўлиб, унда «Темур тузуклари»нинг мазмун-моҳияти, давлат бошқарувида туган ўрни, асардаги бошқа асосий масалалар таҳлил этилган.

Данное учебное пособие подготовлено в качестве учебной литературы в соответствии с предметами по выбору учебного плана специальности магистратуры 5А120303- «Государственное управление и местное самоуправление». В пособии пранализированы вопросы управления в производстве «Уложение Амира Темура», его место в государственном управлении, а также целый ряд других вопросов.

This manual is considered to be an academic literature made according to the optional subject marked in the curriculum of the direction of master's specialization 5А120303 – «Public administration and local self-governance», and the content of «Temur tuzuklari», its role in state administration, other major issues of the work have been analysed.

УЎК: 94 (282.255.243)

КБК 74.5

Масъул муҳаррир:

Р.Ҳ.Муртазасева – тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ш.М.Ўлжаева – тарих фанлари доктори;

А.М.Хидиров – катта ўқитувчи.

Ўқув қўлланма Ф.1-32 «Ўзбекистон тарихи фанидаги инновацияларни олий таълим тизимига татбиқ этиш» мавзусидаги грант маблагини ҳисобидан chop этилди.

Мазкур ўқув қўлланма Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети услубий Кенгаши қарорига асосан нашр этилди. (2016 йил 28 июндаги 6-сонли баённома).

ISBN 978-9943-4719-8-6

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2016.

...Амир Темур шахсини идрок этиш – тарихни идрок этиш демакдир. Амир Темурни англаш – ўзлигимизни англаш демакдир. Амир Темурни улуғлаш – тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажагимизни, ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир.

Ислом Каримов

КИРИШ

Шарқ ва Ғарб савдо йўллари чорраҳасида жойлашган, асрлар давомида ўтроқ зироаткор ва кўчманчи чорвадор аҳоли ўртасида мутаносиблик ва муштараклик мавжуд бўлган, қатор босқинларни бошидан кечирганлигига қарамасдан ўзлигини сақлаб қолган, қулай жўғрофий маскан сифатида қўплаб динлар, маданиятларга жой берган, жасур ва бағрикенг, иккинчи томондан заҳматқаш ва меҳнатсевар аҳолисига эга бўлган ўзбек замини башарият тамаддунига катта ҳисса қўшган ҳудудлардан бири бўлиб ҳисобланган. Мазкур кўҳна заминдан жаҳон илм-фани, маданияти ривожига бекиёс ҳисса қўшган қатор аллома, олим, уламолар етишиб чикқан. Ўрта асрлар Шарқ тарихида айнан ушбу ҳудуд аксарият давлатларга бешик сифатида геосиёсий майдонда муҳим мавқега эга бўлиб келган. Зеро, Мовароуннаҳр замини бир вақтнинг ўзида мусулмон шарқида ҳам маънавий-маданий, иккинчи томондан сиёсий ва иқтисодий марказлардан бири ролини ҳам ўтаганлигини жаҳон илм ахли ҳақли тарзда эътироф этади.

Ўзбек халқи – тарихий илдизлари деярли уч минг йилликка бориб тақалувчи давлатчилик анъаналарига эга бўлган халқдир. Мамлакатимиз заминидан нафақат улуғ аллома зотлар, балки жаҳон ижтимоий-сиёсий ҳаёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган саркарда, ҳукмдор, давлат арбоблари ҳам етишиб чикқан. Шубҳасиз, улар орасида пешқадамлик миллатимиз фаҳри ва ғурури бўлмиш Соҳибқирон Амир Темурга тегишлидир.

Истиқлол шарофати, Биринчи Президентимиз И.Каримов та-шаббуси билан бу улуг саркарда ва буюк давлат арбоби, давлатчилигимиз тараққиётида беқиёс из қолдирган мўътабар зотнинг пок номи тарих зарварақаларига қайтарилди.

Юртимиз тарихида Соҳибқирон Амир Темур – бир юз эллик йиллик мўғул истибдодини тугатган, ўзаро парокандалик ва зулм-зўравонликка чек қўйиб, адолатли давлатчилик анъаналарини ижобий тарзда тараққий эттирган, мамлакатда илм-фан, маданият ривожига, қурилиш ва ободончилик ишларига кенг йўл очиб берган буюк давлат арбоби сифатида муҳим из қолдирди.

Амир Темур сиймоси, Соҳибқирон қадрияти – миллат гурури ва шаънини англашда, миллий онгни юксалтириш ва ўтмиш воқелигини тушунишда, ёш авлодни она-Ватанга муҳаббат ва садоқат, буюк бобокалонлардан фахрланиш руҳида тарбиялашда, ўзбек давлатчилиги тараққиёти учун пойдевор бўлишда, ўзбек номини жаҳонга танитишда муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Амир Темур шахси, ҳукмдорлик даври тарихини ўрганишда, унинг давлатчилиги мазмун-моҳиятини англашда, ҳозирги даврда унинг аҳамиятини англаб етишда шубҳасиз, «Темур тузуклари» муҳим ўрин эгаллайди.

Айнан «Тузуклар» орқали Амир Темурнинг давлатчилик ва дипломатия, ҳарбий маҳорат, илм-фан, ободончилик, қурилишга оид қарашлари, яратувчанлик, бунёдкорлик салоҳияти, ҳаёт фаолиятининг мазмун-моҳияти, эзгулик, маънавий фазилатлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, дин ва адолатга муносабати, салтанат ишларини, кенгаш ва машварат асосида, ҳар бир масалани эл-юрт манфаатини ўйлаб иш тутиш билан боғлиқ ибратли жихатларини кўриш мумкин бўлади.

Юқорида таъкидланган мулоҳазалар Соҳибқирон тафаккури, онгу-шуурининг махсули бўлган «Тузуклар»да аниқ ва равшан, таъсирли, ишончли тарзда ўз ифодасини тонган десак айни ҳақиқат бўлур эди. Амир Темур ўзининг улкан азму шижоати, мардлик ва жасорати ила мўғуллар зулми ва қарамлигига барҳам берди. Бу борада у кўплаб машаққат ва қийинчиликларни бошидан ўтказди. Лекин ҳеч қачон тушқунлик ва иродасизлик домига тушмади. Аксинча, улуг мақсад йўлида илдам қадам ташлаб, тарқоклик ва парокандаликка чек қўйди, улкан ва қудратли салтанат барпо этди. Мана шундай буюк сиймонинг ўй-фикрлари ва қарашлари шу жихатдан нафакат ўз даври, балки келгуси авлод учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Икки китобдан (қисм) иборат «Тузуклар»нинг биринчи қисми Соҳибқироннинг ҳаёт йўли ва фаолиятига бағишланган бўлса, иккинчи қисми бевосита мамлакатни бошқариш масаласига қаратилган. Иккала қисмда ҳам унинг эл-юрт, халқ дарди, салтанат ва давлат ташвиши билан бўлганлиги барча тузукларда ўз ифодасини топган. Амир Темурнинг сиёсат бобида маънавий қадриятларни уйғунлаштириши, қонун ва адолат устуворлиги, ҳар бир ишни маслаҳат ва машварат билан, давлат бошқарувини шижоат, қатъийлик, фидойилик, ҳалоллик ила бошқариш лозимлиги ҳақидаги кўрсатмалари глобаллашув асри бўлмиш – XXI асрда ҳам долзарб аҳамият касб этади. Соҳибқироннинг ўзи буюк ҳукмдор ва моҳир саркарда бўлса ҳам куч-қудрат зўравонлик ва зулмда эмас, аксинча у адолат ва ҳамжиҳатдалигини чуқур англаб етган. Унинг давлат бошқарувидаги зехн-заковати, оқиллиги, ноёб ақлий салоҳияти кўплаб қийин вазиятлардан чиқиб кетишда, салтанат тизгинини ушлаб туришда муҳим пойдевор бўлиб хизмат қилади. Бу борада эса «Темур тузуклари» ноёб қўлланма вазифасини ўтайди. XXI аср давлат бошқаруви органлари, раҳбарлик даражасида ишлаётган, масъул вазифаларда фаолият кўрсатаётган шахс учун, умуман ҳар қандай зиёли инсон учун у ниҳоятда қўл келувчи қўлланма бўлиб хизмат қилади.

2010/2011 ўқув йилидан бошлаб юқорида қайд этилган мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда ЎзМУ тарих факультетида очилган 5A120303 - Давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув магистрлик йўналишида айнан мазкур ўқув қўлланма номи остида танлов фанининг ўқитилиши йўлга қўйилди. «Амир Темур тузуклари – давлат бошқаруви асоси» номли ушбу фан жами 40 соатдан (20 соат - маъруза, 20 соат - семинар) иборат. Ўқувчи эътиборига ҳавола этилаётган мазкур ўқув адабиёти айнан юқорида номи қайд этилган магистрлик йўналиши ўқув режасига мувофиқ равишда тайёрланди. Ўқув қўлланмада XIV аср иккинчи ярмида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий аҳвол, Амир Темур томонидан буюк салтанатга асос солиниши, XIV аср охирилари - XV аср бошларига оид манбалар таҳлили, «Темур тузуклари»да давлат бошқаруви, ҳарбий иш, савдо, солиқ, ободончилик, маиший ҳаёт масалалари ва бошқалар акс этган. Муаллиф ўқув қўлланма юзасидан билдирилган барча фикр-мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қилади.

1-мавзу. XIII АСР ОХИРЛАРИ - XIV АСР БИРИНЧИ ЯРМИДА ЧИҒАТОЙ УЛУСИДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСII ВА МАДАНИЙ АҲВОЛ

Режа:

1. Мовароуннахрга мўғул босқинининг амалга оширилиши. Жалолиддин Мангуберди – Ватан қаҳрамони.

2. Мўғуллар истилосидан кейинги сиёсий вазият. Чиғатой улуси давридаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, ҳўжалик аҳвол.

3. XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг биринчи ярмидаги маданий ҳаёт.

1. Мовароуннахрга мўғул босқинининг амалга оширилиши. Жалолиддин Мангуберди – Ватан қаҳрамони

Мамлакатимиз тарихида мўғул босқини аянчли саҳифаларни ташкил қилиб, ўзидан оғир асоратларни қолдирган. Чингизхон 1219 йили ўз ўғиллари бошлиқ 200 мингга яқин асосий ҳарбий кучлари билан анчадан бери пухта тайёрланган Хоразмшўх-Ануштагинийлар давлати устига ҳарбий юришни бошлади. Бу кучлар ёзни Иртиш дарёси бўйида ўтказиб, сентябр ойида чегарадан ўтади. Чингизхонга уйғур эдиқути (хони) Баурчак қарлуклар хони Арслонхон ва Олмалик ҳукмдори Сигноктегинлар ҳам ўз қўшини билан келиб қўшилдилар. Чегарадан ўтган Чингизхон ўз қўшини билан жанубий қозоқ чўлларининг Сирдарёга туташган жойидаги Ўтрор шаҳри яқинида тўплаб, уни 4 қисмга бўлди.

Чиғатой ва Ўқтой қўшиннинг бир қисми билан Ўтрорни камал этиб, эгаллаш учун қолдирилди. Иккинчи қисм эса Жўчи бошчилигида Сирдарёнинг юқори оқимидаги Жанд, Янгикент, Борчиғлиғкент, Сигноқ шаҳарларни босиб олиш учун юборилди. Учинчи қисмидаги беш минг чоғли қўшинга Улоқ нўён ва Сукету черби бош бўлиб Ўтрордан жанубга юриш, Хўжанд ва Банокатни эгаллаш вазифаси топширилди. Чингизхон ўзи бош бўлган

тўртинчи, асосий қисм (унинг таркибида таниқли саркардалар Жебе ва Субутой ҳам бор эди) Зарафшон воҳаси томон Бухоро ҳамда Самаркандни истило этиш учун йўл олди.

Шундай қилиб, мўғул босқини бошлангач, Муҳаммад Хоразмшоҳ мўғулларга зарба бериш хусусида Урганчда (Гурганж) ҳарбий кенгаш чакиради. Унда кўзга кўринган давлат арбоблари, аслзодалар, ҳарбий саркардалар иштирок этадилар. Асли хивалик машҳур фикҳшунос ҳамда давлат арбоби Шаҳобиддин ал-Хивакий бор қўшинни Сирдарё бўйига тўплаб, узоқ йўл босиб келаётган мўғул қўшинига чегара бўйидаёқ ҳал қилувчи зарба бериш тўғрисида ягона ва ҳарбий жиҳатдан ҳақ фикрни билдирди. Шаҳзода Жалолиддин ҳам аслида шу фикрга қўшилган эди. Лекин Хоразмшоҳ ўз саркардаларига, айникса қипчоқ ҳарбийларига ишончсизлик билан қарар, катта қўшинни бир жойга тўплашдан, қўшин йиғилганда эса ўзини тахтдан ағдариб ташлашлари мумкин эканлигидан чўчир эди. Шунинг учун султон ва унинг онаси тазйиқи билан кенгаш мудофаа усулига ўтишни маъқул деб топди. Жами 450 тага яқин шаҳар (қалъа) ва вилоятлардан иборат бўлмиш давлатда қўшин катта жангга кириб, ватан шарафини ҳимоя қилиш ўрнига шаҳар ва қалъаларга бўлиб ташланди. Баъзи марказий шаҳарлар, жумладан «Бухоро ва Самарканд мудофаасини мустаҳкамлаш зарур», деган фикрга келинди, холос. Аммо бу мудофаа тизими ҳам кониқарли даражада ташкил этилмади.

Чегарадаги Ўтрор мустаҳкам шаҳар қалъа бўлиб, мўғулларга олти ой давомида мардонавор қаршилиқ кўрсатди. Ўтрор ҳокими Иналхон (Ғойирхон) кўлида 20.000 чоғли суворий бўлиб, хоразмшоҳ унга ёрдам тарикасида 50.000 кишилиқ «лашқари бирун»ни ҳам юборган эди.

Қамал давомида қўшимча тарзда яна Қорача Ҳожиб бошчилигидаги 10.000 кишилиқ отряд ҳам юборилди. Ўтрор ҳокими жасур ва мард саркарда Иналхон унга маҳорат билан бошчилик қилар эди. Аммо айрим зотларнинг хиёнаткорлиги туфайли, мўғуллар шаҳарга ёриб кирдилар. Беш ойлик қамалдан сўнг Иналхон деярли бир ой давомида ўз гуруҳи билан шаҳар қалъасида қаршилиқни давом эттиради. Охир-оқибатда Иналхон деярли бир ўзи қолиб, қалъа томига чиқиб, қўлига тушган нарсаси билан мўғулларга ҳужум қилган. Мард саркардани

мўғуллар тириклайин қўлга тушиб, Самарқандга Чингизхон ҳузурига юборганлар. Чингизхон эса манбаларнинг ёзишига кўра, «кумушни эритиб ўз ҳузурида саркарданинг қулоқ ва кўзига қуйишни буюрган». Иналхон шу тарика ваҳшиёна равишда ўлдирилган. Ўтрор шаҳри ўз жасорати эвазига мўғуллар томонидан буткул бузиб ташланди.

Бухоро йўналишида кетаётган Чингизхонга эса Зарнук (Зеринух) ва Нур қалъалари жангсиз таслим бўладилар. Чингизхон 1220 йилнинг февраль ойи бошларида (баъзи адабиётларда 7 февралда дейилади), Шарқдаги ислом дини гўмбазини, «бутун мусулмон шаҳарлари онаси» номини олган «исломий илмлар марказини» Бухорои шариф яқинида пайдо бўлди. Уч кунлик шаҳар қамали бошланди. Бухорода бу пайтда 12.000 кишилик шаҳар гарнизони ва 20.000 кишилик «лашқари бирун» мавжуд эди. Лашқарларга нуфузли саркардалар Ихтиёриддин Қўшлу, Инанчхон Ўғулхожиб, Ҳамид Пура Қорахитой, Суюнчхон, мўғуллардан қочиб ўтган уйғур саркардаси Кўкхон (Гўрхон) бош эдилар.

Саркардалардан Инанчхон базўр Амударёдан ўтиб кутулишга муваффақ бўлади, Ҳамид Пура Қорахитой жангда шахид кетди, қолган-қутган ҳарбийлар эса чекинишга мажбур бўладилар. Аҳли Бухоро ўз ҳимоячиларидан айрилгандан сўнг, шаҳар аҳлининг жонини саломат саклаб қолиш ниятида шаҳарликлар маслаҳатлашиб, Бухоро қозиси Бадриддин қози бошчилигидаги бир гуруҳ оқсоқолларни Чингизхон ҳузурига юборадилар. 1220 йил 10 февраль кунини мўғуллар Бухорои шарифга кириб келдилар. Чингизхоннинг хатти-ҳаракатлари ҳусусида Рашидиддин шундай деб ёзган эди: «Чингизхон отда масжиди жоме олдида келиб тўхтади ва шаҳарнинг казо-казоларини ўз ҳузурига чақиртирди. Мўғуллар шаҳар омборхоналарини очиб, ғаллаларни ташиб олдилар. Қуръон нусхалари сақланадиган сандиқларни отларга охур қилдилар, масжидларга мешларда шароб келтириб жойлаб қўйдилар, шаҳар ҳофизлари ва ўйинчиларини чорлаб, рақсга туширдилар. Мўғуллар дол-ғулига келтириб, ўз ашулаларини айтар эдилар. Оқсуяклар, уламолар ва шайхлар отбоқарлар ўрнида отларни кўриклаш учун отхоналарда турар ва ўша қабила келишларини, амр-фармонларини бажо келтириш билан машғул эдилар.» Бухорои шарифнинг талон-тороғ этилиши ҳусусида

муаррих ибн Аттор шундай ёзган эди: «Ул кун ҳақиқатда даҳшатли кун бўлди. Бори мангуға кетган эрларнинг, хотинларнинг, болаларнинг товушларигина эшитилиб турди. Ваҳшийлар хотинларни, кизларни ҳам ўзларининг биродарлари кўз олдида таҳқирладилар. Бу таҳқирларга уларда кўз ёшларидан ўзга қурол топилмади. Кўплар даҳшатли манзаралардан кўра ўлимни ортиқ кўрдилар. Қози Бадриддин, Имом Рукниддин ва унинг ўғли бу номуссизлик манзараларига чидай олмай, ғазабланиб, ўзлари тенг бўлмаган душманга ҳужум қилиб, ҳалокат топдилар».

Аксарият шаҳарликлар ўз қаршиликларини давом эттирдилар, тунда эса яширинча аскарларга ёрдам бериб, мўғул аскарларига қарши ҳужумлар уюштирдилар. Чингизхон бунга жавобан шаҳарни ёқиб юборишга буйруқ берди. Кўкхон бошчилигидаги 400 та мудофаачилар Бухоро аркида яна 12 кун қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Аркни эгаллаш учун қилинган мўғуллар ҳаттиҳаракатлари зое кетди. Қалъадаги чуқурликлар одам ва ҳайвон ўликлари билан тўлиб кетди. Кўкхон ва у бошчилигидаги мудофаачилар қахрамонона ҳалок бўлганларидан сўнггина арк эгалланди. Бухороликлар қаршилиги мўғулларни қаттиқ ғазаблантирди. Бу жасорат эвазига мўғуллар шаҳар аҳлидан 30000 чоғли кишини қириб ташладилар. Келиб чиқишидан қатъий назар қолган аҳоли қулликка маҳкум этилди. Маърифатли, нозик таъб, маданиятли ва илмли Бухоро аҳли истилочилар томонидан зулм ва таҳқирланиш гирдобига тортилди.

Бухоро истилосидан сўнг Чингизхон Самарканд шаҳри томон йўл олди. 1220 йил март ойи бошида у шаҳарга етиб келиб, ён-атрофдаги қишлоқларни ер билан яксон қилди. Чингизхон Самаркандни эгаллашга алоҳида аҳамият берди. Самарканднинг Мовароуннаҳр учун, хоразмшоҳлар давлати учун аҳамияти беқиёс эканлигини Чингизхон яхши билар эди. Шунинг учун уни эгаллашга катта эътибор билан қаради. Шаҳарда 110.000 кишилиқ ҳарбий гарнизон (ундан 60.000 таси туркий, 50.000 форсийлар эди.), 20 та ҳарб илмига ўргатилган фил ҳам мавжуд эди. Султон Муҳаммаднинг тоғаси Тўғайхон шаҳар ноиби бўлиб, шаҳар мудофаага бир мунча тайёр ҳам эди.

Шаҳар. озик-овқат захираси, мудофаа истехкомларининг пухталиги жиҳатидан бир неча йиллик қамалга ҳам чидаши мумкин эди. Ўз қароргоҳини мўғуллар босқини бошланиши

биланок саросимада Балхга кўчирган султон Муҳаммад ҳам Самарқанд мудофаасига умид кўзи билан боқар эди.

Чингизхоннинг ўзи шаҳар ташқарисидаги Кўксарой кўрғонидан туриб, шаҳар қамалига бошчилик қилди. 1220 йилнинг март ойининг бошларида шаҳар қаттиқ қамал қилиниб, тўхтовсиз ҳужум бошланди. Қамалнинг учинчи кунидан бошлаб унга Чингизхоннинг шахсан ўзи бошчилик қила бошлади. Қамалнинг бешинчи куни уламо, зодагон, шаҳар ҳарбий бошлиқлари «кейинги қаршилик мақсадга мувофиқ эмас ва оммавий қирғин бўлишини олдини олиш керак», деган мақсадда мўғулларга таслим бўлишга қарор қилдилар. Шаҳар қозиси ва шайхулисом бошчилигида Чингизхон ҳузурига Самарқанд аҳли номидан элчилар ташриф буюрдилар. Мўғуллар Самарқанд бош сув иншооти – «Жўйи арзиз» – «Кўрғошин новаси» ни бузиб ташлаб, шаҳарни ташналик гирдобига гирифтор қилдилар. Шаҳар истехкоми бузиб ташланди. 20 000 чоғли шаҳар мудофаачилари сув тошқини боис таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Тахминан 1000 нафарли мудофаачилар эса, султон томонидан 1211-1214 йилларда қурилган Жоме масжидига кириб, душманга зарба бера бошладилар. Мўғуллар масжидга ўт қўйиб, мудофаачиларни тирик ўлимга маҳкум этдилар. Шаҳар қозиси ва шайхулисом ваколати билан ташқарига олиб чиқиб кетилган 50.000 нафар кишидан бошқа барча аҳоли қатламлари беҳад талон-торож қилинди. 30.000 нафар хунарманд аҳли Чингизхон қариндошуруғларига тақсимлаб берилди. Тирик қолган шаҳар аҳлига 200.000 динор ўлпон мажбурияти юклатилди. Самарқандда жами аҳолининг фақат $\frac{1}{4}$ қисмигина тирик қолди. Мўғуллар томонига хиёнаткорона ўтиб кетган собиқ шаҳар ноиби Тўғайхон тез орада ўзининг 30.000 кишиси билан Чингизхон буйруғига кўра кириб ташланди.

Таслим бўлган шаҳарда мўғуллар қилган талон-торожликлар туфайли «сайқали рўйи замин аст» деб улуғланган, шарқнинг буюк шаҳарларидан бири ҳисобланган, бир пайтлар гуллаб-яшнаб турган Мовароуннаҳр пойтахти ҳувиллаб қолиб, ер билан яксон қилинди.

Султон Муҳаммад хоразмшоҳнинг маъсулиятсизлиги, ҳарбий бошлиқларнинг ўзаро иттифокда бўлмаганлиги, халқ, мамлакат тақдирини ўз ҳолига ташлаб қўйиши оқибатида бу

дахшатли воқеа содир бўлган эди. Бу вақтда султон Муҳаммад хоразмшоҳ жанубда, Балхдаги ўз қароргоҳида туриб, воқеликни бефарқ кузатувчи сифатида ҳаракатсиз турар эди. Мўғуллар кириб келаётган вақтдаёқ унга Ироққа қараб чекинишни баъзи амалдорлар маслаҳат беришган эди. Хуросондаги кўпгина саргардонликлардан сўнг султон Каспий денгизининг жанубидаги Ашуради оролига бориб ўрнашади. Ҳам жисмоний, ҳам руҳий, ҳам маънавий жиҳатдан эзилган собиқ ҳукмдор бу ерда плеврит (ўпка қобиғига сув йиғилиши) касалига чалиниб, ўғилларини ўз ёнига қорлайди. Султон қилган гуноҳларига иқдор бўлган ҳолда ушбу оролда хорлик ва азоб-уқубат билан 1220 йилнинг декабрь ойида вафот этди. Орадан бирмунча вақт ўтгандан сўнг, Жалолиддин отасининг мурдасини тоғлиқ Ардахн қалъасига олиб бориб дафн этади. Ардахн мўғуллар томонидан забот этилгандан сўнг, ўз вақтида султонни тириклайин қўлга тушира олмаган аламзада мўғуллар унинг мурдасини қавлаб олиб, Ўғедейга (Ўктой) юборишган. Ўғедей эса унинг мурдасини ёқиб юборишни ҳамда қулини қўққа совиришни буюрган. Шунингдек, хоразмшоҳларнинг ўз вақтида султон томонидан Ардахнга яширилган энг қимматбаҳо 10 та сандиққа жойланган жавоҳирлари ҳам мўғуллар қўлига ўлжа бўлиб тушган эди.

Чингизхоннинг катта ўғли Жўчи бошчилигидаги мўғул босқинчилари режа бўйича Сирдарёнинг юқори қисмидаги ерларни эгаллаши лозим эди. Босқинчилар маълум муддатдаги қамалдан сўнг Сигноқ ва Борчиликент шаҳарларини эгаллаб, сўнг мустаҳкам қалъа ҳисобланган Хўжандга ҳужум бошлайдилар. Мўғуллар 20.000 нафар қўшин ва 50.000 минг чоғли асирга тушган ҳашарчиларни Хўжанд атрофига йиғдилар. Хўжанд ҳокими Темур Малик асли туркий саркардалардан бўлиб, хоразмшоҳлар давлатида ном чиқарган, султон ва унинг оиласига таниш бўлган шахс эди. Мўғулларга қарши тура олиш мумкин эмаслигини сезган Темур Малик (малик ҳоким маъносида) тахминан 1000 нафар аскар билан Хўжанддан бир километр наридаги Сирдарёнинг мўъжазгина оролида жойлашиб олади. Қулай стратегик аҳамиятга эга бўлган бу оролга мўғуллар ўқлари, палахмон тошлари етиб бормас эди. Темур Маликнинг буйруғига кўра 12 та қайиқ ясатилиб, ўқ ўтмаслиги, ёниб кетмаслиги

мақсадида бу қайиқларнинг усти наमत билан қопланиб, сирка шимдирилган лой билан суваб чиқилди.

Темур Малик узоқ вақт мудофаа учун эндиликда оролчада туриш мақсадга мувофиқ эмаслигини тушуниб, бор озиқ-овқат захираси ва аскарларини 70 та кемага жойлаб, тунда дарёнинг куйи оқими бўйлаб сузиб кетади. Мўғуллар икки соҳил бўйлаб Темур Малик кемаларига тўхтовсиз ҳужумни уюштирар эдилар. Ҳатто Банокат бўйида дарёнинг у соҳилидан бу соҳилига занжир ҳам тортиб кўядилар. Узоқ, узлуксиз жанг билан улар Жандга қадар етиб келадилар. Мўғул саркардаси Улус Иди Борчилиғкент ва Жанд яқинида манжаниқлар (тош отар замбараклар) ўрнатиб, қайиқларни бир-бирига туташтириб, жасур саркарда йўлини тўсади. Узоқ жанглardan сўнг Темур Малик Урганчга етиб келади ва Урганч ҳимоясида қатнашиб, Жалолддиннинг озодлик курашида фаол иштирок этади. Кейинроқ, узоқ саргардонликлардан сўнг саркарда Темур Малик ўз юртига дарвеш сифатида келиб, қаҳрамонона равишда мўғул ҳарбийлари қўлида ҳалок бўлади.

Чингизхон 1220 йилнинг ёзини Мовароуннаҳр жанубида ўтказмоқчи бўлди. Чунки у жануб шаҳарларини эгаллашга шахсан бош қўшган эди. Зеро, жанубда ҳали босқинчилар қадами етмаган бир қатор бой вилоят ва шаҳарлар мавжуд эди. Аввал у Наҳшабга бостириб борди. Шаҳарликлар мўғулларнинг мислсиз зўравонлик ва босқинидан яхши хабардор эдилар. Наҳшаб аҳли даҳшатга тушиб, шаҳарни мўғулларга ихтиёрий топширадилар. Шундай бўлса ҳам шаҳардан катта ўлпон ундирилади.

Чингизхон ёзни Наҳшабда ўтказиб, 1220 йилнинг кузида Термизга юришни бошлайди. Термиз Ҳиндистон ва Ўрта Осиё савдо йўллари туташган қулай ерда жойлашган бўлиб, унинг Амударё соҳилига туташган қалъаси ўз вақтида мустаҳкам равишда барпо этилган эди. Термиз ҳокими Фаҳриддин ҳабаш мўғуллар босқинига мардонавор туриб жавоб беришга қарор қилди. Мудофаанинг ўн биринчи куни шаҳар эгалланди. Шаҳар буткул талон-торож қилиниб, хонавайрон этилди. Шаҳар аҳли эса даштга ҳайдаб чиқилиб, қириб ташланди. Мовароуннаҳрнинг асосий қисмлари – Сирдарё ҳавзаси, Зарафшон, Қашқадарё водийлари, Бухоро воҳаси, Шош ва Фарғона водийси эгаллангач, Чингизхон эндиликда ўзининг асосий эътиборини хоразмшоҳлар

давлатининг маркази Хоразм ўлкасига қаратди. Бу юришга ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўктой (Угедей)ларни масъул қилди. Айниқса, хон мусулмон Шарқининг энг катта шахри бўлмиш, маданият, савдо гуллаб яшнаган бой-бадавлат қадимги Урганч (Гурганж) истилосига катта аҳамият билан қаради. Ушбу юриш 1221 йилнинг бошида бошланди.

1221 йилнинг бошида «султон» деб эълон қилинган Жалолиддин ва шахзодалар Окшоҳ, Ўзлокшоҳлар билан Урганчга келади. Лекин Урганчдаги сиёсий вазият, собиқ Жанд ноиб Кутлуғхоннинг унга қарши суиқасди, кипчок саркардаларининг хоинона ўзларини тутишлари, Жалолиддинни шаҳар мудофаасига бош бўлиш фикридан қайтаради. Кипчоклар уни ҳокимият тепасига келишини хоҳламас эдилар. Бундай вазиятда мудофаани ташкил этиб бўлмаслиги аниқ бўлиб қолган эди. Ушбу воқеалардан сўнг Жалолиддин Темур Малик билан биргаликда 300 та киши билан шаҳарни тарк этиб, Хуросонга йўл олади. Унинг ортидан эса, тез орада Окшоҳ ва Ўзлокшоҳлар ҳам йўлга чиқишади. Жалолиддиннинг фаолиятини алоҳида қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлгани учун кейинги бўлимда бу буюк шахс фаолияти тўғрисида батафсил тўхталиб ўтамыз.

Урганчда эса шаҳардаги кипчок саркардалари – Ўғул Ҳожиб, Эрбуқа паҳлавон, Али Даруғийний ва бошқалар Туркон хотуннинг жияни ёш Хумортегинни «султон» деб эълон қилдилар. Туркон хотуннинг ўзи Мозандарондаги Илол қалъасига келиб ўрнашиб, ўз ҳаёти ва бойликларини сақлаш тараддудига тушади. Қалъада сувсизликдан силласи қуриган собиқ малика мўғулларга асирга тушиб, хоразмшоҳлар хазинасини уларнинг кўлига топширди. Кейинчалик Қорақурумда чўри бўлган Туркон хотун 1233 йили хору-зорликда вафот этади.

Хумортегин лаёқатсиз, ўз фикрига эга бўлмаган, кўрқоқ шахс эди. Урганчга (Гурганж) Чингизхоннинг ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўгедей, таниқли мўғул саркардалари Тулун черби, Устун нўён, Қозон нўён ва бошқалар ўз ҳарбий кучлари билан етиб келадилар. Хоразм Жўчи бошқаруви илкига тушганлиги учун ҳам, у шаҳарни тинчлик билан мўғулларга топширишни талаб этади. Лекин нима бўлганда ҳам шаҳарнинг жасур ҳимоячилари мудофаага қатъий тайёргарлик кўриб, жонажон маконларини мўғулларга беришдан қатъий равишда бош

тортдилар. Пойтахт атрофини 100.000 дан зиёд мўғуллар қўшини билан ўраб олиш бошланди. Шаҳар деворларини бузиш учун манжаниклар ўрнатилади. Мўғуллар шаҳарни катта куч билан забт этишга киришдилар. Афсуски янги «султон» шаҳар мудофаасига бош бўла олмади.

1221 йили бошидан бошланган Урганч қамали деярли 7 ой давом этади. Шаҳар аҳли мўғулларнинг қурол-яроғи, палаҳмон тошларни отувчи манжаниклари, замбараклардан чўчимай, мардонавор курашга кирдилар. Найза ва камон ўқларидан кўркмай, шаҳар деворларининг бузилган ерларини қайта тиклай бошлайдилар. Бир гуруҳ урганчлик ҳарбий навкарлар шаҳардан деярли бир фарсах узоқликдаги Боғи-Хуррам деган жойда мўғулларга зарба беришга ҳаракат қилиб, қаҳрамонона жанг қилдилар. Лекин Жувайнийнинг ёзишига кўра, жангда қўшин ва қурол жиҳатидан устун бўлган мўғуллар шу ерлик тинч аҳоли, жангчилар билан биргаликда 100.000 дан зиёд аҳолини қириб ташлайдилар. Султон зобитларининг бошлиғи Фаридун Ғурий ўзининг 500 кишилиқ ҳарбий гуруҳи билан мардонавор тарзда шаҳар деворлари ва дарвозалари ҳимоясига бош бўлди. Лекин кўрқоқ ва заиф «султон» Хумортегин шаҳар дарвозасини очиб бериб, ўз ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида хиёнаткорона равишда мўғулларга таслим бўлди. Истилочилар шаҳарга бостириб кира бошлайдилар. Тарихчилардан ан-Насавий, Жувайнийларнинг ёзишларига кўра, Урганч аҳолиси ҳар бир кўча, мавзени жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилганлар. Кўприк устидаги жангда шаҳарликлар 3000 нафардан зиёд мўғул аскарларини қириб ташлашга ҳам муваффақ бўлдилар.

Шаҳардаги жангларда хоразмлик машҳур аллома, файласуф ва олим, «Кубровия» тариқатининг асосчиси Аҳмад ибн Умар Абул Жаноб Нажмиддин ал-Кубро ал-Хевакий (1145-1221) ҳам фаол қатнашди. Ўзига «Ё Ватан, ё шарофатли ўлим» деган ғояни шиор қилиб олган бу 76 ёшдаги буюк шайх мўғулларнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифларини рад этиб, ўзининг беҳисоб шогирд, дўсту-ёрон, мухлису-сафдошлар билан шаҳар ички мудофаасида иштирок этади. Унинг жанговар чақирғига мувофиқ ҳар бир қарич ерни шаҳарликлар қаҳрамонона тарзда, бир томчи қонлари қолгунча ҳимоя қиладилар. Нажмиддин Кубро қаҳра-

монона тарзда жанг қилиб, ўлим олдидан мўғул навқарига ташланиб уни аввал ҳалок қилиб, сўнгра ўзи шаҳид бўлади.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Илом Каримов ўзининг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида маънавий жасорат хусусида сўз юритганда «Урганччи босқинчилардан ҳимоя қилишда байроқ тутиб жон берган Нажмиддин Кубро қаҳрамонлигини», бекиёс куч – маънавий жасорат эгаларидан бири сифатида ҳақли тарзда эътироф этиб ўтганини алоҳида таъкидлаш лозим. Шаҳар мудофааси чўзилиб, ҳатто Чингизхоннинг ўғиллари Жўчи ва Чигатой ўртасида ҳам ихтилоф чиқиб, шаҳарни эгаллаш бошқа бир ўғил – Ўгедейга топширилди. Беҳисоб қон тўкилиб, бундан сўнгги ҳимоя бефойдалигини сезган шаҳарликларнинг тирик қолганлари жонини омон сақлаб қолиш мақсадида таслим бўлишдан ўзга чоралари қолмайди. Шаҳардан 100.000 дан кўпроқ ҳунармандлар ажратиб олиниб, Мўғулистонга жўнатилади. Шаҳар аҳли даштга ҳайдаб чиқарилиб, болалар ва аёллар бўлиб олинади. «Ортиқча» асирлар ҳақоратли ўлимга мубтало этилади. Жувайнийнинг ёзишича, ҳар бир мўғул аскарига шаҳарликлардан 24 та ўлдирилган аскар тўғри келган экан. Қолган барча нарсалар беаёв талон-торож қилинди. Шаҳар кўлга олинганидан сўнг унинг асосий қисми бузилиб, хонавайрон бўлган эди. Шундан кейин ҳам мўғуллар Амударё тўғонини бузиб, шаҳарни сувга бостирадилар.

Урганч қамали билан бир вақтда Чингизхон 1221 йилнинг баҳорида ўзининг эътиборини Амударёдан жанубдаги йирик савдо йўллари устида жойлашган бой маданий марказлар бўлмиш Балх, Ҳирот, Ғазна, Қандаҳор, Нишопур ва бошқаларга қаратди. Чингизхон шахсан Балх юришига бошчилик қилиб, шаҳарни забт этди. Балх аҳолисини эса қириб ташлайди. Баъзи бир жанублик хоразмшоҳ ноиблари, жумладан Амин-ал мулк ҳам хиёнаткорона равишда мўғуллар томонига ўтиб кетдилар.

Жалолиддинга қарши кураш вақтида қатор қатъа шаҳарлар каттиқ жанглар билан ишғол қилинди (Бомийён, Ғазна, Қандаҳор, Гардиз, Валиён ва бошқалар.) Мўғулларнинг жанубдаги охириги эгаллаган шаҳри – Ҳиндистоннинг шимолий ғарбидаги Мўлтон бўлди (1222 йил).

Манбаларда «Жаҳон султонлари пойтахти» ва «Инсоният буюк фарзандлари бешиги» номини олган Урганч (Гурганж),

Шарқдаги «ислом таянчи» Бухоро, қадимий Афросиёб ватани Самарқанд, масжидларнинг сони (1200 тага етган) билан машҳур «қуббатул ислом» Балх, ўз мадрасалари билан донғи кетган Марв, ўзининг нозиктаъб илмли кишилари билан маълум Нишопур ва кўплаб машҳур шаҳарлар ер билан яксон қилинди. Мўғулларнинг кучли зарбасига учраган баъзи шаҳарлар, масалан, Ўтрор, Сигноқ, Борчиликент ва бошқалар умуман узоқ вақтгача дашту биёбонларга айланиб қолди. Шу даврда яшаган араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1160-1244) мўғул босқини хусусида шундай деб ёзган эди: «Улар (яъни мўғуллар) ҳеч кимга шавқат қилмадилар, аксинча хотинлар, болалар, эркакларни ўлдирдилар, туғилмаган гўдакларни нобуд қилдилар... Бу мусибат тўлқинлари турли томонларга тарқалди ва унинг фожеаси умумий бўлиб қолди ҳамда у шамол булутларни турли томонга ҳайдагани каби бутун вилоятларга ёйилди. Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб, Туркистондаги Қашғар ва Баласоғун каби вилоятларни, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларини вайрон этиб, қирғин қилиб, талон-торож қилиб эгаллади. Татарлар ҳеч қайси шаҳарларни омон қолдирмадилар, кетаётиб ҳамма ерни вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар, ўзларига ёкмаган барча нарсаларга ўт қўйдилар».

Тарихимиздаги улуғ зотлардан бири, мўғул босқинчиларига қарши мардонавор курашган, Ватан озодлиги йўлида жон фидо қилган буюк саркарда, мардлик тимсоли бўлмиш Жалолиддин Мангуберди ҳисобланади. Ўрта аср мусулмон муаллифлари, жумладан унинг вазири ва муншийси бўлган ан-Насавий уни Манкбурни (яъни манк «белги», «хол» деган, «холдор бурунли» деган маънони англатган) номи билан аташган.

Истиклол шарофати билан озодлик ва эрк курашчиси бўлмиш буюк саркарда Жалолиддин Мангубердининг тарихий номи қайта тикланди. Биринчи Президентимиз Ислам Каримовнинг: «Бу юрт тенгсиз алломалар, азиз авлиёлар, подшоҳу саркардалар, ботир ва паҳлавонларни кўп кўрган. Улар орасида миллий қаҳрамонимиз Жалолиддин Мангубердининг бетакрор номи юлдуздек чарақлаб туради. Султон Жалолиддин сиймоси нафақат Хоразм, балки бутун Ўзбекистоннинг фахру ғуруридир», - деган таърифи қўйилган мавзу моҳиятини тўлиқ ўзида мужассам этади.

Жалолиддин оғир бир пайтда. Мовароуннаҳр уруш домига тортилган, мамлакатнинг катта қисми мўғуллар томонидан истило этилган, хоразмшоҳлар қўшини яксон қилинган, амирларнинг бир қисми хоинлик билан ўз жони-мулкини асраш йўлига тушган, султон мамлакатни ўз ҳолига ташлаб қўйган, ўзаро саросима ва таҳлика ҳукм сурган бир вақтда тарих сахнасида пайдо бўлди. Жалолиддин шундай бир оғир вазиятда, Ватан ва халқ эрки учун курашиб, мўғулларга қарши 11 йил давомида кураш олиб борди, 14 маротаба мўғулларга қарши от суриб, унинг 13 тасида ғолибликни қўлга киритишга муваффақ бўлди.

Мўғуллар босқини арафасида Жалолиддин гарчи катта ўғил бўлсада, бувиси Туркон-хотун томонидан ҳокимиятдан четлатилган бўлиб, тахт вориси этиб Туркон-хотун уруғидан бўлмиш бошқа бир шахзода Қутбиддин Ўзлокшоҳ валиаҳд деб эълон қилинган эди.

Таомилга кўра, шахзодаларга ҳудудлар мулк сифатида бўлиб берилган эди, жумладан Ғазна, Боминён, ал-Ғур, Бўст, Такинобод, Замин-Давора ва Ҳиндистон билан чегарадош ерлар Жалолиддинга мулк этиб берилган эди. Гарчи Жалолиддин бувисининг изми билан марказдан четлатилган бўлсада, лекин султон унга алоҳида муҳаббат билан қарар, унинг жасурлигини кадрлар ва ўзидан узоқлашиб кетмаслигини хоҳлар эди. Шунинг учун ҳам унга вазир этиб таниқли давлат амалдори Шамс-ал Мулк Шаҳобиддин Алп ал-Ҳаравийни, ноиб (ўринбосар) этиб эса саркарда Кузбар Маликни тайинлайди. Ўлими олдидан эса Жалолиддинни «тахт вориси» деб эълон қилиб, султонликнинг баъзи рутбаларини унга топширади. Жалолиддин ўз инилари Ўзлокшоҳ ва Окшоҳлар билан отасини дафн этгач, 70 та кишиси билан тўғри Урганчга (Гурганж) келади. Тез орада унга Хўжанд ҳокими Темур Малик ва бошқа эркесвар кишилар ҳам келиб қўшиладилар. Халқ Жалолиддин Мангубердини шоду-хуррамлик ва катта умид билан кутиб олади.

Лекин иниси Ўзлокшоҳ ва унинг тарафдорлари унга қарши фитна тайёрлаётганидан хабар топгач, бу алфозда мўғулларга қарши курашиб бўлмаслигини тушунгач, 300 та кишиси билан яширинча пойтахтни тарк этади. Ҳозирги даврдаги янги тадқиқотлар шуни кўрсатаптики, Жалолиддиннинг мўғуллар

билан илк тўқнашуви аввал бошида Жанд вилоятидаги Ирғиз даштида бўлган. Жалолиддин 16 кун ичида Хоразмдан Хуросон ерларидаги Нисо қўргони атрофига етиб келади. Чингизхон султон ўғилларининг Хоразмга қайтганликларидан хабар топгач, агарда улар Хуросонга чекинмоқчи бўлсалар, уларга қарши чиқади, деган мақсадда ўз қўшинидан Хуросоннинг ҳар ерига пистирмалар қўяди. Жалолиддин Нисо яқинида ўзининг 300 та аскарлари билан босқинчи чингизийларнинг 700 кишилиқ гуруҳини зарбага учратади. Ғаним батамом мағлуб этилади. Ушбу ғалаба мўғулларнинг «афсонавий қудрати» ҳақидаги миш-мишларга чек қўяди. Жалолиддиннинг обрўси кўтарилиб, халқ оммасида ғалабага бўлган ишонч мустаҳкамланади.

Шундай бир вазиятда Жалолиддиннинг укалари Ўзлокшоҳ ва Окшоҳлар саросимага тушиб, нима қилишларини билмай, Жалолиддин кетидан улар ҳам Хуросонга кетишади. Мўғулларнинг кичик гуруҳи устидан ғалаба қозониб, бу ғалабага жуда катта эътибор бериб юборишади. Шундан сўнг айшу-ишратга берилиб, Хуросоннинг Ҳабушан шаҳри яқинида мўғулларга қарши навбатдаги курашда қўлга тушиб, қатл этиладилар. Мўғуллар қатл этилган шахзодаларнинг каллаларини намоишкорона тарзда маълум бир вақт Хуросонда олиб юришади. Жалолиддиннинг яна бир иниси, Ироқ ерларининг ноиб Рукниддин Ғурсанжий (манбалар унга «ақл-заковат ва кўркамликда тенги йўк» деб таъриф беришган) Эроннинг Устунаванд қалъасида 6 ой мўғулларга қарши кураш олиб бориб, мардонавор тарзда ҳалок бўлади. Жалолиддиннинг бошқа бир укаси, бир вақтлар Кирмон, Макрон ва Кеш ерлари ноиб Ғиёсиддин Пиршоҳ Эроннинг Кирмон вилоятида муқим қолиб, ўзини «султон» деб эълон қилади. Кейинчалик Ғиёсиддин Пиршоҳ Жалолиддинга Эрон ерларидаги курашларида маълум ёрдам беради. Жалолиддин эса бу вақтда Нишопурга етиб келади. Бир ой давомида мўғулларга қарши курашиш мақсадида барча амир, саркардаларга қўшин йиғиш хусусида мурожаат қилади. Мўғуллар унинг ушбу фаолиятидан хабардор бўлганликларини билгач, Завзон (Нишопур ва Ҳирот оралиғида) туманидаги ал-Қоҳира қалъасига келиб ўрнашади. Афсуски, бу вақтда маҳаллий ноиб, ҳокимлар унинг атрофида жипслаша ололмайдилар. Ҳали етарли кучга эга

бўлмаган Жалолиддин қалъада узоқ туриш хавfli эканлигини тушуниб, Ғазна томон йўл олади.

Чингизхон эса бу вақтда улкан кўшин билан Хуросонга изма-из келаётган эди. Жалолиддин Ғазнага етмасдан яқин орада Ҳирот ҳокими ҳамда қайинотаси бўлмиш Амин Малик билан учрашади ва улар биргаликда Қандаҳор қалъасини қамал қилаётган мўғуллар устига юриш қиладилар. Жалолиддин бу курашда ҳарбий илм тарихида илк бора «пиёда ёйандозлар»ни мўғулларнинг отлик аскарларига қарши қўяди. Инглизлар кейинчалик бу ҳарбий усулга юқори баҳо бериб, ўзларининг Кресс ёнидаги машҳур жангларида ундан фойдаланишади. Уч кунлик жангдан сўнг мўғуллар мағлуб этилиб, Жалолиддин ғолиб бўлади ва Ғазна томон йўл олади.

У 1221 йилнинг феввалида Ғазнага кириб келади. Манбаларда қайд этилишича, халқ Жалолиддинни жуда катта тантана билан қутиб олади. Шаҳар худди ҳайит байрамидек шоду-хуррамликка тўлади. Ғазнада Жалолиддин хизматига Сайфиддин Ўғроқ ал-Ҳалажий, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон қабилалари сардори Музаффар Малик ва қарлуқлар раҳбари ал-Ҳасан қарлуқ ўз кўшинлари билан қўшиладилар. Жами кўшиннинг сони тарихчиларнинг хабарига кўра, 90-130 минг киши атрофида бўлган. Чингизхон Жалолиддиннинг куч-қудратини ошиб бораётгани ва мўғуллар ундан Қандаҳорда зарбага учраганлигидан ғазабланиб, нўён Шиқи Хутуху бошчилигидаги кўшинни унинг устига юборади. У 1221 йилнинг кузида Жалолиддин ерларига яқинлашиб келади. Бу вақтда мўғулларнинг Текечук ва Молгор бошчилигидаги пешқадам гуруҳи Чорикордан шимолроқдаги Валиён кўрғонини қамал қилишни бошлаган эди.

Жалолиддин бир ҳамладаёқ мўғулларни зарбага учратишга муваффақ бўлади. Бу жангда мўғулларнинг 1000 дан ошiq кишиси ҳалок бўлади. Кўплаб тарихчилар жумладан, ибн ал-Асир, Жувайний, Рашидиддин бу жангга юқори баҳо берган эдилар. Жалолиддиннинг мўғулларга қарши муҳим жангларидан бири 1221 йилнинг кузида шимолий Афғонистоннинг Лагар дарёси бўйидаги Парвон дашти яқинида бўлиб ўтади. Бирлашган кўшинга шахсан Жалолиддиннинг ўзи лашкарбошилиқ қилиб, ўнг қанотга Амин Малик, чап қанотга Сайфиддин Ўғроқ бошчилик қилишади. Мўғуллар жон-жаҳдлари билан курашга

кирадилар. Ҳатто Шики Хутухунинг буйруғи билан Жалолиддин кўшинига хавф туғдириш мақсадида ҳар бир мўғул аскари орқасига наमतдан ясалган сохта кўғирчоқ - тулуп ҳам ўтказиб кўйишади. Парвон жанги мўғулларнинг мутлақ мағлубияти билан тугаб, Шики Хутуху қолган-қутган кўшини билан Чингизхон ҳузурига базўр қочишга улгуради.

Парвон яқинидаги жанг Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳли учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу пайтгача мўғулларнинг «илоҳий», «енгилмас» куч-қудратга эгаликлари хусусидаги гап сўзларга, афсоналарга батамом чек қўйилди. Жалолиддиннинг ғалабасидан Мовароуннаҳр ва Хуросон халқларининг руҳи кўтарилди, ғалаба таъсирида Сарахс, Марв, Хирот ва бошқа Хуросон шаҳарларида мўғул истилочиларига қарши халқ исёнлари бошланиб кетди. Бухорои шарифда бош кўтарган аҳоли эса мўғулларни шаҳардан ҳайдаб чиқаришга муваффақ бўлди. Чингизхон Жалолиддиннинг кучайиб бориши, унинг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланилиши мўғуллар босиб олган ерлар учун қанчалик хавф туғдиришини яхши англаб етган эди. Шу сабабдан ҳам шахсан ўзи Жалолиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш мақсадида шитоб билан катта кўшинга бош бўлиб, жануб томон йўл олди.

Жалолиддин кўшини Парвон жангидан сўнг катта ўлжани қўлга киритган эди. Ушбу ўлжанинг тақсимланиши вақтида Жалолиддиннинг икки саркардаси Амин Малик ва Сайфиддин Ўғроқ ўртасида ихтилоф чиқади. Ихтилоф натижасида Сайфиддин Ўғроқ ва ундан кейин бошқалар ҳам кўшиндан ажраб чиқиб кетадилар. Жалолиддиннинг кўшини нисбатан камайиб, унинг ўзи танг бир аҳволда қолади. Жалолиддиннинг уни тарк этган саркардаларга қайта иттифоқ тузиш, душманга қарши биргаликда кураш олиб бориш тўғрисидаги мурожаатлари зое кетди. Жалолиддин ичак оғриғи касалига дучор бўлиб турган пайтида мўғулларнинг пешқадам гуруҳи Гардезда (Ғазнадан 50 км. шарқда жойлашган шаҳар) ўрнашганлигидан хабардор бўлади. Жалолиддин хасталигига қарамасдан Гардездаги мўғул аскарларига тўсатдан зарба бериб, уларни мағлубиятга учратади. У Чингизхонга қарши озчилик кўшин билан кураша олмаслигини англаб, Синд (Ҳинд) дарёси бўйига чекинишга қарор қилади.

Жалолиддинни қўлга тушириш илинжида бўлган Чингизхон уни изма-из таъқиб этади. Бомиён қалъаси ганимга қаттиқ қаршилик кўрсатди. Қамал вақтида Чигатойнинг ўғли, Чингизхоннинг суюкли набираси Мутулк ҳалок бўлди. Бундан дарғазаб бўлган Чингизхон қалъадан биронта ўлжа, биронта одамни асирликка олмай, барча қалъа аҳлини кириб ташлашни буюради. Ер билан яксон қилинган собиқ Бомиён қалъаси кейинчалик мўғуллар томонидан «Мўбалик» (яъни аҳмоқона шаҳар) номини олади.

Ниҳоят, 1221 йилнинг 25 ноябрь, пайшанба куни (ҳижрий 618 йил шаввал ойининг саккизинчи куни) Синд дарёси бўйида уч кун давом этган ҳал қилувчи жанг бошланди. Бир қатор ўрта аср мусулмон тарихчиларининг таъкидлашларича, бундай қонли, кескин ва даҳшатли жанг тарихда рўй бермаган экан. Жалолиддин ва унинг қўшини мисли кўрилмаган даражада жасорат ва баҳодирлик намуналарини кўрсатди. Фақат учинчи кунга келиб, Чингизхон қўшини устунликка эриша бошлади. Жалолиддиннинг тахминан 7-8 ёшли ўғли Чингизхон гуруҳи қўлига тушиб қолиб, ўлдирилади. Жангда мардонавор курашган Амин Малик ва бошқа кўплаб саркарда, навкарлар ҳам ҳалок бўлдилар. Чингизхон Жалолиддинни тириклайин қўлга олишга буйруқ берди. Жалолиддин эса уни қўлга олишга интилаётган мўғул қўшини кўршовини фақат шахсий баҳодирлиги туфайли ёриб чиқиб, Синд дарёси бўйига етиб келишга муваффақ бўлади. Дарё бўйида уни онаси Ойчечак ва ҳарамдаги бошқа аёллар кутиб туришар эди. Шундоқ ҳам бу жангдан руҳан ва жисмонан эзилган Жалолиддинга улар «...бизни ўлдириш ва машғум асирликдан қутқаринг» дея мурожаат қилишади. Жалолиддин барча ҳарам аёлларини сувга чўктиришга кўрсатма беришдан бошқа иложи қолмайди. Ўзи эса оти билан сувга сакраб, дарёнинг нариги қирғоғи – Ҳиндистон томонга сузиб ўтади.

Жалолиддиннинг ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотмаслиги, унинг жасорати ва мардлигига, метиндек иродасига Чингизхон ҳам тан беради. Тарихчилардан Жувайний, Рашидиддин ва бошқаларнинг ёзишларига қараганда, Жалолиддиннинг жасоратига қойил қолган Чингизхон ўз ўғилларига қарата: «Отанинг фақат шундай ўғли бўлиши лозим. У оловли жанг майдонидан ўзини қутқариб, ҳалокатли гирдобдан нажот қирғоғига чиқдими, ундан ҳали улуг ишлар ва қиёматли исёнлар келади!», – дейди ва

унинг орқасида таъкиб этишни таъқиқлайди. Синд дарёси бўйидаги жангдан сўнг Чингизхон уч ой давомида Жалолиддин қўшинидан ўз вақтида ажраб кетган саркардалар қалъаларини қўлга олиб, уларни йўқ қилиш билан банд бўлган.

Рашидиддиннинг ёзишига кўра, Жалолиддин дарёдан тахминан 120 та тирик қолган кишилари билан Ҳиндистон кирғоғида учрашади. Жалолиддин ҳам, тирик қолганлар ҳам маънавий-рухий, ҳам оғир жанглардан жисмоний эзилган ҳолда мураккаб бир аҳволда қолишган эди. Бу вақтда Шатра деб аталган ҳудуддаги маҳаллий ҳинд рожаларидан бири 40.000 чоғли гуруҳи билан дарёнинг бу бетига сузиб ўтган хоразмликларни кириб ташлаш учун етиб келади. Фақатгина Жалолиддиннинг тенгсиз баҳодирлиги ва қаҳрамонона хатти-ҳаракати туфайли рожа ўлдирилиб, қўшин орқага чекинади. Бу жангдан хоразмшоҳ аскарларининг руҳи ҳам кўтарилиб, тез орада Жалолиддин ўз атрофига 3 минг кишилиқ аскарни йиғишга муваффақ бўлади. Оғир вазиятларда ҳам ўзини йўқотмай, қадди букилмаган саркарда Ҳиндистонга ўтгач, Синд дарёси бўйидаги ерларни ишғол қила бошлайди. Тез орада Жалолиддиннинг ҳокимиятини Дехли султони Шамсиддин Элтутмиш (1211-1236) ва Синд, Учча, Мўлтон, Лохур ва Пешовар ҳокими бўлмиш Носириддин Кубача (1205-1227) ҳам тан оладилар.

Ҳиндистонда Жалолиддин 1223 йилнинг охирларигача бўлиб, хоразмшоҳларнинг азалий мулки бўлган Ирок ва Эронни ўз измига киритиш, мўғулларга қарши курашни давом эттириш мақсадида йўлга отланади. Ўз ўрнига ноиб этиб, таниқли саркарда Жаҳон полвон Ўзбекни қолдириб кетади. Жаҳон полвон то 1229 йилгача Ҳиндистон мулкларини бошқариб, сўнгра Жалолиддин ҳузурига Ирокқа қараб кетади ва унинг ҳарбий юришларида елкадош бўлиб хизмат қилади. 1224 йилнинг бошида Жалолиддин Кирмонга келиб, Кирмон султони бўлмиш укаси Ғиёсиддин Пиршоҳдан ёрдам тариқасида 4.000 кишилиқ қўшин олади. У ўзининг асосий мақсади мўғул истилочиларига қарши курашиб, мустақил давлат яловини тиклаш эканлигини билдиради. Унинг Шероз ва Исфаҳонга ташрифини омма катта тантана билан кутиб олади.

Жалолиддин мўғулларга қарши биргаликда кураш олиб бориш мақсадида укаси Ғиёсиддин Пиршоҳ, Бағдод халифалари

аз-Зоҳир (1225-1226), сўнгра ал-Мунтасир (1226-1242), Гуржистон маликаси Русудана ва бошқаларга мурожаат қилади. Лекин мўғуллар қасоси, қолаверса Жалолиддиннинг ҳокимияти кучайиб кетишидан чўчиган кўпчилик мусулмон ҳоким, ҳукмдорлари у билан иттифоқ тузишни хоҳламайдилар. Бағдод халифалиги, исмоилийлар ҳокими Муҳаммад III (1221-1255) лар эса мўғуллар билан яқинлашишга, Жалолиддинга қарши очикдан-очик курашишга бел боғлайдилар. Малика Русудана ва унинг вазири Авак билан ўзаро иттифоқ хусусидаги таклифлари зое кетгандан сўнг 1226 йил февралида саркарда Гуржистонга юриш қилади. Гуржистон қаттиқ жанг ила эгалланиб, бу ерда кўплаб курашлар бўлиб ўтади. Бош кўтарган Гуржистон иккинчи маротаба 1228 йил эгалланди.

Бир вақтнинг ўзида Жалолиддин Мангуберди Кирмонда унга қарши бош кўтарган хиёнаткор Барак Ҳожибга ва исмоилийларга ҳам қарши кураш олиб боришга ҳам тўғри келади. Шунингдек аҳамиятли ҳисобланган Арарат тоғликлари этакларида жойлашган Хилат қалъаси ҳам Жалолиддинга узоқ вақт мобайнида қаршилик кўрсатади. 1227 йили охирларида мўғулларнинг Эронга кириб келиши ниятлари борлигини билган Жалолиддин уларга қарши қатъий жангга киришга тайёргарлик кўради. Мўғулларнинг ўша йили юборилган 2000 кишилик илғор қисми тор-мор этилиб, улардан 400 таси Исфаҳонда намоёншкорона тарзда жазоланади. 1228 йил 25 августида Эронни забт этиш учун келган Тайнал нўён бошчилигидаги мўғул истилочилари билан Исфаҳон яқинида ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтди. Гарчи жанг вақтида укаси Ғиёсиддин Пиршоҳ ҳоинлик қилиб, ўз кўнини билан Луристонга чекинган бўлса-да, Жалолиддин қатъий равишда, бу ҳолатга эътибор қилмай, шиддатли кураш олиб боради. Манбаларнинг сўзлашича, ҳатто мўғул нўёнининг ўзи «Сен ҳақиқатан ҳам ўз даврининг эркак ўғлони экансан», – деб унинг жасоратига тан берган экан. Жалолиддин бу жангда буткул ғолибликни қўлга киритади. У саккиз кун мобайнида Эрондаги мўғулларни изма-из таъқиб этиб, уларни мамлакатдан ҳайдаб чиқарди.

Жалолиддин эрта тонгда музаффар саркарда сифатида Исфаҳонга кириб келгач, халқ уни ғолиб султон сифатида шоду хуррамлик билан кутиб олади. Жалолиддиннинг зафарли ғалаба-

си овозаси бутун ислом оламига кенг тарқалди. Ўша йили ҳатто мўғулларнинг буюк хони бўлмиш Ўгедей Жалолиддиннинг мўғуллар илҳига тушиб қолган эгачиси Хонсултон орқали унга мактуб юбориб, у билан сулҳ тузиш нияти борлигини ҳам баён этади. Жалолиддин бу дипломатик келишувдан воз кечиб, хатни жавобсиз қолдиради. 1229 йили жангда хиёнат қилган ўқаси Гиёсиддинни Жалолиддин авф этади, бироқ тез орада яна фитначилар домига тушиб қолган Гиёсиддиннинг ўзи унинг қурбонига айланиб, Барак ҳожиб томонидан ўлдирилади. Бундан вокиф бўлган Жалолиддин фитначиларни жазолаб, Кирмонда осойишталик ўрнатди.

Жалолиддин мураккаб ва зиддиятли даврда яшади. Шубҳасиз, у ҳам ушбу даврнинг фарзанди эди. У кўшинларининг кўп-лаб ҳарбий юришлар вақтида талончилик, зўравонлик қилишларига гоҳида кўз юмди. Бу эса Эрон, Озарбайжон, Ирок, Гуржистон аҳлида салбий фикрларнинг юзага келишига, норозиликларнинг пайдо бўлишига ҳам олиб келган. Ҳарбий юришлар вақтида баъзи амалдорлар, хусусан вазир ал-Жандийнинг риёкорлиги Жалолиддиннинг обру-эътиборига анча захмат етказди. Қалтис ва таҳликали вазиятга қарамай султон Жалолиддин ички ҳаётидаги салбий ҳолатларга қарши курашишга жазм қилди. Ўз риёкорлигини ва мансабини суиистеъмол қилганлиги билан ном чиқарган, Жалолиддин йўқ даврларида хазинани талон-торож қилган вазир ал-Жандий жазоланди. Жалолиддин ўз мансабларини суиистеъмол қилган, бу туфайли халққа кўп жабр-зулм келтирган бошқа амалдорлар фаолиятини тафтиш қилиб, уларни ҳам жазога тортади. Табризга ташриф буюрган султон барча арзчиларнинг арзи-додини тинглаб, чоралар кўради. Халқ оммасига хайрихоҳлик нуқтаи назаридан Табризни уч йил солиқлардан озод қилади. Доимий жанг ҳаракатларида бўлишига қарамай Исфаҳонда отасига атаб мадраса қуришни бошлайди, анча вақт камал қилинган Хилат қалъасини қайта тиклашга буйруқ беради ва ҳоказо. Бу хусусда жумладан тарихчи ан-Насавий шундай дея ёзган эди: «Жалолиддин даврида бир қанча фитналар, ғам-қайғу, машаққату андуҳларга, вазирларнинг тарқалиб кетишига ва меҳнаткаш омманинг атрофларда бошпана излаб юришларига барҳам берилди. Улар бирлаштирилди ва мустаҳкамланди».

Лекин нима бўлганда ҳам Жалолиддин Мангуберди ўзининг асосий мақсади — мўғул истилочиларига қарши қуралиш эканлигини ёдида сақлади. Бу курашда у ён-агрофдаги мусулмон ҳукмдорларининг қўллаб-қувватлашларига умид боғлаган эди. Лекин кўп ҳолда юқоридаги сабабларга кўра, улар билан умумий тил топиш имкони бўлмади. Ўз вақтида турк, араб, мусулмон ҳокимлари унинг ҳокимияти Яқин Шарқда кучайиб кетишидан хавфсирашар ва иттифоқ тузишни хоҳлашмас эди. Уларнинг баъзилари ҳатто чингизийлар билан очикдан-очик яқинлашиш тарафдори эдилар. Айниқса, Хилат қалъасининг Жалолиддин томонидан эгалланиши унга даъвогар ҳокимларнинг иззат-нафсини топтаган эди. Жалолиддин унга қарши иттифоқ вужудга келганидан хабардор бўлса-да, ҳар ҳолда ҳеч бўлмаганда, маълум туркий ҳукмдорлар қўллаиди, деб янглишган эди.

1230 йил 10 августида Кўния султони, Химс ҳокими, Ҳалаб ҳокими, Маяфарикин ҳокими ва Байнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади. Исмоилийлар эса буткул хоинлик йўлини тутиб, Жалолиддиннинг мағлубияти тўғрисида чингизийларга яширин нома ҳам юборадилар. Жалолиддин мағлубиятидан фойдаланган мўғуллар унинг Озарбайжоннинг Муғон, Ширкабутдаги қўшин йиғиши мумкин бўлган жойларига қўққисдан зарба беришади. 1231 йил баҳорида у Ганжага келиб, барча гина-кудратларини унутиб, яна мўғулларга қарши иттифоқ тузиш учун мусулмон ҳукмдорларига мурожаат этди. Лекин унинг таклифи жавобсиз қолиб кетди. Шунда Суриядаги Амида қалъаси ҳокими уни ўз олдига чорлайди. У Ироққа бориб, мўғул истилочиларига қарши Ваган озодлиги йўлида яна қўшин тўпламоқчи бўлади.

Шунда Амида йўли яқинида унга тўсатдан мўғуллар ҳужум қилиб қолишди. Уни 15 чоғли мўғул навкарлари таъкиб этишади. Жалолиддин ўз шерикларидан ажраб, Маяфарикин (ҳозирги Туркиянинг Силван вилояти) яқинида Айн-ад-дар қишлоғига келади. Ушбу тоғлик қишлоқда у курдлар қўлига тушади. Ўзини «султон» деб таништиргандан сўнг уни курдлар ўлдиришга жазм этмайдилар. Уни тегишли жойга етказиб қўйиш эвазига курдларга мукофот ваъда қилинади. Лекин курдлар раҳбари хонадонидан жой олган ҳориб-толган Жалолиддинни бошқа бир курд кишиси ўлган иниси хуни эвазига ўлдиради. Бу воқеа тахминан

1231 йилнинг август ойи 17-20 саналари ораллигида рўй беради. Эртаси куни султон буюмларни сотиб юрган курд хусусида Маяфариқин хукмдори ал-Малик ал-Музаффарга хабар беришганда, у қишлоққа ўз саркардаси Шаҳобиддин Ғозийни юборади. Шаҳобиддин Ғозий султон жасадини олиб, қишлоқ эркакларини барини ўлдиради ва қишлоққа ўт қўйиб юборади. Муаррих ан-Насавий буни эшитиб шахсан Маяфариқинга ўзи келади. Жалолиддиннинг тоғаси, вазир Ўтурхон унинг жасадини таниб, қаттиқ изтиробга тушди. Жалолиддин Мангубердиннинг мурдаси Маяфариқинга дафн этилиб, мўғуллар кириб келгудек бўлса, ҳақоратланмасин деган мақсадда қабри ер билан текислаб юборилади.

Жалолиддиннинг ашаддий душмани Дамашқ ҳокими ал-Малик ал-Ашрафга султон ҳалокати хусусида хабар етказиб суюнчи сўраганларида, у қайғуга ботиб: «Сизлар унинг ўлими билан мени қутламоқчимисизларми? Аммо сиз воқеанинг аччиғини татиб кўрасизлар. Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати ислом оламига мўғулларнинг бостириб киришини англатади. Эндиликда биз билан Яъжуж ва Маъжужлар ўртасида девор бўлиб турган Хоразмшоҳдек одам йўқдир», – деб жавоб берган эди. Ибн Восил эса уни «мўғуллар ва мусулмонлар орасидаги истехком бўлган», деб таърифлаган эди. Жалолиддиннинг ўлимидан сўнг унинг шонли номи тез орада халқлар тилида дoston бўлиб кетди. «Жалолиддин тирик», «Жалолиддин қайтиб келаяпти» деган овозалар узоқ вақтгача мўғулларни таҳликага солиб келган. Султон Жалолиддин номи билан боғлиқ ҳар қандай маълумот, воқеликни мўғуллар синчковлик билан текширганлар. Ўзини «мен Жалолиддинман» деб номлаган турли шахслар мўғулларга қарши кўп ҳолатда исён ва қўзғолонларга бошчилик қилганлар (масалан, 1236 йили Эроннинг Устундорида кўтарилган қўзғолон, 1255 йили Амударё бўйидаги воқеалар ва ҳоказо).

Ўрта аср мусулмон тарихчилари ўз асарларида ҳамиша уни мард ва жасур саркарда сифатида таърифлашган. Жалолиддин Мангубердини шахсан билган тарихчи ан-Насавий унга шундай таъриф берган эди:

«У туркий бўлиб, қора мағиз юзли, бурни олдида қора холи бор ўрта бўйли йигит эди. Форс тилида ҳам бемалол сўзлаша

олар эди. У довуракликда тенги йўқ, шерлар ичида арслон, отликлар ичида энг жасури эди... Қисқа сўзли, ҳеч қачон сўкинмаган, ёмон сўзларни ўзига эп кўрмаган, жуда жиддий, атрофдагилар олдида ўзини сипо тутар, ҳеч қачон кулмас, фақатгина табассум қилиб кўяр эди, холос. У адолатни севган, лекин замонийли уни ўзгартиришга мажбур қилган. У ўз фуқароларини дардини енгиллаштиришга ҳаракат қилган, шўни хоҳлаган, лекин таназзул даври бўлганлиги боис ҳам зўравонликка йўл берган. Ўзини улуғлашларини истамаган. Бачкана таърифларни ёқтирмаган, фақат «султон» дея мурожаат қилишларини сўраган. Унинг фармонларида ёлғиз сўз: «Ёрдам ёлғиз Аллоҳдандир!» деган широр бўлган».

Хоразмшохлар авлодидан бўлган Миср ҳокими ал-Музаффар Сайфиддин Кутуз аждодларнинг шонли кураш йўлини давом эттириб, 1260 йили Яқин Шарқдаги Айн Жалут ёнида мўғулларга қақшатқич зарба бериб, уларнинг Сурия ва Мисрга кириб келишларига чек қўяди.

Жалолиддиннинг озодлик ва мустақиллик курашлари тарихи асрлар давомида шарқ халқлари тилларида дoston бўлиб кетди. Эрон, Туркия, Миср, Покистон, Сурия, Ҳиндистон, Ироқ ва бошқа давлатларда унинг жасоратли ҳаёт йўлини акс эттирган асарларнинг нашр этилиши, Европада тарихий адабиётларнинг чоп этилганлиги, 1998 йил Жалолиддин Мангубердининг 800 йиллик таваллуд ёшига бағишлаб ўтказилган халқаро илмий-амалий анжуманда таъкидланганидек, саркарданинг «инсониятга озодлик йўлида курашнинг, юртни истибдод ва зулмдан қутқаришнинг ёрқин намунаси» сифатида башарият тарихида ўчмас из қолдирганлигидан дарак беради.

Жалолиддин Мангуберди (Манкбурни) хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 24-сентябрда 408-сонли махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофиқ буюк саркарданинг таваллуд тўйи кенг миқёсда нишонланиши қайд қилиб ўтилди. Юбилей муносабати билан Урганчда саркардага улкан мемориал ёдгорлик ўрнатилди, Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих ва Шарқшунослик институтлари, Хоразм Маъмун академияси, бир қатор олий ўқув юртлари, турли жамғармалар мутахассислари томонидан қўплаб рисолалар чоп

этилди, мохир рассом Т.Қурёзов томонидан саркарданинг портрети яратилди, «Жалолиддин Мангуберди-Ватан, юрт химоячиси» мавзусида халқаро илмий анжуман ўтказилди, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. Каримов бошчилигидаги ҳукумат ва парламент аъзолари, чет эллик меҳмонлар, юртимиз меҳмонлари иштирокида улкан театрлаштирилган томошалар бўлиб ўтди.

1999 йил ноябрда Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигининг кенг нишонланиши, Хоразмда унга маҳобатли ҳайкал ўрнатилиши, Ислом Каримов таъкидлаганидек «Ғаним олдида бош эгмаган, тиз чўкмаган. Ватан дея ҳалок бўлган» миллий қаҳрамонимизга халқимизнинг буюк эҳтироми, муҳаббати, аждодлар хотирасини мукаддас сақлаши рамзи бўлиб қолди.

2. Мўғуллар истилосидан кейинги сиёсий вазият.

Чиғатой улуси давридаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, хўжалик аҳвол

Мўғуллар истилосидан сўнг Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуросоннинг гуллаб-яшнаган деҳқончилик воҳалари тамомила ҳалокатга учради. Шарқда донғи кетган қадимий ва обод шаҳарлар, жумладан Самарқанд, Бухоро, Урганч (Гурганж), Хўжанд, Марв, Термиз, Балх, Нишопур ва бошқа шаҳарлар харобазорга айлан-тирилди. Марвдаги машҳур сув билан шаҳарни таъминловчи Султонбанд, Балхоб дарёсидаги Банди амир, Самарқанд шаҳрини сув билан таъминлайдиган ягона тўғонларнинг ҳаммаси Чингизхон буйруғига кўра бузиб ташланди. Жумладан, Балх ва унинг атрофлари олти ой мобайнида сув офатини бошдан кечирди. Самарқанднинг асосий аҳолиси, бухороликларнинг кўпчилиги, Урганч ва Марв каби улкан шаҳарлар аҳлининг барчаси она шаҳарларини мажбуран тарк этдилар, қўлга тушганлари эса бешафқатларча кириб ташланди. Истилочилар илк бора юқори маданиятли аҳолининг илм-фан, меъморчилик соҳаларидаги ютуқларини, юксак даражадаги ҳунармандчилик тижорат, суғор-ма деҳқончиликни шу ўлкага келиб кўрдилар.

Босқиндан сўнг шарққа донғи кетган заргарлик, қурол-аслаҳа ясаш, нафис матолар тўқиш, нақшикор нимчалар ишлаб чиқариш ва бошқалар барҳам топди. Воҳаларда сувсизликдан ерлар қакраб, деҳқончиликка қирон келди. Бир неча асрлик тарихга эга бўлган машҳур савдо йўллари издан чиқди. Илм-фан, маданият намоёндалари хор-зор этилди. Тирик қолган аҳоли вайроналар, зулм ва зўравонлик, очлик ва қашшоқликка маҳкум этилди.

Чингизхон тириклик вақтидаёқ ўз ўғилларига мулкларини улус қилиб бўлиб беришни бошлаган эди. 1207 йилдаёқ катта ўғли илкига Селенга дарёсидан Иртишгача бўлган ерлар мулк этиб берилган эди. Чингизхон ўлими арафасида (1227 йил август) эса бошқа ўғилларига ҳам турли забт этилган ерларни улус этиб бўлиб берди. Жанубий Сибирдан Хоразм ва Дарбандгача бўлган ерлар Жўчига, Олтой тоғларининг жанубий сарҳадларидан то Амударё ва Синдгача бўлган ерлар иккинчи ўғил Чигатойга, Хитой ва Мўғулистон юрис бўлмиш учинчи ўғил Угедейга, Эрон ва Хуросон Тулига улус тарзида бўлиб берилди.

Рашидиддиннинг маълумотига кўра, Чингизхон вафотидан сўнг Чигатойга 4000 та аскар теккан экан. Уларнинг бошлиқлари ўз навбатида барлос, жалоийр, қовчин ва орлот қабилаларидан бўлган Нои Арабшохнинг ёнида, қовчинлар Амударё шимоли, Бухоронинг шарқий томонларида, барлослар Қашқадарё воҳасида, орлотлар

Афғонистон шимолида жойлашганлар. Кейинчалик Маҳмуд Ялавоч ҳам ўз сидрати борасида шу қабилаларга суяниб иш кўрган. Мўғуллар кўчманчи халқ бўлгани учун бошқарув тизимини яхши тушунмас эдилар. Чингизхон тириклик вақтидаёқ хоразмлик таниқли савдогар, мўғуллар хизматида анчадан бери фаолият кўрсатаётган Маҳмуд Ялавочни Мовароуннаҳр ноибни этиб тайинлашнинг буюрган эди ва у тез орада Мовароуннаҳр

ноибн этиб тайинланади. Ноибнинг кароргоҳи эса Хўжанд шаҳ-
рида жойлашди. Шубҳасиз, Маҳмуд Ялавоннинг хабарига кўра, унинг бирик ва бой савдо-
гар бўлиб, манбаларнинг бутун Мовароуннахрдаги бойлиги шунчалик
кўп бўлганки, ҳатто у буларни ҳам мумкин бўлган солиқ йиғувчи Унинг ихтиёрида
ликни олдиндан тўлаши ҳам мумкин эди. Унинг олинадиган со-
мўғулларнинг таянч доруғалар-ҳарбий маъмурлар ҳамда бир
маҳаллий ҳокимлар бўлинмалари бор эди. Мўғул босқоклари,
мунча мўғул ҳарбий солиқлар тушумини

Маҳмуд Ялавонга қарши ғалаён бўлиши мунтазам назорат
этиш, ўлкада мўғулларга қарши ҳарбий қўлчиларнинг олдини олиш
масъулияти юклатилган эди. Кўпчилик асзода зодагонлар,
савдогарлар, қисман уламолар ҳам ўз жонлари ва қолган мол-
мулкларини сақлаб қолиш борасида ҳиёнаткорона тарзда босқин-
чилар хизматига ўта бошладилар.

Ўз навбатида ўлкада ўзларининг бу таянч воситаси бўлиш-
лариға ҳаракат қилган мўғуллар ҳам бу таянч воситаси бўлиш-
қўллаб-қувватлай бошладилар. Мўғул хонлари (вилоят ҳоким-
лари хон, олий ҳукмдор эса қоон ёки хонлари) ва хонлари (вилоят ҳоким-
маҳаллий зодагон, ер эгаларининг зулми хонлари) ва хонлари (вилоят ҳоким-
халқ эндиликда икки томонлама эзилган) ва хонлари (вилоят ҳоким-
солиқларнинг миқдори тобора ошиб бориб, натижасида меҳнаткаш
аҳолидан йиғиб олинадиган турли тўлову - босқинчи бўшланди. Ўлпону -
ларнинг сони ҳаддан ташқари ошиб бориб, ундан ташқари эса
солиғининг номи «калон» дейилиб, у кета йиғимлар, жарима-
миқдорида олинган. 1235 йилги қурултойдан хонларнинг ўндан бир
бошидан олинадиган миқдорда чорва солиқ таъсис этилган. Унга
кўра 100 тадан бир миқдорда чорва солиқ таъсис этилган. Унга
солиқ асосан мўғуллар турмуш тарзи ҳисобга олинишига кўра, ҳар бир
ҳолда жорий этилган эди). «Ясоқ»ка кўра, давлат хазинаси учун
«шулен» деб ном олган озиқ-овқат солиғи ҳисобга олган

Мазкур солиққа кўра, ҳар бир подадан жорий қилинган.
учун ҳар мингта оддан бир бия хисобидан икки яшар қўй, қимиз
асосан хонлар томонидан барот (ижара) тариқасида олинадиган
учун ундирилиб, сўнгра аҳолидан зўравонлар билан олинадиган
миқдорда ундирилар эди. Айниқса, хўналарда олинадиган
оғир бўлган. Уларнинг ўз юртларида хўна билан олинадиган
лий хонларнинг мулки сифатида муомала қилинадиган
1262 йил Бухорода бўлган Хубилай қолганларига маҳал-
қосоннинг вакили бу ерда

5000 та хунарманд Ботухонга, 3000 таси малика Сияоркўктенига (Хубилай ва Мункаларнинг онаси) тегишли бўлганлигини қайд этади. 1246 йил Мўғулистонда бўлган сайёҳ Плано Карпини энг яхши хунармандлар ҳокон хизмагида эканлигини ва уларга қулларча муносабатда бўлишларини қайд этиб ўтади. Бу гуруҳ шаҳарлик хунармандларга эса кундалик овқат берилиб, уларга дарҳақиқат қулларча муносабатда бўлинган бўлса, иккинчи гуруҳ шаҳарлик хунармандларга эса катта солиқлар солинган.

Мўғулларга қарашли бўлган ҳарбий қурол-аслаҳа ва анжомлар ишлаб чиқарадиган устахоналар - «корхона» номини олган бўлиб, у ердаги хунармандлар эса қул даражасидаги кишилар ҳисобланар эди. Хунармандлар тўлайдиган махсус солиқнинг номи «тамға» деб аталган. Мўғуллар шунингдек батамом ҳуқуқсиз қуллар меҳнатидан ҳам фойдаланишар эди. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ер эгалиги ҳолати ҳам ўзгариб, янги инъом этилган ерлар мўғулча «суюрғол» номини олган. Суюрғол ҳажми жиҳатидан (унинг таркибига жуда катта ер майдонлари, сув ҳавзалари, дашт-яйловлар ҳам кириб кетар эди) иктодан фарқ қилар эди. Бу даврда давлат, мулк (хусусий ерлар), вақф (диний идоралар ихтиёридаги ерлар) ерларда кўп ҳолда ижарага чоракор деҳқонлар меҳнат қилишган. Бир қисм ижарадор-ўртаҳол деҳқонлар эса музорийлар деб юритилган.

Буюк ҳокон ҳисобланган Ўгедей (1229-1241 йй.) давридаёқ мўғуллар ўзларига хизмат кўрсатаётган айрим кишилар, катта ер эгалари, савдогарларга турли ёрлик ва пайзалар бера бошладилар. Пайза қимматбаҳо металл (олтин, қумуш) ёки жез, ёғоч тахта-лардан ишланган бўлиб унга нўённинг муҳри қўйилар эди. Бундай пайзага эга бўлган кишилар шу жумладан элчилар, солиқ йиғувчилар ва бошқа шахслар аҳолидан турли йиғим, тўловларни талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга эдилар. Кўплаб бериладиган пайза эгалари аҳолидан текинга от-улов, ем-хашак, ётар-жой, озиқ-овқат талаб қилишга ҳам ҳақли эди. Савдо йўлларида жойланган бекатлар «ём» (жом) дейилиб, уларнинг хизмати ва ҳаражати маҳаллий аҳоли бўйнида эди. Бу бекатлар бўйлаб давлат ишлари бўйича кўплаб элчи, чопар, вакил ва бошқалар ўтиб, уларга халқ текинга хизмат қилиб, уларни таъминлаб туриши ҳам лозим эди. 1235 йилдан бошлаб ҳокон фармонига кўра, ҳар бир ёмнинг алоқа хизмати ва ҳаракати иккита туман

ноибнн этиб тайинланади. Ноибнинг қароргоҳи эса Хўжанд шаҳрида жойлашди. Шубҳасиз, Маҳмуд Ялавоч йирик ва бой савдогар бўлиб, манбаларнинг хабарига кўра, унинг бойлиги шунчалик кўп бўлганки, ҳатто у бутун Мовароуннаҳрдан олинадиган солиқни олдиндан тўлаши ҳам мумкин эди. Унинг ихтиёрида мўғулларнинг таянчи бўлган солиқ йиғувчи мўғул босқоклари, маҳаллий ҳокимлар, доруғалар-ҳарбий маъмурлар ҳамда бир мунча мўғул ҳарбий бўлинмалари бор эди.

Маҳмуд Ялавочга солиқлар тушумини мунтазам назорат этиш, ўлкада мўғулларга қарши ғалаён бўлишнинг олдини олиш масъулияти юклатилган эди. Кўпчилик аслзода зодагонлар, савдогарлар, қисман уламолар ҳам ўз жонлари ва қолган мол-мулкларини сақлаб қолиш борасида хиёнаткорона тарзда босқинчилар хизматиға ўта бошладилар.

Ўз навбатида ўлкада ўзларининг таянч воситаси бўлишларига ҳаракат қилган мўғуллар ҳам бу тоифадаги кишиларни қўллаб-қувватлай бошладилар. Мўғул хонлари (вилоят ҳокимлари хон, олий ҳукмдор эса қоон ёки ҳоқон деб юритилган) ва маҳаллий зодагон, ер эгаларининг зулми натижасида меҳнаткаш халқ эндиликда икки томонлама эзила бошланди. Ўлпону - солиқларнинг миқдори тобора ошиб борди, ундан ташқари эса аҳолидан йиғиб олинадиган турли тўлову - йиғимлар, жарималарнинг сони ҳаддан ташқари ошиб кета бошлади. Янги ер солиғининг номи «калон» дейилиб, у ҳосилнинг ўндан бир миқдорида олинган. 1235 йилги қурултойдан сўнг эса чорва мол бошидан олинадиган ялпи солиқ- «копчур» таъсис этилган. Унга кўра 100 тадан бир миқдорда чорва солиққа тўланар эди. (Бу солиқ асосан мўғуллар турмуш тарзи хусусиятини ҳисобга олган ҳолда жорий этилган эди). «Ясоқ»қа кўра, давлат хазинаси учун «шулен» деб ном олган озиқ-овқат солиғи жорий қилинган.

Мазкур солиққа кўра, ҳар бир подадан икки яшар қўй, қимиз учун ҳар мингта отдан бир бия ҳисобидан олинган. Солиқлар асосан хонлар томонидан барот (ижара) тарзида олдиндан хазина учун ундирилиб, сўнгга аҳолидан зўравонлик билан оширилган миқдорда ундирилар эди. Айниқса, ҳунармандларнинг аҳволи оғир бўлган. Уларнинг ўз юртларида тирик қолганларига маҳаллий хонларнинг мулки сифатида муомала қилинар эди. Масалан, 1262 йил Бухорода бўлган Хубилай қооннинг вакили бу ерда

5000 та ҳунарманд Ботухонга, 3000 таси малика Сижорқутенига (Хубилай ва Мунқаларнинг онаси) тегишли бўлганлигини қайд этади. 1246 йил Мўғулистонда бўлган сайёҳ Плано Карпини энг яхши ҳунармандлар ҳоқон хизматида эканлигини ва уларга қулларча муносабатда бўлишларини қайд этиб ўтади. Бу гуруҳ шаҳарлик ҳунармандларга эса кундалик овқат берилиб, уларга дарҳақиқат қулларча муносабатда бўлинган бўлса, иккинчи гуруҳ шаҳарлик ҳунармандларга эса катта солиқлар солинган.

Мўғулларга қарашли бўлган ҳарбий қуро-аслаҳа ва анжомлар ишлаб чиқарадиган устахоналар - «корхона» номини олган бўлиб, у ердаги ҳунармандлар эса қул даражасидаги кишилар ҳисобланар эди. Ҳунармандлар тўлайдиган махсус солиқнинг номи «тамға» деб аталган. Мўғуллар шунингдек батамом ҳуқуқсиз қуллар меҳнатидан ҳам фойдаланишар эди. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ер эгалиги ҳолати ҳам ўзгариб, янги инъом этилган ерлар мўғулча «суюрғол» номини олган. Суюрғол ҳажми жиҳатидан (унинг таркибига жуда катта ер майдонлари, сув ҳавзалари, дашт-ййловлар ҳам кириб кетар эди) иктодан фарқ қилар эди. Бу даврда давлат, мулк (хусусий ерлар), вакф (диний идоралар ихтиёридаги ерлар) ерларда кўп ҳолда ижарага чоракор деҳқонлар меҳнат қилишган. Бир қисм ижарадор-ўртаҳол деҳқонлар эса музорийлар деб юритилган.

Буюк ҳоқон ҳисобланган Ўгедей (1229-1241 йй.) давридаёқ мўғуллар ўзларига хизмат кўрсатаётган айрим кишилар, катта ер эгалари, савдогарларга турли ёрлик ва пайзалар бера бошладилар. Пайза қимматбаҳо металл (олтин, кумуш) ёки жез, ёғоч тахта-лардан ишланган бўлиб унга нўённинг муҳри қўйилар эди. Бундай пайзага эга бўлган кишилар шу жумладан элчилар, солиқ йиғувчилар ва бошқа шахслар аҳолидан турли йиғим, тўловларни талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга эдилар. Кўплаб бериладиган пайза эгалари аҳолидан текинга от-улов, ем-хашак, ётар-жой, озиқ-овқат талаб қилишга ҳам ҳақли эди. Савдо йўлларида жойлашган бекатлар «ём» (жом) дейилиб, уларнинг хизмати ва харажати маҳаллий аҳоли бўйнида эди. Бу бекатлар бўйлаб давлат ишлари бўйича кўплаб элчи, чопар, вакил ва бошқалар ўтиб, уларга халқ текинга хизмат қилиб, уларни таъминлаб туриши ҳам лозим эди. 1235 йилдан бошлаб ҳоқон фармонига кўра, ҳар бир ёмнинг алоқа хизмати ва ҳаракати иккита туман

аҳолисига юклатилди. «Ёмлар бўйидаги аҳолида тоқат ва мажол ҳам қолмаган эди», – деб ёзган эди тарихчи Рашидиддин.

Маҳаллий аҳоли – ҳунарманд, деҳқон, чорвадор, ким бўлишидан қатъи назар, умум ҳашар ишларида қатнашиши ва текинга ишлаб бериши шарт эди. Мўғулларнинг ички хўжалик ҳаётни, савдо-сотик соҳасини бир оз жонлантириш борасидаги чиқарган паст қийматли тангалари аҳоли ичида ўз ўрнини топмади. Аксинча, зўрлик, пўписага қарамай, 1232 йилдан бошлаб Самарқандда пул муомаласи барҳам топди, савдо-сотик айрибошлов даражасига тушиб қолди. Фарғона, Шош, Термиз ва бошқа вилоятларда мўғул истилосидан сўнг пул зарб этиш ўз-ўзидан тугаган эди. Натижада, тез орада бутун Мовароуннаҳрда пул муомаласи буткул издан чиқди.

Мислсиз жабр-зулм, аҳолининг хўрлик ва қашшоқлик домига ташланиши, солиқларнинг ҳаддан зиёд ўсиши, меҳнаткаш аҳолининг тинка мадорини қурииб юборди. Аҳоли ичида мўғулларнинг зўравонлиги ва истибдодига қарши норозилик ҳаракати тобора кучайиб, бу норозилик айниқса 1238 йилги Маҳмуд Таробий қўзғолонида ўз аксини намоён қилди. Бу озодлик қўзғолони 1238 йил Бухородан уч фарсах (тахминан 18-21 км) узоқликдаги Тароб қишлоғида бошланди. Бу қўзғолонда мўғуллар ва маҳаллий зодагонлар зулмидан аҳволи оғирлашган ҳунарманд, деҳқон ва камбағал аҳоли айниқса фаол қатнашади. Қўзғолонга эса асли Тароб қишлоғидан бўлган ғалвир ясовчи ҳунарманд уста Маҳмуд Таробий бошчилик қилади.

Маҳмуд Таробий аввал ўз қишлоғида истилочилар зулми, бедодлигига қарши оташин чақириқлар билан чиқади. Ўз атрофига йиғилган қўзғолончиларга мурожаат этиб: «Эй ҳақ толиблари, қачонгача кутамиз ва интизорлик тортамиз. Рўйи заминни тангридан қўрқмайдиганлардан пок қилмоқ лозим. Кимнинг қандай қуролга қурби етса, қиличми, ўқ-ёйми, калтакми, қўлга олсин. Қўлдан келганча тангридан қўрқмайдиганлардан биронтасини ҳам тирик қўймаслик лозим», – деган сўзлар билан озодлик курашига халқни даъват этади. Шу пайтда Шероздан келган ҳарбий анжомлар ортилган карвон қўзғолончиларнинг қуролланишига ёрдам беради. Қўзғолон куч-қудрати ошиб бораётганлигини, халқ қўзғолончилар тарафига ўтиб бораётганлигини кўрган мўғул нўёнлари Мовароуннаҳр ҳокими Маҳмуд

Ялавочдан ёрдам сўрашга мажбур бўладилар. Маҳмуд Таробий ўзининг кўплаб тарафдорлари билан Бухорои шариф томон йўл олади.

Бухоролик ақоид (диний илм) олими, машҳур шайх Шамсиддин Маҳбубий ҳам кўлига қурол олиб, ўз сафдошлари билан қўзғолончилар сафига қўшилади.

Тарихчи Жувайний Маҳмуд Таробий ҳақида шундай деб ёзган эди: «у ақобир, бой-бадавлат кишиларни ҳақорат қилди, шармандасини чиқарди, ўлдиртирди, уларнинг бир қисми эса ундан қочиб кутулди. У оддий халққа ва дарбадарларга аксинча илтифот ва марҳамат кўрсатди». Дарҳақиқат, Маҳмуд Таробий Бухорои шариф аҳлига мурувват намуналарини кўрсатди. Бухородан қочган мўғул ҳарбийлари ва бухоролик зодагонлар Карманага келиб паноҳ топган эдилар. Бу ерда улар маълум куч тўплаб, Маҳмуд Таробий устига ҳарбий юришни бошлайдилар. Бундан хабардор бўлган Маҳмуд Таробий душманга қарши курашиш мақсадида шаҳар четидан Кармана йўлига катта ҳарбий куч билан чиқади. Икки ўртадаги каттик жангдан сўнг истилочилар енгилиб, орқага чекиндилар.

Қўзғолончилар мўғулларни то Карманагача қувиб бордилар. Ушбу жангда мўғуллардан 10.000 киши қириб ташланди. Лекин бу зафарли жангда қўзғолончилар раҳбарлари Маҳмуд Таробий ва Шамсиддин Маҳбубийлар ҳалок бўлдилар. Қўзғолончилар эндиликда ҳалок бўлган Маҳмуд Таробийнинг ўрнига унинг укалари Муҳаммад ва Алини раҳбар этиб сайлайдилар. Лекин бу янги раҳбарларнинг ҳарбий тажрибалари йўқ, халқ уларни яхши танимас, омма ичида улар нуфузга эга эмас эдилар. Бу эса қўзғолоннинг боришига салбий таъсир ўтказди. Орадан бир ҳафта ўтмай мўғулларнинг Элдўз нўён ва Чаған кўрчи бошчилигидаги янги кўшини қўзғолонни бостириш учун етиб келди. Икки томонлама жангда Маҳмуд Таробий тарафдорлари буткул тор-мор қилиниб, иккала томондан 21 мингдан ошиқ жангчи ҳалок бўлди.

Маҳмуд Таробий бошчилигидаги ушбу халқ озодлик қўзғолони халқимиз озодлик курашлари тарихида ўзига хос из қолдирди. У аввало истилочилар ва улар томонига ўтиб кетган маҳаллий зодагонларнинг умумий зулмига қарши кўтарилган кураш эди. Бу озодлик қўзғолони мўғул истилочиларига улар қанчалик

шавкатсиз тузум ўрнатмасинлар, халқ ҳамиша ўз она ватани озодлиги йўлида курашдан чўчимаслигини намоён қилди. Мўғуллар бу кўзғолондан сўнг босқоқлар томонидан йиғиладиган солиқ ва ўлпонларни тартибга келтиришга ҳаракат қилдилар. Маҳмуд Таробий кўзғолонидан кейин Чигатой кўзғолонни бостиришда сусткашлик қилган, деган максадда Маҳмуд Ялавочни ўз амалидан четлаштириб, уни Мовароуннаҳрдан чиқартириб юборди. Тез орада ҳоқон уни Дасин (Пекин) га шаҳар ноиби этиб жўнатади. Шундан сўнг Мовароуннаҳр ноиби ҳамда ижарадори сифатида Маҳмуд Ялавочнинг ўғли Маъсудбек тайин этилади. У ўлимига қадар (1289 й.) шу лавозимни эгаллаб турди.

XIII асрнинг иккинчи чоракидан бошлаб, мўғулларнинг ичида ҳам эндиликда маълум сиёсий низо, парокандалик келиб чиқа бошлайди. 1241 йилга келиб босиб олинган Россия, Волга бўйи, Урал ва бошқа ерларда Олтин Ўрда давлати ташкил топади. Мўғуллар 1256 йили Хулағу бошчилигида Эрон, Курдистон, Ироқ ва Яқин Шарқнинг бошқа ерларига ҳужум қилдилар. Мўғул хонлари ўртасида олий ҳукмдорлик учун кураш авж олади. Айниқса, буюк ҳоқон Гуюкхоннинг (1246-1249) ўлиmidан сўнг бу кураш кескин кучайди. 1251 йили ҳокимият тепасига Ботухон ва Беркахонларнинг қўллаб-қувватлашлари билан Тулининг тўнғич ўғли Мунқа (1251-1259) улуғ хон сифатида сайланади. У дастлаб Чигатой улусини мулк сифатида тугатади ва уни Ботухон билан бўлиб олади. Кейинчалик Мунқанинг ўлиmidан сўнг Чигатойнинг невараси Олғухон (1261-1266) Олтин Ўрдага қарши курашиб, Чигатой улусини қайта тиклашга муваффақ бўлди.

XIII асрнинг 60-70-йилларига келиб, расман ягона ҳисобланган мўғул империяси аслида Эрондаги Хулагийлар, Мовароуннаҳрдаги Чигатойлар, Олтин Ўрда деярли мустақил қисмларга бўлиниб кетган эди. Ҳар бир улус хони ўзини тамомила мустақил санаб, пайти келганда қўшни улусларга ўлжа учун ҳужум ҳам қилиб турар эдилар. Масалан, 1272 йили Хулагийларнинг Оқбек бошчилигидаги аскарлари Кеш ва Наҳшаб шаҳарларини, 1273 йил январида Бухорони талон-торож этадилар. Шаҳар даҳшатли қирғин-баротни бошдан кечириб, етти йилгача вайрона тарзда ётади. Мўғуллар тўғрисида сўз кетганда, яна бир муҳим хусусиятни таъкидлаш жоиз. Босиб олинган ерларда мўғул ҳарбий

саркардалари, нўёнлари, зодагонлари орасида сиёсий дунёқараш ҳам ўзгара бошлайди.

Баъзи нўён, хонлар, ҳарбий маъмурларнинг кичик қисми, уларга эргашган маҳаллий зодагонлар, савдогарлар, уламолар ва бошқалар ўтроқ ҳаётга ўтиш, марказий ҳокимиятни кучайтириб, савдо-сотикни ривожлантириш тарафдорлари эди. Дехқончилик ва савдо-сотик хазинанинг асосий манбаи бўлиши мумкин эди. Бунинг учун эса шаҳар ва кишлоқларни тиклаш, экинзорларни ўзаро пайхон этишга чек қўйиш, солиқларни тартибга тушириш, шаҳарлар ривож, савдо, ҳунармандчиликка ҳомийлик қилиш даркор эди. Юқорида таъкидланган маданийлашишга ҳайрихоҳлар сафига Мунқахон (1251-1259) ва Чигатой ноиби, хоқоннинг яқин маслаҳатчиси Маъсудбек (1238-1289) ҳам кирар эдилар. Мунқахон шубҳасиз тадбирли ва зеҳнли Мовароуннаҳр ноиби Маъсудбекнинг таъсири остида баъзи бир ижобий ўзгаришларни амалга оширди.

Бутун мўғуллар империясида солиқлар бир хил тарзда ундирилмас эди. Масалан, Хитойнинг шимоли, Мовароуннаҳрда бадавлат киши 10 динор, камбағал 1 динор тўласа, Хуросонда бадавлат киши 7 динор, камбағал эса 1 динор тўлар эди ва ҳоказо. Мунқахон солиқ ва ҳашар ишларини тартибга солиш борасида махсус фармон-ёрлик чиқарди. Унга кўра, Чингизхон ўлиmidан сўнг берилган пайза ва ёрликлар бекор этилди, ёмлар бўйлаб алоқа воситаси учун ажратиладиган отлар сони белгиланиб, аҳолидан ортиқча от-улов талаб этиш, ёмлар учун белгиланган отларда шахсий мақсадда фойдаланиш тақиқлаб қўйилди. Мунқахоннинг қонунлаштириб қўйган чора-тадбирлари аҳолини беҳисоб солиқ ва йиғинлардан озод этиб, уларнинг тинчлик-осойишталигини бир мунча таъминлади, шаҳар ҳаётининг, ички ва ташқи савдонинг ривожланишига қисман имкон яратиб берди. Бу ислохотлар натижасида мамлакатнинг, айниқса, шимолий-шарқий ҳудудлари, жумладан Фарғона водийсида ҳўжалик иқтисодий ҳаётда жонланиш содир бўла бошлайди. Чунончи, ҳўжалик-иқтисодий ҳаётни бир меъёрга тушириш, савдо ва пул муомаласини изга солишда Чигатой улуси ноиби Маъсудбекнинг хизмати ва ислохотлари катта ўрин тутган. Маъсудбекнинг мўғул қоонларига шахсан яқинлиги ҳам унинг ислохотлар ўтказилишга имкон ҳам берган эди. 1271 йили мўғулларнинг маданий, ўтроқ

ҳаёт тарафдорлари мадади ҳамда Талас қурултойи (1269 й.) қарорларига таяниб, Маъсудбек янги пул (молиявий) ислохотни ўтказишга киришди. Унга кўра, ҳар қандай шахс ўзига керакки тангаларни зарбхоналарга олиб бориб, уни хоҳлаган тарзда, лекин бир хил ҳажм, қиймат, вазнда зарб этиши мумкин эди. Аввал бошида қийинчилик билан кечган бу жараён XIII асрнинг 80-йилларига келгандагина фаоллаша борди. Тез орада 16 та йирик шаҳар ва вилоятларда бир хил вазн ва юқори қийматга эга соф қумуш тангалар зарб этилиб, муомалага киритилди. Гарчи ушбу ислохотларга қарши мўғул ҳарбийлари Эрондан, Еттисувдан Мовароуннаҳрга вайронагарчилик келтириб чиқарувчи қурашларни амалга ошириб турсаларда, лекин ислохотлар боришига тўсқинлик қила олмадилар. Маъсудбек 1273-1276 йиллари қайта таланган Бухоро шаҳрининг тикланишига ўзи бош қoш бўлди. 1282-83 йилларда шаҳардаги зарбхоналар тўлақонли иш-лашга киришди. Савдо-иқтисодий муносабатлар ривожланиб бораётган Фарғона водийсида эса Чигатой хони Дувахон (1291-1306) даврида қадимги манзилгоҳ ўрнида Андижон шаҳри ривож топди.

XIV асрнинг 1-ярмига келиб, Чигатой улусида мўғулларнинг ўтrockлашув жараёни кучайиб, мўғул зодагонларининг катта қисми савдо доиралари билан яқинлашиб, ислом маданияти таъсирига берилиши кучайиб борди. Мовароуннаҳр маданий ўлкаси билан яқин алоқа ўрнатиб, ўтrock ҳаёт кечиришга интилан Чигатой хонларидан бири Кебекхон (1309, 1318-1326) бўлди. У бутунлай Мовароуннаҳрга кўчиб келиб, ўз қароргоҳини Насаф шаҳри ёнида барпо этди. Кейинчалик бу сарой ўрнида янги Қарши шаҳри юзага келди. Кебекхон давлатни идора этиш, унинг маъмурий тузилишини қайта ташкил этиш, иқтисодий ҳаётни тартибга солиш мақсадида икки хил: маъмурий ва молиявий ислохот ўтказди. Маъмурий ислохотга кўра, маҳаллий тузилмалар туманларга, вилоятларга айлантирилди. Маҳаллий ҳокимлар-маликлар, садрларнинг ўринлари туркий-мўғул уруғ бошлиқлари кўлига ўтди. Ноблик эса меросий бўлиб қолди. Бу ислохот давлатни бирмунча мустаҳкамлашда ўзининг ижобий самарасини берди.

Маъсудбек даврида пул ислохоти амалга оширилган бўлса-да, Кебекхон уни такомиллаштирмоқчи бўлди. Жумладан, у

Хулагуийлар ва Олтин Ўрда тангалари намунасида икки хил пул: йирик кумуш танга – «динор» ва майда кумуш танга «дирхам» лар зарб эттиради.

Динор (2 мискол, 8 гр. атрофларида) 6 та дирхамдан иборат бўлиб қолди. Кебек номидан тангалар асосан Бухоро ва Самарқандда зарб этилар эди. Шунингдек, Ўттор зарбхонаси ҳам фаол ишлай бошлади.

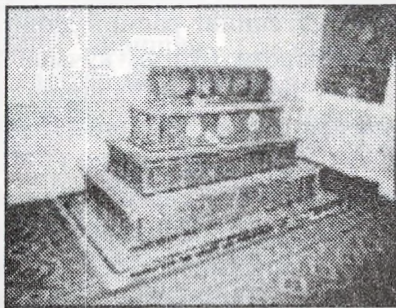
Кебекхоннинг ислохотлари анчадан бери ўтроқ ҳаёт, маҳаллий аҳоли маданияти билан яқинлашувига қарши бўлган гуруҳларнинг ҳам фаолиятини кучайтириб юборади. Кебекхоннинг укаси Оловиддин Тармаширин (1326-1334) акасининг сиёсатини давом эттириб, ўтроқ ҳаёт анъаналарини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. XIV аср машҳур сайёҳи Ибн Баттута ўзининг «Саёҳатнома» асарида Тармаширин фаолиятига ижобий баҳо берган эди. У ислом динини қабул қилиб, Чиғатой улусининг расмий динига айлантирди. Тармаширин сиёсатидан норози бўлган кўчманчи мўғул зодагонлари исён кўтариб, 1334 йилда уни ўлдиришди. Тармашириндан сўнг ҳокимият тепасида бўлган Чангши (1334), Бўзан (1334-1338), Эсон-Темур (1338-1342), Мухаммад (1342-1343) лар даврида Мовароуннахрнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар сезилмади. Аксинча, маҳаллий қабилалар ҳокимияти, уруғ бошлиқларининг таъсири бу пайтга келиб янада кучайиб, Чиғатой ҳокимиятининг қудрати пасая бошлайди.

XIV асрнинг 40-йилларига келиб, Еттисувда Дуғлот амирлигининг юзага келиши, амалда Чиғатой улусининг таркаб кетишидан, ўрнига Мовароуннахр амирлиги юзага келганлигидан далолат берар эди. Чиғатой хонларининг сўнгги вакилларида бири Қозонхон (1343-1346) марказий хон ҳокимияти куч-қудрати таъсирини кўтариб, ички сиёсатда Кебекхон-Тармаширин йўлини тутишга ҳаракат қилди. У кўчманчи ҳарбийларга қарши кураш олиб бориб, Қашқадарё воҳасида хатто уларга қарши таянч маркази этиб Занжирсарой қалъасини ҳам барпо этган эди. Қозағон бошчилигидаги бир гуруҳ кўчманчи, талончилик сиёсати тарафдорлари 1346 йили фитна натижасида Қозонхонни ўлдиришга муваффақ бўлишади.

Шундан сўнг Қозағон амир унвонини олиб, давлат бошқарувини қўлга киритди. Мовароуннахр Қозағон давридаёқ бир

неча ярим мустақил қисмларга бўлиб кетди. Мамлакатда сиёсий таркоклик авж олиб, ўзаро низолар янада кучайди. Кеш (Шахрисабз) атрофидаги ерлар Ҳожи Барлос бошчилигидаги барлос уруғига, Хўжанд Боязид Жалойирийга қарам бўлиб қолди, Балх ва унинг атрофидаги ерлар Қозагоннинг невараси амир Хусайнга тобе бўлди, Шибурғон эса Муҳаммадхўжа Апверди қўлига ўтиб кетди. Бундан ташқари. Бухорода диний уламо-лардан иборат-садрлар. Хутталонда маҳаллий ҳокимлардан бўлмиш Кайхусрав, Термизда – сайидлар, Бадахшонда ўзбошимча маҳаллий шоҳлар ҳокимиятни қўлга олдилар.

3. XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг биринчи ярмидаги маданий ҳаёт

Қусам ибн Аббос мақбараси

XII аср.

олиб келди. Аввало шаҳарсозлик билан боғлиқ бинокорлик ва меъморчилик йўлга қўйила бошланди. Маҳаллий диний уламо-лар ва дунёвий зодагонлар, гоҳида мўғул зодагонларининг баъзилари қурилиш ишларига ҳомийлик қила бошлашди.

Меъморчиликда алоҳида ўрин тутган ганчкорлик ғишт ўймакорлиги, кошинпазлик меъморий хаттотлик қайта тикланди. Мовароуннаҳр. Хоразмда маҳаллий бинокорлар иштирокида хонақо, мақбара, масжид, мадраса, сарой, миноралар қад қўтара бошлади. Шу даврларда барпо этилган кўпгина меъморий обидатар у ёки бу кўринишда ҳозирги кунларгача етиб келган.

Жумладан, Бухородаги Сайфиддин Боҳарзий мақбарасини биринчилардан барпо этилган меъморий бино сифатида кўриш мумкин. Таниқли бухоролик шайх Сайфиддин Боҳарзий нуфузли диний уламо-лардан бири бўлиб, у 1258 йили оламдан ўтган эди.

Унинг қабри устида тез орада катта мақбара ва хонақо барпо этилди. 1333 йили Бухорои шарифда бўлган араб сайёҳи Ибн Баттута ушбу мақбарага юқори баҳо берган эди. Шунингдек, мана шу даврларда барпо этилган Бухородаги Қусам ибн Аббос мақбараси зиёратхонаси, Хўжа Аҳмад мақбараси, Қўхна Урганч (Гурганж)даги Нажмиддин Кубро ва Тўрабекхоним мақбараси, масжид ва иккита баланд миноралар (миноранинг ҳозиргача сақланган қисми 62 метрни ташкил этади, минораларнинг биттаси XX аср бошларида қулаб тушган), Хўжанддаги Дувахон мақбараси (кейинчалик вайрон бўлган) ва бошқаларни тилга олиб ўтиш мумкин. Қаршидаги бузилиб кетган сарой, Маъсудбек ҳукмронлиги даврида (1238-1289) Бухорода барпо этилган «Маъсудия», «Хония» мадрасалари ва бошқалар тўғрисида манбаларда маълумот бериб ўтилади.

Мазкур давр бинокорлиги ва меъморчилигида пишиқ ғишт, кошин, парчин, меъморий ўймакор ғиштлар ҳамда ганч ва оҳак, писта кўмир, қумлардан тайёрланган махсус қоришмалар каби қурилиш махсулотларидан ҳам биноларни қуришда ҳамда уларни меъморий жиҳатдан безашда кенг фойдаланилади. Ҳашаматли биноларнинг аксарияти эса бир ёки икки гумбазли, току равоқли ва пештоқли бўлган. Нақшинкор ғишт, кошинлар, китоба (лавҳа) билан нақш бериш анъаналари давом эттирилган. Шунингдек, нақшларнинг турли-туман, гулдор бўлиши, ўймакор амалий санъат қайта тикланганлигидан ҳам дарак берар эди. Кулолчилик, мисгарлик, заргарликда ҳам нақш билан ишлов бериш ҳолати авж олади.

Шубҳасиз, Чингиз ўрдаларининг босқини Мовароуннаҳр ва Хуросон илм фан, адабиёт ўчоқларига катта зарба бўлиб тушди. XIII аср-XIV аср охирларига қадар мўғуллар қадами етмаган ёхуд уларнинг таъсири кам бўлган Деҳли султонлиги, жанубий Эрон, Кичик Осиё, қисман Сурия ва Мисрда илм-фан, маърифат, адабиёт тараккий эта бошлаган эди. Фақатгина XIV аср охири-XV аср бошларига келибгина маърифат, маданият ўчоқлари яна Мовароуннаҳр ва Хуросонга кўчади.

XIII аср - XIV асрнинг иккинчи ярмида форс-тожик адабиётида, айниқса Жалолиддин Румий (1207-1272), Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1219-1293), Амир Хусрав Деҳлавийларнинг (1253-1325) ўрни ва мавқеи кўтарилиб, улар жаҳон адабиёти

оламига кенг таниладилар. Асли Балх шаҳридан бўлган Румий 14 ёшлигида ўз оиласи билан мўғул босқинидан қочиб Кичик Осиёнинг Кўния султонлигига бориб қолди. Кўния, Ҳалаб, Дамашқда таҳсил олиб, буюк тасаввуф илми шоири ва файласуфи бўлиб танилади. У шеъриятда сўфий-фалсафий жанрни ривожлантириб, ўзининг 36 минг байтдан иборат «Маснавийи-маънавий» номли дostonни яратади. Саъдий эса ўзининг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари, ғазаллари, ахлокий фикрлари билан кенг шухрат қозонади. Унинг асарларида она-Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик, меҳр-муҳаббат ғоялари ҳамиша барқ уриб туради. У ўз асарларида кишиларни ўзаро ҳамжиҳатлик ва тотувликка, ҳукмдорларни адолат ва инсофга чакириб, салбий хусусиятларни қоралаб чиқади. Саъдий ўз умрининг ниҳоясини она шаҳри Шерозда тугатади.

Хусрав Деҳлавий Ҳиндистоннинг шимолига мўғул босқинидан қочиб борган асли Кеш (Шаҳрисабз) лик кишилар хонадонидан дунёга келади. У Деҳлида султон саройида яшаб, ўзининг ажойиб «Хамса» дostonини, Ҳиндистонда ҳозиргача машҳур «Хизрхон ва Дувалра»ни, «Мифтах ал-футуҳ», «Ғолиблик калити», «Нух сипеҳр», «Фалакнинг тўққиз гўмбази» каби асарларни ёзади.

XIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тарихнавислик ҳам ривож топа бошлайди. Бу даврда асли Ғур вилоятидан бўлган Абу Умар Минҳожиддин Жузжонийнинг 1260 йил ёзилган «Табақоти Носирий» («Носирга аталган табақалар»), Оловиддин Ота Малик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгўшай» («Жаҳон фотиҳи тарихи»), Файзуллоҳ Рашидиддин Ҳамадонийнинг «Жомэ ат-таворих» («Тарихларнинг жамланиши»), Шаҳобиддин ан-Насавийнинг «Сийрат ас-султон Жалолиддин Манкбурни» («Султон Жалолиддин Мангубердиннинг ҳаёт фаолияти») каби нодир тарихий асарлари ҳам жаҳон юзини кўрди.

Бу асарлар ўз навбатида мўғуллар истилоси ва ундан кейинги даврни ўрганиш бобида биринчи даражали манбалар ҳисобланади. Бу пайтда шунингдек ислом ахлоқ-одоб ва тақводорлиги асосида туркий тилдаги адабиёт ҳам ривож топа бошлади. Хоразмдаги бу адабиётнинг бир вакили машҳур файласуф шоир ва мутафаккир Паҳлавон Маҳмуд (1247-1326) ҳисобланади. У нафақат шоир, мутафаккир бўлибгина қолмай, Ҳиндистон, Шероз, Румда ҳам елкаси ерга тегмаган қурашчи полвон ҳам эди.

Худди шу маънода «Паҳлавон» таҳаллуси унга ҳақли равишда берилган. Халқ ичида эса уни яна беҳад саховатли, бағрикенг, адолатли инсон сифатида ҳурмати катта эди. У ғолибликдан тушган мукофотларни етим-есир, ногиронларга ҳадя эгар, пўстиндўзлик ҳунаридан келган даромадини атрофидаги камбағаллар билан баҳам кўрар эди. Ўз ёнидан ҳатто XIV аср бошларида мақбара ҳам барпо этади. Унинг мардлиги, тантилиги, ҳақпарварлиги тўғрисида бизнинг кунларимизга қадар турли ҳикоят, ривоятлар ҳам етиб келган. Унинг инсонга хос бўлган ажойиб фазилатларни улуғловчи рубойлари халқ орасида кенг тарқалган эди. У инсон ақл-заковати, ахлоқий камолоти ва ахлоқий поклигини қадрлайди.

Туркий тилда ижод қилган яна бир шахс – Носириддин Бурҳонуддин Рабғузидир. У XIII асрнинг охири- XIV аср бошларида яшаб ўтди. Бизгача унинг биргина «Қиссаи Рабғузид» («Қиссасул анбиё») асари етиб келган. Бу асарда муаллиф ўзини «Работ ўғзининг қозиси Бурҳон ўғли Носириддин» деб таништиради. Ушбу асар ислом динини қабул қилган мўғул бекларидан бири бўлмиш Носириддин Тўкбуғанинг илтимосига кўра, хижрий 709 (милодий 1309-1310) йилда ёзилган. Ушбу асар 72 қисмдан иборат бўлиб, пайғамбарлар (Довуд, Сулаймон, Муҳаммад с.а.в.) ҳақидаги қиссалар, диний ривоят ва ҳикоятлар, халқ оғзаки ижоди, тарихий асарлар, диний китоблар асосида баён этилган диний-фалсафий, тарихий, ахлоқий асардир. Ушбу асар халқ орасида, бахши ва оқинлар орасида ҳамиша машҳур бўлиб келган. Асарда баён этилган ахлоқий фазилатлар, таълим-тарбия, маърифат хусусида фикрлар ҳозирги кунга қадар ўзининг долзарб аҳамиятини йўқотмаган.

Бу пайтга келиб туркий адабиёт ривожини билан бир қаторда, тасаввуф, дин илмларининг ҳам ривожланиши кўзга ташланади. Тасаввуф илмининг машҳур намоёндаси, нақшбандийлик тариқатининг асосчиси Баҳовуддин Нақшбанд (Сайид Муҳаммад ибн Жалолиддин, 1318-1389) аввало ўз меҳнати билан ҳалол кун кўриш ғоясини ёқлайди. Унинг «Дил ба ёру, даст ба кор» (яъни, дилинг худога бўлсину, қўлинг меҳнатда бўлсин) деган шиори кейинчалик жуда машҳур бўлиб кетди. Унинг Бухорои шариф яқинидаги сўнгги манзилгоҳи мусулмонлар зиёратгоҳларидан бирига айланиб қолган эди.

Мустақиллик шарофати билан Баҳовуддин Накшбанд сиймосига ҳам муносиб ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилди. Биринчи Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг ташаббуси билан ўтган буюк зотлар мангу ором топган жойларда, жумладан Баҳовуддин Накшбанд кабрида ҳам ёдгорлик мажмуаси қайта таъмирланиб, обод зиёратгоҳига айлантирилди.

Савол ва топшириқлар

1. Хоразмшоҳ – Ануштегинийлар давлати манбашунослиги ҳақида гапириб беринг.

2. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов Жалолиддин Мангубердига қандай таъриф берган эди?

3. Сирдарё бўйи ва Хуросонда мўғул босқини қандай кечган?

4. Хоразмшоҳлар хонадони аъзолари тақдири ҳақида сўзлаб беринг.

5. XIII асрнинг иккинчи ярми – XIV аср биринчи ярми Чиғатой улуси сиёсий тарихи қандай кечган?

6. Чиғатой улуси давридаги хўжалик ҳаёт ҳолати хусусида сўзлаб беринг.

7. Чиғатой улуси даврида маданий ҳаёт ҳақида нималарни биласиз?

Таянч сўзлар

Султон, малик, хос хожиб, доруға, қопчур, шулен, ём, ясоқ, босқоқ, суюрғол, нуён, мулк, Кирмон, Синд, Хуросон, Эрон, қипчоқ, қанғли, садр, устоздор, барот.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008.

2. Каримов И. Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигига бағишланган нутқ. 1999 йил 5 ноябрь. – Тошкент: Ўзбекистон, 8-жилд. 72-77 бетлар.

3. Dr/Ahmad Hasan Dani. Timur Leogacy. Pakistan Academy of letters. Islamabad, 1996.

4. Абусейтова М.Х. и др. История Казахстана и Центральной Азии. Алматы: Bilim, 2001.

5. Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012.

6. Шахобиддин ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангубердининг ҳаёт фаолияти. – Тошкент, 1999.

7. Саидов Ш. Султон Жалолиддин Мангуберди давлати ва жангвор ҳаракатлар ҳаритаси. – Тошкент, 2000.

8. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик. Араб тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи Убайдулла Уватов. –Тошкент: Меҳнат, 1992.

9. Иванов М. Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур. – Тошкент: Ҳазина, 1994.

10. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқаруви тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012.

11. Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи. I жилд. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.

2-мавзу. АМИР ТЕМУР – МАРКАЗЛАШГАН ДАВЛАТ ВА БУЮК САЛТАНАТ АСОСЧИСИ

Режа:

1. Амир Темур томонидан марказлашган давлат ва буюк салтанатнинг ташкил этилиши.
2. Амир Темур дипломатияси.

1. Амир Темур томонидан марказлашган давлат ва буюк салтанатнинг ташкил этилиши

**Соҳибқирон Амир
Темур (1336-1405).**

«... Буюк бобокалонларимизнинг маънавий олами хусусида фикр юритганда, Соҳибқирон Амир Темур ҳақида алоҳида тўхташимиз табиийдир. Ҳунки тенгсиз азму шижоат, мардлик ва донишмандлик рамзи бўлган бу мумтоз сиймо буюк салтанат барпо этиб, давлатчилик борасида ўзидан ҳам амалий, ҳам назарий мерос қолдирди, илму фан, маданият, бунёдкорлик дин ва маънавият ривожига йўл очди».

Ислом Каримов.

Мустақиллик йилларида тарих фанида юз берган муҳим ижобий ўзгаришлардан бири – халқимиз миллий қаҳрамони, мустабид совет ҳукмронлиги даврида номи ноҳақ қораланган Амир Темур пок номининг оқланиши бўлди. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг ташаббуси билан Соҳибқирон Амир Темурнинг миллат ва давлат равнақидаги буюк хизматлари эътироф этилди. Мустақиллик йилларида Амир Темур шахси, унинг давлати, ички ва ташқи сиёсати, Темурийлар ҳукмронлиги хусусида кўплаб аҳамиятга

молик тадқиқот ишлари амалга оширилди. Хусусан, республикамизда 1996 йил – «Амир Темури йили» деб эълон қилинди, «Амир Темури халқаро жамғармаси», 2014 йилдан Ўзбекистон Республикаси халқаро Амир Темури хайрия жамоат фонди ташкил этилди, Темурийлар тарихи давлат музейи очилди, «Амир Темури» ордени таъсис этилди, ЮНЕСКО ташаббуси билан 1996 йил апрелда Парижда халқаро илмий анжуман бўлиб ўтди, «Темури тузуклари» ўзбек ва қатор чет тилларда нашр этилди ва ҳоказо. Шубҳасиз, тарихий ҳақиқатни қарор топтириш ишига тарихчи олимлар ҳам ўз муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар.*

XIV асрнинг 40-50 йилларига келиб Чигатой улуси ҳудудларида ўзаро парокандалик ва ўзбошимчалик ҳукм сураб эди. XIV асрнинг 40-йилларида мавжуд сулолалар ўртасидаги низофитналар, ўзаро урушлар натижасида Чигатой улусида оғир сиёсий ва иқтисодий аҳвол юзага келган эди. Қозонхон ҳукмронлиги даврида (1338-1346) зулм зўравонлик янада авж олди. Хон зулмидан безган кўплаб амалдор, зодагонлар ўз даврининг қудратли амира Қазағоннинг ҳузурига Соли Саройга (ҳозирги Сурхондарё вилояти Денов туманидаги Сарой қишлоғи) қочиб ўта бошладилар.

Қарши яқинида Амир Қазағон ва Қозонхон ўртасида бўлиб ўтган жанг 1346 йил баҳорида Қазағоннинг ғалабаси билан тугади. Жангда Қозонхон ўлдирилди. Амир Қазағон туркий-мўғул одатида кўра, бевосита чингизийлардан бўлмагани учун тахтга даъво қила олмас эди. Шу боис у ўзига маъқул бўлган чингизийлар хонадонидан бўлмиш аввал Донишмандчахонни (1346-1348), сўнгра Баёнқулихонни (1348-1357) тахтга ўтказди. Табиийки, амалда бутун ҳокимиятни Қазағон ўз қўлида мужассам этган эди. 1358 йил кишида амир Қазағоннинг кучайиб бораётган фаолиятидан норози бўлмиш бир гуруҳ фитначилар уни ўлдиришди. Амир Қазағоннинг ўғли амир Абдулла гарчи тез орада Баёнқулихонни жангда ўлдирса-да, лекин ҳокимиятни қўлда тутиб туrolмади. У тез орада Амударё ортига қочиб ўтиб, сиёсат саҳнасини тарк этди.

Ҳисор ҳокими Баён сулдус ва Кеш (Шахрисабз) ҳокими Ҳожи Барлос томонидан тахтга Темуришоҳ ўтказилди.

*Ушбу масала алоҳида бўлимда батафсил баён этилади.

Чигатой хони Темуршоҳ зўрға икки йилга яқин (1358-1359) ҳукмронлик килди. Шундан сўнг ўзларини анчадан бери мустақил тутаетган бекликлар расман шу даражага даъвогар бўлиб чика бошладилар. Чигатой улуси майда бекликларга бўлиниб кетди. Кешда Ҳожи Барлос ўзини мустақил деб эълон қилгач, сўнгра Хўжандда Боязид Жалойир, Балхда Ўлжой Буғо сулдус, Шибирғонда Муҳаммадхўжа Апверди найман, Хутталон ва Арҳанг саройда амир Кайхусрав ва Ўлжой Апверди, Тўтканд ва Сарипулда Хизр Ясаурий, Қўҳистонда амир Сотилмишлар ўзларини мустақил деб эълон қилдилар. Айирмачилик ҳаракати кучайиб, ҳокимият, бойлик йўлида беклар ўзаро курашлар домига тортилди. Бу урушлар шундоқ ҳам аҳволи ночор бўлган аҳоли бошига кўп кулфатларни солди. Мана шундай оғир ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий танглик ҳукм сурган вақтда сиёсат майдонига Амир Темур кириб келди.

Буюк давлат арбоби ва маҳоратли саркарда Амир Темур 1336 йил 9 апрелда (ҳижрий 736 йил, шаъбон ойининг 25 - куни) Кешга қарашли Хўжа Илғор (ҳозирги Яккабоғ тумани) қишлоғида барлос бекларидан бири Амир Тарағай ибн Барқал оиласида дунёга келди. Темурбекнинг онаси Такинахотун Кешнинг обрўли бекаларидан бири бўлган.

Унинг болалиги ва ўспиринлик йиллари Кешда ўтди. Ибн Арабшоҳ, Рюи Гонзалес де Клавихо ва бошқа тарихчилар 1360 йилга қадар унинг ҳаётини айрим маълумотлар билан изоҳлашган. У ёшлигидан зеҳнли ва лаёқатли бўлиб, кўҳна Кешнинг энг яхши мактаб ва мадрасаларида чуқур илм олди, давр тақозосига кўра, ҳарбий санъат сирларини ўрганди. Темур ёшлигидан мард ва шижоатли, олижаноб йигит бўлиб ўсди. Унинг юқори ташкилотчилик қобилияти ўша пайтдаёқ намоён бўла бошланган эди.

1360-1361 йилларда Мўғулистон ҳукмдори ҳокон Тўғлуқ Темур (1348-1363) Мовароуннаҳр ички ҳаётига раҳна сола бошлайди. У икки маротаба ўлкага юриш қилади. Тўғлуқ Темурнинг босқинчилик юришлари Мовароуннаҳр ҳокимларини саросимага солиб қўйди. Шулар қаторига Кеш амири Ҳожи Барлосни ҳам киритиш мумкин. Тўғлуқ Темур Хўжандни ишғол этиш ниятида Сирдарёдан ўтганидан сўнг, Мовароуннаҳр амирлари ва Ҳожи Барлос кўрқувдан ўз жонларини халос этиш

учун Амударёдан ўтиб, Хуросонга қочиб кетдилар. Лекин метин иродали, мард ва довьорак Темурбек элу юртини ҳимоя қилишни ўзининг муқаддас бурчи деб билди ва хунрезликнинг олдини олиш учун вақтинча мурасага боришни ўйлаб, катта совға-саломлар эвазига ғанимни ортга қайтарди ва Мўғулистон ҳукмдори хизматига ўтди. Ҳукмдор унга Кеш ва унинг атрофидаги ерларни бошқаришни топширди.

1360-1370 йилларда Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётида Амир Темур билан бир қаторда таъсир ўтказган шахслардан яна бири Амир Қозағоннинг невараси бўлмиш амир Хусайн эди. Таъкидлаш жоизки, Балх ва унинг атрофидаги ер-мулклар унинг тасарруфида эди. 1361 йилда иккала ҳоким бирлашган ҳолда, мўғул хонларига қаршилик кўрсатиш имконига эга бўлдилар. 1362 йил кузида Тўғлуқ Темур Мовароуннаҳрга ўғли Илёсхўжа ўғлонни қолдиради. Лекин ёш ҳоким лоқайд ва иродасиз бўлиб, кўп вақтини маишатда ўтказар, бошқарув ишларини эса амир Беккичик ўз қўлида жамлаб олиб, ўз ҳолича бошқарувни олиб борди.

Шубҳасиз, бундан Темур ва бошқалар норози бўлдилар. амир Хусайн билан унинг бир-бирлари билан яқинлашган ва яхши муносабатда бўлган даврлари 1361-1365 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда Темур маълум қийинчиликларни ҳам бошидан кечиради. Хусусан, амир Хусайн билан биргаликда Хива юришида қатнашди, Марв яқинида 62 кунлик тутқунлик азобини кечирди ва ҳоказо.

Амир Темур ҳаётида рўй берган ва бир умрга унга тан жароҳатини муҳрлаган воқеа 1362 йилда Сейистонда бўлиб ўтган. Сейистон ҳокими Малик Қутбиддиннинг таклифига кўра, икки дўст унинг душманларига қарши курашиш учун йўл олдилар. Темур жанг вақтида ўнг қўли тирсагидан ва ўнг оёғидан камон ўқи тегишидан қаттиқ жароҳатланди. Бунинг оқибатида у бир умр оқсоқланиб қолди.

Тўғлуқ Темур ўлимидан сўнг, 1363 йилда Мовароуннаҳр тупроғидан ҳайдалган мўғул хони Илёсхўжа (1363-1365) янгидан катта лашкар билан аввалги мулкларини эгаллаб олиш мақсадида Мовароуннаҳр томон ҳаракат қила бошлайди. Мўғул хони айниқса ўзининг ракибларига нисбатан қаҳрли кайфиятда эканлиги маълум эди. 1362 йил охирлари – 1363 йил давомида

Темур ва амир Ҳусайн Амударёнинг сўл соҳилида ўрнашиб, шу ердан мўғулларга қўққисдан тез-тез зарбалар уюштириб бошладилар. Бу зарбалар боис Термиз, Кеш, Хузорга қадар етиб бордилар. Таъкидлаш жоизки, 1363-1364 йилларда Темур ва амир Ҳусайн қўшинлари мўғуллар устидан уч маротаба ғолиб бўлишга муваффақ бўлдилар. Темурнинг ҳарбий маҳорати туфайли 200 та отлик билан Кешни олишга муваффақ бўлинди. Учинчи жанг 1364 йили Кешдаги Тошариқ деган жойда бўлиб, натижада мўғуллар буткул тор-мор этилди, уларнинг амирлари Беккичик, Искандар ўғлон, Ҳамид, Юсуфхўжалар асирга олиндилар. Мўғуллар қўшини Сирдарё ортига ҳайдаб юборилди. Ўзаро келишувга мувофиқ амир Ҳусайн Жиззахга, Амир Темур Тошкентга келиб жанглардан олинган жароҳатларни даволатдилар. Сўнгра улар Самарқандга келиб, анъанага мувофиқ Чиғатой хонлари авлодидан бўлмиш Кобулшоҳ ибн Дуржи ибн Илчигидой ибн Дувахонни Чиғатой улуси хони сифатида тахтга ўтказдилар. Илсхўжа эса Мовароуннаҳрга юришни бошлади.

Бир томондан амир Ҳусайн ва Темур, иккинчи томондан мўғуллар ўртасида 1365 йил 22 май куни эрта тонгда Чиноз ва Тошкент оралиғидаги бир майдонда жанг бўлди. Жангда Темур мўғулларнинг ўнг қанотини янчиб турган вақтида амир Ҳусайн қатъиятсизлик қилди ва жангдан бош тортди. Уни устига қаттиқ жала қуйиб, ер балчиққа айланди, отлар тиззасига қадар лойга ботиб кета бошладилар. Амир Темур жангни давом эттирса-да, лекин амир Ҳусайн чекинишни лозим деб топди. Тарихга бу жанг «Лой жанги» номи остида кирди.

Қайта уриниш беҳуда эканлигини англаб етган Амир Темур жанг майдонини тарк этиб, қолган-қутган аскарлари билан Самарқанд томон қайтиб кетди. Сўнгра Кеш томонга йўл олди. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бу пайтда Мовароуннаҳрнинг бош амираи Ҳусайн эди. Бирор қарорга келиш эса унинг иродасига боғлиқ бўлган. Шу сабабли, Темур кўп ҳолларда унинг розилиги билан иш тутишга мажбур эди. Самарқанд шаҳри, қолаверса бутун Мовароуннаҳр ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Мўғул хони чангалидан қутулиш мақсадида самарқандликларнинг ўзлари ғанимга қарши чиқдилар. Бу шароитда Самарқанд муҳофаазини сарбадорлар ўз қўлларига олдилар.

Сарбадорлар мўғуллар зулмидан озод бўлиш йўлида ўзларини қурбон қилишга тайёр эдилар*. Сарбадорлар ҳаракати XIV асрнинг 30-йилларида Эронда ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида пайдо бўлиб, 50-60-йилларда Мовароуннаҳрга ҳам кенг ёйилди. Ҳаракат қатнашчиларининг асосий мақсади мўғул истилочилари ва зулм ўтказувчи маҳаллий қатламларга қарши кураш эди.

Хуросондаги сингари Самарқандда ҳам бу ҳаракат қатнашчиларининг ижтимоий таркиби ҳар хил бўлган. Хунармандлар, дўкондорлар, айрим мадраса мударрислари ва талабалар мазкур ҳаракатга фаол қўшилдилар. Илёсхўжа тўғридан-тўғри Самарқанд томон йўл олди. Шаҳар жоме масжидига йиғилган аҳоли олдида сарбадорларнинг бўлажак раҳбарларидан бири бўлган, мадраса мударриси Мавлонзода аҳолини шаҳар ҳимояси учун руҳлантирди.

Мудофаа раҳбарлигига Мавлонзода билан бирга Хўрдак Бухорий ва Абу Бакр Калавий ҳам қўшилдилар. Мудофаа ташкил этилганлигидан хабарсиз мўғуллар ҳукмдорсиз шаҳарни ҳимоясиз деб ўйлашарди. Уларнинг асосий қўшинлари шаҳарга кираверишдаги бош кўчадан ҳужум қиладилар. Хавф-хатардан шубҳаси бўлмаган босқинчилар Мавлонозода камончилари билан пистирмада турган жойга яқинлашганларида тўсатдан камон ўқларига дуч келдилар. Шаҳар мудофаачилари мўғулларга уч тарафдан ҳужум қилдилар. Биринчи ҳамладаёқ «шаҳарни эгаллаймиз», деб ўйлаб, бостириб кирган мўғуллар катта талофат кўриб, орқага чекинишга мажбур бўлдилар.

Самарқандликларнинг ҳарбий режаси пухта ўйлангани боис, ўз самарасини берди. Бир неча ҳужум самарасиз тугагач, мўғуллар шаҳар атрофини қуршаб олиб, узоқ вақт камал қилиш режасини ўйлаб чиқдилар. Лекин лашкар сафида юқумли касаллик тарқалди. Бунни от вабоси (ўлати) деб аташарди. Ўлат оқибатида Илёсхўжа қўшинларига мансуб отларнинг катта қисми қирилиб кетди. Илёсхўжа катта йўқотишлар билан дастлаб Самарқандни, кейин эса Мовароуннаҳрни ташлаб кетишга мажбур бўлди.

Шу пайтда Кешда бўлган Темур бу хабарни Амударё бўйларида бўлган амир Ҳусайнга етказди. 1366 йилнинг баҳорида

*Сарбадор – форсча «бошини дорга тиккан», деган маънони англатади.

ўзини Мовароуннахрнинг якка ҳокими деб ҳисобланган амир Хусайн ёнига Темурни олиб, Самарқандга етиб келди ва сарбадорлар раҳбарларини ўз ҳузурларига чорлади. Учрашув Самарқанддаги Кониғил деган жойда бўлди. Бу ерда сарбадорларнинг раҳбарлари билан амир Хусайн ўртасида келишмовчилик юз берди ва улар қатл этилдилар. Фақатгина Темурнинг жонбозлиги ва адолати туфайлигина Мавлонзода омон қолдирилиб, Хурсонга жўнатилди. Сарбадорлар ҳаракати бостирилгандан сўнг, амир Хусайн ва Темур ўртасидаги муносабатлар кескинлашди. Бунга амир Хусайннинг сарбадорларга нисбатан адолатсизлиги ҳам бир қадар сабаб бўлди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, амир Хусайн танлаган йўл парокандалик ва бошбошдоклик сари етаклар, Темур эса буни яхши англаб етган эди. Амир Хусайннинг очкўз ва маккор сиёсати кўпчилик ҳарбийлар, қабила бошлиқларининг норозилигини ҳам келтириб чиқарди. Хусайн кўплаб амирлардан катта ўлжа, пул талаб қила бошлади. Темур ўз сафдошларига тўловларда ёрдам берди, уларнинг қарзларини тўлашда, тарихчи Шарофуддин Али Яздийнинг ёзишича, ҳатто ўз хотинининг тақинчоқларини ҳам аямаган. Темурнинг саховати ва олижаноблиги кўплаб амирларнинг унга бўлган ҳурматини оширди. Аксинча, амир Хусайннинг обрў-эътибори тобора пасая бошлаб, душманлари кўпая борди.

1366-1370 йиллар оралиғида Темур ўз эътиборини ички ишларга қаратди. амир Хусайн турли фитна-фасодлар йўлига ўтиб, унга қарши зимдан кураш бошлади. Амир Хусайн Балхда, Темур эса Кеш ва Қаршида ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўра бошладилар. 1370 йили амир Хусайн Балх, Қундуз ва Бадахшондан қўшимча куч тўплаб, Термиз атрофида пайдо бўлди. Темур эса, Темур Қопуғ деб аталувчи жойдан уч фарсах узоқликда жойлашган Биё деган жойда қароргоҳ қуриб, жангга тайёргарлик кўра бошлади. Шу ерда унинг олдида Макка саййидлардан бири бўлмиш Мир Сайид Барака таширф буюриб, унга ногора ва байроқ, яъни ҳокимият, салтанат рамзларини топшириб, буюк келажаги ҳақида башорат қилди. Таъкидлаш жоизки, Мир Сайид Барака то ўз вафотига қадар (1404 й.) Амир Темурдан ажралмай, унинг диний-маънавий раҳнамоларидан бири бўлиб қолди. Шундан сўнг Темур ҳузурига амир Кайхусрав, амир Жоку Барлос, Шибурғон ҳокими Зинда Чашм Аперди,

Бадахшон ҳокими Шохмуҳаммад ва бошқалар ҳам келиб қўшила бошладилар. Уларнинг барчаси амир Хусайннинг фитна-фасод, рикорлигидан норози эдилар. Амир Темурнинг таклифи билан 1370 йилнинг 29 мартда чингизийлардан бўлган Суюрғатмиш ўғлон хон деб эълон қилинди. Шу йили 10 апрель куни Балх икки кунлик камалдан сўнг таслим бўлди. Жоме масжиди минорасига яширичиб олган амир Хусайн қўлга олинди. Амир Темур ўртада қариндошлик ришталари борлиги учун унинг жонидан кечди ва ҳажга кетиш таклифини қабул этиб, уни қўйиб юборди, лекин амир Кайхусрав хун олиш мақсадида уни ўлдирди. Шу тариқа бир неча йил давомида Мовароуннахр учун бўлган кураш Амир Темур фойдасига ҳал бўлди.

Лашкарбошилар ва иттифоқчилар иштирокида ўтказилган қурултой қарорига кўра, давлат бошқарув тизими Мовароуннахр амири номини олган Амир Темир қўлига ўтди ҳамда у Кеш шаҳридан Самарқандга кўчиб, уни ўз давлатининг пойтахтига айлантирди. Чингизий Суюрғатмиш эса (1370-1388) расман хон деб эълон қилинди. Мазкур даврга келиб Амир Темурнинг доно ва иродали ҳукмдор, узоқни кўзловчи давлат арбоби эканлиги яққол намоён бўла бошлади. Ҳарбий бўлинмалар бошлиқлари этиб амирлардан Жоку, Ҳожи Сайфиддин, Аббос, Искандар, Аълам Шайх, Алайка қавчин, Ардашер қавчин ва бошқалар тайин этилди. 1370 йил июлда ўтказилган қурултойда Шибурғон ҳокими Зинда Чашмдан бошқа барча амир ва қабила бошлиқлари Амир Темур ҳокимиятини тан олдилар. Зинда Чашм айирмачилик йўлини давом эттириб, Балх ва Термиз атрофларидаги ерларни ҳам талон-торож қила бошлади. Зинда Чашм сайй-ҳаракатларига қарши Амир Темур Жоку барлос бошчилигидаги қўшинни жўнатди. Зинда Чашм махв этилиб, Самарқандга жўнатилди. Амир Темур унга олийҳиммат муносабатда бўлиб, авф этди. Айнан шу даврдан бошлаб Амир Темурни доно ҳамда узоқни кўзловчи давлат арбоби хусусиятлари аниқ намоён бўла бошлади.

Мураккаб ва зиддиятли даврда Амир Темур Мовароуннахрда бирлаштириш сиёсатини бошлади. У Амударё ва Сирдарё оралиғида турган ерларни ўзига бўйсундириб, итоат эттирди. Фарғона, Шош вилоятларини ўз тасарруфига киритиш унча қийин бўлмади. Сирдарёнинг қўйи оқимидаги Олтин Ўрдага

қарашли ерларни эгаллашда у бу ерлардаги ички сулолавий урушлардан фойдаланди.

Амир Темур Хоразмни ҳам қайтадан Мовароуннахр таркибига киритишга интилди. У Хоразмни тинчлик йўли билан давлат таркибига киритиш мақсадида Гурганжга Алафа тавочини элчи сифатида жўнатди. Хусайн Сўфи унга: «Мен мамлакатни қилич билан фатҳ этганман, шунинг учун ҳам уни фақат қилич билан олиш мумкин», дея кўрс жавоб қилди. Иккинчи бор юборилган элчи Жалолиддин Кеший эса зиндонга ташланди.

1371 йили Амир Темур Хоразмга қўшин тортиб келди. Гурганжга бориш учун Қиёт шаҳри орқали ўтиш керак эди, бу шаҳар бир оз қаршилиқ кўрсатгандан кейин Амир Темур қўшини томонидан ишғол қилинди. Қиётнинг қўлдан кетиши Хусайн Сўфига кучли таъсир кўрсатди. У Амир Темур билан ярашишга, унинг талабларини бажаришга рози бўлди. Лекин айрим беклар Амир Темурнинг тезда баланд мартабага эришишини кўролмай, Хусайн Сўфини унга қарши гиж-гижлай бошладилар. Хусайн Сўфи уларнинг ёрдамига ишониб, Амир Темурга қарши чиқади, аммо у томонидан тор-мор этилди. Шундан сўнг Гурганж қалъасига беркинди ва тезда вафот этди. Унинг ўрнига акаси Юсуф Сўфи (1372) ҳокимиятга келди ва Амир Темур билан яраш шартномасини тузди. Лекин у яраш шартларини хиёнаткорона бузиб, Амир Темур қайтиб кетганидан кейин Қиёт шаҳрини босиб олди ва унга қарши очикдан-очик душманлик ҳаракатларига ўтди. Шундан сўнг Амир Темур Хоразмга иккинчи маротаба юриш қилишга мажбур бўлди. (1373-1374 йй.). Аммо бу ҳарбий тўқнашувгача бормайди, чунки Юсуф Сўфи тавба қилиб, яраш шартларини сўзсиз бажаришга ваъда берди. Бу иккинчи юриш натижасида Жанубий Хоразм ҳам Амир Темур давлати таркибига кирди.

Учинчи юриш 1374-1375 йиллари амалга оширилди. Юсуф Сўфининг хиёнаткорлиги бу юришга сабаб бўлган эди. Юсуф Сўфи томонидан сулҳ шартномаларининг бузилиши ҳамда унинг чегарадош ерларга юришлари 1379 йилги тўртинчи юришга сабаб бўлди. Юсуф Сўфи яна тинчлик сулҳини имзолади. Хоразмнинг янги ҳокими Сулаймон Сўфи Олтин Ўрда хони Тўхтамишхонхон билан бирлашиб, чегара ерларга ҳужумлар уюштирди. Бу Амир Темурни 1388 йили бешинчи юришни амалга оширишга олиб

келди. Сулаймон Сўфи мағлуб бўлиб, ўлкадан қочди. Амир Темур шу тариқа Сўфийлар сулоласига барҳам берди. Ўша йили Амир Темур номига хутба ўқилиб, танга зарб этилди.

**Амир Темур Олтин Ўрда хони Тўхтамишхонга қарши
курашга отланмоқда. Миннатиюра. XV аср.**

Шу вақтдан буён Хоразм Амир Темур давлати таркибига, кейинчалик эса Темурийлар давлати таркибига кирган. Шундай қилиб, Еттисув ва Сирдарё этакларидаги ерлардан ташқари Туркистон ерларининг ҳаммаси Амир Темур кўлига ўтди.

Амир Темур ягона геосиёний ҳудудни ўз қўлида бирлаштириш, ўзаро низо ва парокандалиikka чек қўйиш, қудратли ва марказлашган давлат барпо этиш мақсадида ўз эътиборини

Хуросонга қаратди. Айнан кучли ва қудратли салтанатгина ҳоким ва амалдорлар бебошлиги, зулм-зўравонликка чек қўйиб, халқлар учун тинч-тотув ва хотиржам ҳаёт яратар, савдо-сотик муносабатлари, маданиятнинг ривожланишига имкон берар, бунёдкорлик ва ободончиликка кенг йўл очар эди. Бу борада Амир Темур ўз эътиборини Хуросонга қаратди.

Бу даврда Хуросонда Куртлар сулоласи ҳукмронлик қилар эди. Мазкур пайтда сулолани Ҳирот ҳукмдори Малик Ғиёсиддин II Пир Али (1370-1381) бошқариб, 1380 йил Амир Темур унинг хузурига Ҳожи Сайфиддинни элчи қилиб жўнатди. Элчи Ҳирот ҳукмдорини қурултойга таклиф этди. Малик Ғиёсиддин II Пир Али Амир Темур элчисини ушлаб қолиб, қудратли рақибига қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлади. Бу пайтда Амир Темурнинг шаҳзода Жаҳонгир Мирзо бошчилигидаги 50 минглик қўшини Балх, Шибурғон, Бодҳизни эгаллади.

1381 йил феввалида Амир Темурнинг ўзи Хуросонга йўл олди. Ҳирот ҳукмдори иниси, Сарахс ҳокими Малик Муҳаммад билан ўз калитларини Амир Темур мулозимларига топширди. Ён-атроф қалъалардаги тўқнашувлар Амир Темур фойдасига ҳал бўлди. Соҳибқирон марҳамат кўрсатиб, асирга олинган 2000 нафар аскарни озод этишни буюрди. Хуросон сарбадорларининг раҳбари Али Муайяд ва Моҳон ҳокими Алибек Жонқурбонийлар ўз ихтиёрлари билан буюк ҳукмдорга тобелик билдирдилар.

1381-1382 йилларда Келот, Туршиз, Сабзавор ва Мозандарон, 1383 йили Сейистон бўйсундирилди. 1384 йили эса Аст-робод ва Озарбайжонга қилинган юриш натижасида Омўл, Сори, Султония, Табриз шаҳарлари эгалланди. Натижада XIV асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб бутун Хуросон Амир Темур қўлига ўтди.

Амир Темурнинг ҳарбий юришлари тарихда «уч йиллик» (1386-1388) «беш йиллик» (1392-1396) «етти йиллик» (1399-1405) деб ном олган. «Уч йиллик» юриш даврида Амир Темур Озарбайжон, Мозандарон, Ғилонни бўйсундирди. Шундан кейин у Кавказга юриш бошлаб, Тифлис, Арзирум ва Ван қалъасини эгаллади.

Таъкидлаш жоизки, Амир Темур ўз ихтиёри билан таслим бўлган шаҳарларга тегмаган, ҳарбийларни шаҳарларга киришга йўл қўймаган, у ерларга фақат товон пулини йиғувчиларни

(муҳассилон) жўнатган, холос. Баъзида маълум тушунмовчиликлар ҳам бўлган. Шарофуддин Али Яздийнинг ёзишига кўра, Исфаҳон аҳолиси бузғунчи, қонхўр Кўчапо деган ифвогарнинг гапига учиб Амир Темурнинг вилоят муҳофазаси учун қолдирган уч минг нафар аскарини кириб ташлашган. Бундай вазиятда Амир Темур шубҳасиз, айбдорларни жазолаган. Эронга қилинган «беш йиллик» (1392-1396) юриш аввало у ердаги ғалаёнлар, Эроннинг турли ҳудудларидаги (Мозандарон, Музаффарийлар, Жалойирлар ва ҳоказо) сулолалар ҳокимларнинг айирмачилик сиёсати туфайли содир бўлди. Эронга юриш натижасида Музаффарийлар сулоласига (1314-1393) барҳам берилади, унинг сўнгги ҳукмдори Шох Мансур жангда ҳалок бўлди. Жалойирларнинг таниқли вакили Султон Аҳмад (1382-1410) Бағдоддан Мисрга қараб кочиб кетди.

Амир Темур Жўчи улуси таркибига бир вақтлар кирган Ок Ўрда ва Олтин Ўрда ҳамда Мўғулистон ҳокимлари билан бир неча йиллар давомида кураш олиб боришига тўғри келди. Мазкур курашдан кўзланган асосий мақсад аввало, мамлакат шимолий қисмларини кўчманчи тўдалар ҳужумидан муҳофаза этиш, Жўчи улуси таркибига кирган ерларни заифлаштирган ҳолда ўз салтанати таъсир доирасига олиш бўлган. Амир Темурнинг Мўғулистонга қарши кураши ўн тўққиз йил (1371-1390) давом этиб, бу курашда у аввал Анко тўра, сўнгра Камаруддин сингари хонларни мағлуб этди. Лекин қиш келиши билан юқорида номи қайд этилган хонлар Сирдарё бўйлари ва Фарғона водийсига ҳужум қилдилар. Амир Темурнинг охириги юриши 1389-1390 йилларга тўғри келиб, у анча жадаллик ҳамда хавф-хатарга бой бўлди. Амир Темур Анко тўрани тор-мор келтириб, Иртиш дарёси орқа томонига қўшини билан улоқтириб ташлади. Шундан сўнг Камаруддинни мағлубиятга учратиб, Мўғулистон хонлари бош қароргоҳини эгаллади. Шу тарика мўғул хонларининг Сирдарё бўйлари, Фарғона водийсига солган хавф-хатарларига чек қўйилди.

Таъкидлаш лозимки, 1377 йилга қадар Жўчи улуси икки мустақил давлатдан, ўнг қанот – Олтин Ўрда, чап қанот – Ок Ўрдадан иборат бўлган. Олтин Ўрда таркибига Хоразмнинг шимолий қисми, Шимолий Кавказ, Булғор ерлари, Ғарбий Сибирь, Қрим кирган. Ок Ўрдага эса Сирдарёнинг қуйи оқими,

Сирдарё бўйларида Сибирдаги Туман деган жойгача бўлган ерлар кирган. XIV аср 70-йилларида Оқ Ўрда ҳокимларидан бири бўлган Ўрусхон ўзича Жўчи улусини бирлаштириб, уни кучли давлатга айлантириш ҳаракатларини олиб борди. Агар Жўчи улуси бирлашса, у бутун Ўрта Осиё, Рус ва бошқа ерларга яна таҳдидни бошлар эди. Албатта, Амир Темур буни яхши тушунар эди. 1376 йили Ўрусхон улусларни бирлаштириш учун чакирган қурултойда унга қарши бўлганларни ўлимга маҳкум этди. Улар орасида Мингқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон ҳам бўлган. Тўйхўжанинг ўғли Тўхтамишхон ўз ҳаёти хавфсизлигини ўйлаб, Самарқандга, Амир Темур ҳузурига қочиб келди. Амир Темур унга муруват кўрсатиб, давлат манфаатларини ўйлаган ҳолда ҳокимиятни олиш йўлида ёрдам берди.

Тўхтамишхон ўз рақибларидан уч маротаба мағлубиятга учрасада, ҳар гал Амир Темур уни қўлади. Оқ Ўрда хони Ўрусхон унга қарши жанг қилишга ботина олмади. Ўрусхоннинг Тўхтамишхонни унга қайтариш тўғрисидаги мурожаатига рад жавобини берди. Ўрусхон вафотидан сўнг, Амир Темур Тўхтамишхонга 1376 йили тахтни узил-кесил эгаллашига қўмаклашди. Шимолда Тўхтамишхоннинг тахтга чиқиши Амир Темур салтанати хавфу-хатардан сақланишга ёрдам бериши, қолаверса ишончли иттифокчи юзага келишидан Соҳибқироннинг ўзи ҳам манфаатдор эди. Лекин Тўхтамишхонхон берилган ёрдам, кўрсатилган муруватни тезда унутди. Иккала ўрдани бирлаштириб олгач, талончилик ва жабр зулмни кучайтирди. Рус, Волга бўйи, Шимолий Кавказ халқлари унинг зулмидан каттиқ азият чека бошладилар. Тўхтамишхон 1385 йили Озарбайжонни эгаллашга ҳаракат қилди. Қолаверса Хоразм ҳокими Сулаймон Сўфини ҳам ўз томонига тортиб, чегарадош ерларни талон-торож қилди.

Амир Темур ўз олдига Олтин Ўрда давлатини тугатишни мақсад қилиб қўймаган эди. Аксинча, у ўзаро ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликни ўрнатиш тарафдори бўлган. Қолаверса, Тўхтамишхонни ҳокимиятга олиб чиқаётганда ҳам юкоридаги мақсадларга таянган эди. Олтин Ўрдага қарши ҳарбий ҳаракатлар аввало ўз салтанатини хавф-хатардан муҳофаза этиш, унинг ҳарбий кучқудратига хавф солмаслик учун тегишли зарба бериш лозим эди.

1388 йил январида Амир Темурнинг ҳаракатлари кузатаётган душман орқага қайта бошлади. Амир Темур амирлари Ҳусайн, Шайх Али Баҳодир ва бошқаларга ғанимни даф этишни топширди. Улар Сирдарё бўйидаги Сарисув деган жойда душманни қувиб етиб, унга катта талофат етказдилар. Тўхтамишхон 1388 йил охирида Амир Темурга қарши қайта ҳужум бошлади. У Элийғмиш ўғлон бошчилигида Мовароуннаҳрга катта қўшин жўнатди. Қўшин Жиззахнинг Аччиқ (Очик) мавзесини қароргоҳ қилиб олди. Амир Темур эса урушга тайёрланиш учун Сагорон (Каттакўрғон)да қароргоҳини тикиб, қўшинларини жанговар ҳолатга келтирди. Амир Темур душманнинг орқа тарафидан ҳужум қилиш учун Қўнғи ўғлон, Темур Қутлуг ўғлон, Шайх Али Баҳодир қўмондонлигидаги қўшинларни юборди. Андижондан шахзода Умаршайх Мирзо ҳам қўшини билан келиб қўшилди.

Амир Темур қаҳратон қиш бўлишига қарамай, унга қарши курашга отланиб, Тўхтамишхон томонидан юборилган қўшинни тор-мор келтирди. Элийғмиш иккала томондан ўраб олиниб, мағлуб этилди. 1389 йил феврал-мартида эса Сирдарёдан ўтиб, мўғул қўшинларини Олтомғагача таъқиб этиб борди. Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши навбатдаги курашга тайёргарлиги 1390 йил кузида бошланди. У ўз қароргоҳини Чинозга кўчириб, қишни шу ерда ўтказди ҳамда умумий сафарбарлик эълон қилди. Юриш деярли 6 ойга чўзилди. 1391 йил 18 июнда Самара ва Чистополь оралигида жойлашган Қундузча деган текисликда бўлиб ўтган жангда Тўхтамишхон тор-мор этилди. Амир Темур бу юришдан хотира сифатида Улуғтоғ этагидаги тошга битик ёзиб қолдирди. Ушбу битик ҳозирда С.Петербургдаги Давлат Эрмитаж музейида сақланмоқда. Шунга қарамасдан, Тўхтамишхон кудратига буткул барҳам берилмаган эди. Тўхтамишхон тез орада яна куч тўплаб, Амир Темур давлати ҳудудига хавф сола бошлади. У тезлик билан ҳарбий-сиёсий мавқеини тиклаб олди. Бу курашга ҳатто Миср Султони Малик аз-Зоҳир Барқуни (1382-1399) ҳам жалб этди.

1393-1394 йили Амир Темур Шеки (Озарбайжоннинг шимолий қисми)да турган пайтда Тўхтамишхон Кавказorti вилоятларига ҳужум қилди. Амир Темур Шекидан чиқиб Кура дарёси бўйлаб юрди. Олтин ўрдаликлар Амир Темур қўшинлари келаётганини эшитиб, чекинишга мажбур бўлдилар. Тўхтамиш-

хон курашга юраги дов бормади. Амир Темурнинг унга қарши охирги ва ҳал қилувчи юриши 1395 йил 28 февралда бошланди.

Дарбанд йўлида Амир Темур ўзаро низоларни тинчлик йўли билан ҳал қилишга ҳаракат қилди ҳамда Тўхтамишхон ҳузурига Шамсиддин Олмалиқий бошчилигидаги элчиларни жўнатди. Тўхтамишхон риекорлик қилиб урушга тайёргарликни давом эттирди. Жанг 1395 йил 17 апрелда Шимолий Кавказдаги Терек дарёси бўйида бўлиб, умумий қўшинлар сони 400 минг атрофида. 30-35 км.лик катта майдонда олиб борилди. Амир Темурнинг янги ҳарбий тактикаси (қўшинни етти гул (корпус)га ажратиш, йигирма етти қўшиндан иборат кучли захира бўлинма тузиш, кучли марказ ташкил этиш) ўз натижасини кўрсатди. Амир Темур қўшинлари буткул ғалаба қозондилар, Тўхтамишхон қолган - қутган қўшини билан Булғор томонга қочиб кетди. Амир Темур Олтин Ўрдага охиригача зарба бериш мақсадида Волга ва Днепр ораллигидаги ерларга юриш қилди. Мовароуннаҳр ва умуман ўз давлати хавфсизлиги йўлида Волга ва Днепр дарёлари ораллигидаги Тўхтамишхон ерларига зарба бериши лозим эди. Бу масалада Шамсиддин Аббос ва амирзода Пирмуҳаммад бош қўшин Жўчи улусининг ўнг қирғоқ ерларига жўнатилади. Амир Темурнинг ўзи Днепр дарёсининг чап қирғоғи бўйлаб юриб, Анкерман деган жойни, сўнгра Азов дарёси бўйидан муҳим кўрғон Азов (Азоқ) ни эгаллади. Шундан сўнг Рус давлати томон юриш қилди, Рязань, Елец ва бошқа Марказий Россия ерларини эгаллади. Олтин Ўрда пойтахти ва бошқа Олтин Ўрда шаҳарлари Амир Темур қўшинлари томонидан эгалланди. Кейинчалик черкеслар юрти ва Доғистон ҳам эгалланди. 1396 йили кишда Каспий бўйидаги Аштархон ҳам қўлга киритилди.

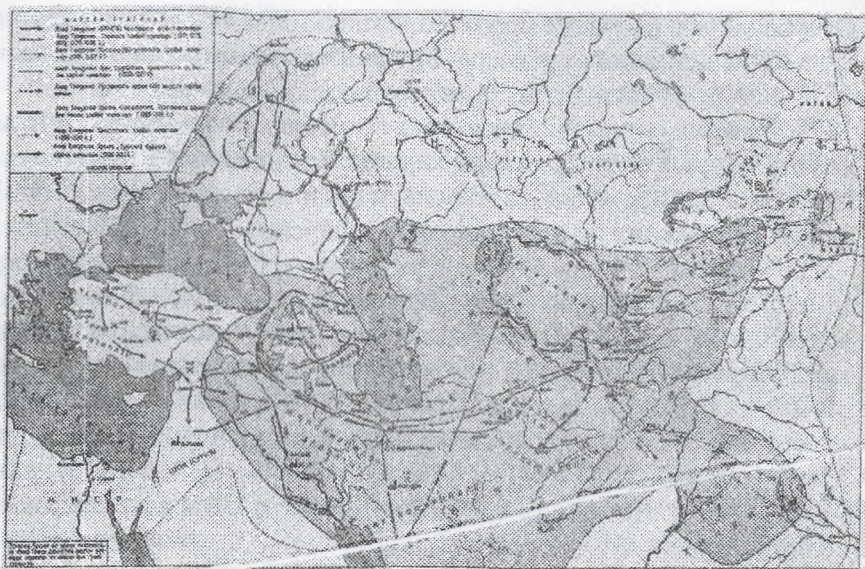
Тўхтамишхон қўшинининг Терек дарёси бўйида тор-мор этилиши ва 1395 йилда пойтахт Сарой Берканинг хароба қилиниши Олтин Ўрдага жуда кучли зарба бўлди. Шундан кейин бир пайтлар қудратли бўлган давлат ўзини ўнглай ололмади. Олтин Ўрдага берилган қақшатқич зарба Русни мўғул босқинчиларидан озод бўлишига ижобий таъсир этди. Халқаро савдо йўллари эса яна жанубга, анъанавий ўзанларига қайтарилди.

Амир Темурнинг бир мамлакатга қилган юриши унинг бошқа мамлакатларга қилган юришлари билан кетма-кет борганлигини уруш воқеалари кўрсатиб туради. Амир Темур

Озарбайжонга бир неча маротаба юриш қилди ва 1387 йилда уни тўла бўйсундиришга муяссар бўлди. Арманистон ва Грузияни 1392 йилда бўйсундирди. Ҳиндистонга юриши (1398 й. май – 1399 й. март) «етти йиллик» уруш номини олган даврга тўғри келади. Турли хил айирмачи ҳаракатларга, низо ва парокандаликка чек қўйиш, ягона геосиёсий майдонда кучли ва мустаҳкам давлат барпо этиш бу юришлардан кўзланган асосий мақсад эди.

1400 йилда Амир Темур турк султони Боязид Йилдирим ва Миср султони Фараж билан кураш олиб борди. Таъкидлаш жоизки, Яқин ва Ўрта Шарқда ҳукмронлик масаласида юқори қайд этилган масала яққол намоён бўлиб қолди. Иккала қудратли давлат ҳудудда ҳукмронлик қилишга даъво қилишар эди. Унинг устига туркманларнинг Қора-Қўюнли сулоласи ҳукмдори Қора Юсуф (1388-1420), Султон Аҳмад жалойир (1382-1410) ҳам Боязид билан иттифоқ бўлиб, Турон давлати чегараларига раҳна солишар эди.

Усманийлар давлати (Туркия) султони Боязид Йилдирим (1389-1402) билан ўзаро низоли масалаларни ҳал этиш борасида Амир Темур у билан тўрт маротаба мактуб алмашди. Лекин Боязид муносабатларни тинчлик билан йўлга солиш ўрнига бир қатор номакбул ҳаракатларни ҳам амалга оширди. Табиийки, бу ҳол тез орада икки қудратли ҳукмдор ўртасида тўқнашув бўлишига олиб келди. Ҳал қилувчи жанг 1402 йилнинг 20 июль кунин Анкара яқинидаги Чибукобод текислигида содир бўлди. Жанг оқибатини Амир Темур урушнинг чалғитиш усули билан ҳал қилди. Бу борада султонга хавф солиш учун невараси Муҳаммад Султонга туркларнинг стратегик аҳамиятга эга тепалигини забот этиш вазифаси юкланади. Шохруҳ ва Мироншоҳ Мирзолар Муҳаммад Султонга ёрдам бердилар. Соҳибқирон кўшинлари Боязид кўшинлари қанот кисмини узиб, турклар кўшинини ҳар иккала қанотини қуршаб олди. Кечга бориб турклар тўла мағлубиятга учрадилар.

Амир Темурнинг харбий юришлари

Амир Темур ўзига хос марҳамат билан Боязидга яхши муомала қилди, уни эҳсон ва инъомлар билан сийлади. Боязид вафот этгач (1403 й. 9 март), таъзиясини ўтказиб, салтанат тахтини марҳум султоннинг ўғли Мусога топширди. Усманийлар мағлубияти Европа халқлари учун ижобий аҳамиятга эга бўлди. Турклар Европага ўз ҳужумларини 50 йил орқага сурдилар. Қатор европалик ҳукмдорлар бундан миннатдор бўлиб, ўз элчиларини Амир Темур ҳузурига жўнатдилар.

Амир Темур ва Темурийлар давлати халқаро майдонда ҳам шухрат қозонган. Қатор давлатлар, хусусан, Шарқ (Мўғулистон, Хитой, Миср) ва Европа мамлакатлари (Италия, Испания, Франция, Англия ва ҳоказо) ўртасидаги ёзишмаларга қараганда, дипломатик сиёсий ва савдо алоқалари ривожлаган. Улар айниқса, XIV асрнинг 80-90 йиллари ва XV аср бошида Усманийлар империясининг кучайиши муносабати билан бирмунча жонланди. Маълумки, 1389 йил Усманийлар европаликларнинг бирлашган қуролли кучларини Сербиядаги Косово майдонида тор-мор қилган ва натижада Сербия мустақилликдан ажраб, Усманийлар империясининг вассалига айланган эди. 1393 йили Булғория,

Валахия, Македония, Фессалияни босиб олинди. 1396 йили эса улар Никопол (Болгария) ва мусулмонларга қарши салб юриши эълон қилган Венгрия кироли Сигизмунд бошчилигидаги Ғарбий Европанинг энг сара кўшинларини бутунлай тор-мор этди. Боязид армияси ўша пайтда Византия пойтахти Константинополни қамал қилди.

Хуллас, Усманийлар империяси томонидан нафақат Византия учун, балки бутун Европа учун ҳам реал хавф-хатар туғилган эди. Шунинг учун Европанинг Византия, Италия, Испания ва бошқа давлатларидан Туркияга қарши курашда ёрдам сўраб Амир Темур саройига элчилар серкатнов бўлиб қолган эди. Буларнинг барчаси Амир Темур ва Боязиднинг, яъни икки қудратли давлатнинг тўқнашувини янада тезлаштирди, бу эса ўз навбатида Европага қўл келар эди.

Амир Темур пойтахт Самарқандга 1404 йил август ойида ғолиб ҳукмдор сифатида тантанавор тарзда кириб келди.

Хитой анча вақтдан бери Мовароуннахрга ҳудудий даъво билан чиқар, бу борада у билан муносабатларни ойдинлаштириш лозим бўлиб қолди. Шу боис Амир Темур уч ойлик тайёргарликдан сўнг 1404 йил 27 ноябрда ўзининг 200 минг кишилиқ кўшини билан Хитойга отланди. Ўша йили қиш Ўрта Осиё тарихида энг қаҳратон қишлардан бири бўлиб қолди. Сирдарёнинг суви бир метргача музлаб, аскарларнинг кўпини қулоқ-бурунлари, қўл-оёқларини совуқ олган эди. Амир Темурнинг ўзи ҳам кўп ўтмай шамоллаб қолди. 1405 йил январь ойининг ўрталарида Ўтрорда тўхташга қарор қилишди. 18 февраль куни оғир хасталанган буюк жаҳонгир, Соҳибкирон Амир Темур Ўтрорда вафот этди.

Амир Темур 35 йил давомида ҳарбий юришлар қилди. Бу юришлар натижасида у буюк салтанат барпо қилишга эришди. Унинг таркибига Мовароуннаҳр, Хоразм, Каспий атрофидаги вилоятлар, ҳозирги Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Ироқ, Марказий ва Жанубий Россия, Кавказ ва Ғарбий Осиёнинг бир қатор ҳудудлари, жами 27 та мамлакат ва ўлка кирди. Амир Темурнинг муваффақиятига биринчи галда адолати ва албатта, нодир ҳарбий истеъдоди ҳам сабабдир. Кўшинда адолатли тартиб ўрнатилган бўлиб, ҳар бир аскарнинг ўз бурчини маънан тушуниши аниқ белгилаб қўйилган эди. Ҳар бир жанг режасини

ва барча қисмлар учун йўл-йўриқларни унинг ўзи ишлаб чиқарди. Унинг ҳарбий истеъдоди Анқара яқинида Султон Боязидга қарши жангда, айниқса, ёрқин намоён бўлди. Армиянинг юраги ва қўмондонлик ўзагини барлос уруғи вакиллари ташкил этарди. Шу давр воқеаларининг шоҳиди бўлганларнинг гувоҳлик беришича, барлослар ҳарбий ишга ниҳоятда чидамли, ёйдан ўқ узишга жуда уста, ўз ҳукмдорларига содиқ ва сабр-тоқатли бўлганлар.

Шу тариқа Амир Темур марказлашган давлат, улкан салтанатга асос солди. У она юрти Мовароуннаҳрда мўғул истибоддини тугатиб, ўзаро парокандалик, низо ва ғарбларга чек қўйди, мамлакатни танглик ва инкироз ботқоғидан олиб чиқди, ободончилик, бунёдкорлик ишларига кенг йўл очди, маданият, илм-фанни тараққий этишига ҳомийлик қилди, кенг халқ оммаси учун тинч ва тоғув ҳаёт тарзини яратди. Юқорида қайд этилган саъй-ҳаракатлар Амир Темурнинг ақл-заковати, зеҳни, иродаси ва улкан ташкилотчилик қобилияти эвазига юзага келиб, уни Соҳибқирон тўла ўз давлати равнақи ва истикболи йўлида амалга оширди.

2. Амир Темур дипломатияси

Амир Темур дастлабки сиёсий фаолиятидан то вафотига қадар ўз қудратининг ўндан тўққиз қисмига дипломатик салоҳияти туфайли эришган. Соҳибқироннинг ворислари Шохрух, Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Бобур Мирзо каби йирик давлат арбоблари ҳам ички ва ташқи алоқаларда унинг дипломатик меросига амал қилиб, бу борадаги сиёсатини давом эттирганлар. Тинчлик, томонлар манфаатдорлиги, ҳатто рақибларга ҳам мурувватли ва кечиримли бўлиш, ҳар қандай шароитда ҳам элчини кадрлаш, ташқи сиёсат ва дипломатия қоидаларига қатъий амал қилиш, инсон ҳаёти дахлсизлиги – Амир Темур ташқи сиёсати ва дипломатиясининг асоси ҳисобланган. Чунончи Амир Темур мактубларидан бирида: «Элчига ўлим ва бандилик йўқдир, элчининг гарданидаги вазифа буйруқни аниқ етказишдан бошқа нарсасиз эмасдир», – деб ёзади.

Амир Темурнинг ташқи сиёсати ва дипломатиясининг ўзига хос томонларидан яна бири шундаки, у бир халқни иккинчи бир халққа, бир динни бошқа динга, бир мафқурани ўзга мафқурага

қарши қўймай, ҳар икки зиддиятли томоннинг манфаатларини ифода этадиган муаммонинг ижобий ечимини ҳамда улар ўрта-сидаги тараққиёт йўлини топишни асосий масала деб билган. Манбаларнинг маълумот беришича, Соҳибқирон дипломатик муносабатларда ташаббус кўрсатиб, халқаро алоқаларни ривожлантиришга интилан. Унинг ташқи сиёсати ва дипломатияси тинчлик ва тенглик, ён босиш, диний ва дунёвий бағрикенглик ғояларига асосланган. Амир Темурнинг қарашларига кўра, инсон ирқи, дини, миллати, келиб чиқиши ва қаерда яшашидан қатъий назар, ер юзининг барча ери ҳамма кишилар учун муқаддас бўлмоғи керак, дея ҳисобланган.

Таъкидлаш жоизки, Амир Темурнинг кучли ва пухта дипломатик салоҳияти туфайли динлар, мафкуралар, маданиятлар, иқтисодиётлар, сиёсатлараро муносабатлар замон талаблари ҳамда вазият тақозоси даражасида йўлга қўйилган.

Маълумки, Амир Темур мураккаб тарихий шароитда ташқи сиёсат олиб борган эди. Чунки ўша даврдаги вазият, яъни, чингизий мўғулларнинг хавфи кучли эканлиги, Чигатой улусини бирлаштириш ва эгаллик қилиш, Хоразм, Олтин Ўрда, Мўғулистон, Эрон, Хуросон каби ўз даврининг кучли давлатлари билан муносабатлар масалаларида давлат манфаатларига мос ташқи сиёсат юргизишни тақозо этарди. Соҳибқироннинг ташқи сиёсатдаги устувор мақсади – яхши қўшничилик, тинчлик ва ҳамкорлик эди.

Шубҳасиз, Амир Темурнинг ташқи сиёсатидаги асосий йўналишларидан бири – Мовароуннаҳр ва бутун салтанат хавфсизлигини таъминлаш бўлган. Хоразмдаги Сўфийлар сулоласи, Форс вилояти ҳокими Шоҳ Шужо, Арзинжон ва Арзирум ҳокими Тоҳиртан, Мўғулистон ҳокими Қамаруддин, Олтин Ўрдадаги Тўхтамишхон қабила билан бўлган муносабатлар замирида ҳам ана шу мақсад ётарди.

Амир Темур манфаатлари муштарак, маданиятлари ва динлари умумий бўлган қўшни давлатларни тобе қилганлигини, жорий подшоликлар билан оралиқ давлатларни куч ёки дипломатия билан эгалланганлиги эътироф этилади. Итоаткорлик, тўланган солиқ ва божлар эвазига Соҳибқирон уларга ёрдам ва ҳарбий муҳофаза ваъда қилиб, уларни ўз ҳолларига қўйиб берган.

Амир Темур ва Темурийлар даври ташки сиёсати ва дипломатиясида халқаро савдо ҳамда маданий алоқалар муҳим ўрин тутганлиги тарихдан маълум. Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, халқаро карвон йўллари хавфсизлигини тўла таъминлашга эришди. Шу туфайли, XIV асрнинг 70-йилларидан бошлаб Буюк ипак йўлининг Мовароуннаҳр орқали ўтган марказий тармоғи шимолий йўналишига қараганда халқаро иқтисодий-маданий алоқаларда муҳим ўрин тута бошлади. Мовароуннаҳр бўйлаб халқаро савдо карвонлари ҳаракатининг қайтадан жонланиши, шаҳарлар тараққиёти, иқтисодий-маданий алоқаларнинг юксалишига олиб келди.

Шу ўринда Амир Темурнинг Мисрдаги мамлуклар давлати билан ўзаро муносабатларга ҳам эътиборни қаратиш лозим. Аз-Зоҳир Сайфиддин Барқук (1382-1399) ҳукмронлиги даврида Миср, Сурия, Ҳижоз ҳамда унга ёндош ҳудудларда жойлашган мамлуклар давлати мусулмонларнинг муқаддас шаҳарлари бўлмиш Макка ва Мадинани ҳам эгаллаган ҳолда кучли давлатга айланди. Шубҳасиз, Амир Темурнинг Яқин ва Ўрта Шарққа кириб келиши улар ўртасидаги маълум муносабатларнинг юзага келишига сабаб бўлади. 1386 йили Амир Темур қўшини Жалойирлар давлатининг иккинчи даражали шаҳри бўлмиш Табризни эгаллади. Жангда Қорақўюнлилар раҳбари, мазкур ҳудуд ҳокими Қора Муҳаммад енгилиб, Бағдод томонга чекинди. Ироқ ҳокими Аҳмад ибн Увайс (Султон Аҳмад) уни Бағдодда қабул қилиб, Амир Темурга қарши иттифокликда ҳаракат қилиш режасини илгари сурди.

1388 йил Амир Темур қўшини Табризни тарк этган бир вақтда Қора Муҳаммад Ироқ ҳокимининг ёрдамида яна Табризни қўлга олишга муваффақ бўлди. Қора Муҳаммад Табриздан туриб Миср султони Барқукка мурожаат этиб, уни олий ҳукмдор сифатида тан олишини билдирди. Ироқ ҳокими Султон Аҳмад (Аҳмад ибн Увайс) ўз навбатида маишатга берилган, ҳудуд аҳолисига нисбатан бераҳмларча муносабати билан ном чиқарган ҳукмдор эди. Шу боис ҳам Бағдод аҳли Амир Темурга мурожаат қилиб, шаҳарни ўз ҳимояси остига олишни сўраган эди. 1393 йили Бағдод аҳолиси мурожаати билан Амир Темур шаҳарга кириб келди. Шаҳар аҳолиси ўз ихтиёри билан дарвозаларни очиб, Соҳибқирон ҳокимиятини тан олди. Амир Темур бундай

вазиятда Миср манфаатларини тушунган ва ҳурмат қилган ҳолда у билан дўстона муносабатлар ўрнатишга қарор қилиб, ўз элчиларини Султон Барқуқ ҳузурига жўнатди. Миср султони эса халқаро дипломатик қоидаларни ҳам писанд қилмай, Соҳибқирон элчисини ўлдиришга буйруқ берди. Кайд этиш лозимки, Амир Темур Мисрга дўстона муносабатлар ўрнатиш мақсадида 1385 йилдаёқ ўз элчиларини жўнатган эди. Агар рақамларга назар солинса, Темур томонидан 1385-1405 йиллар оралиғида жами 20 маротаба элчилик ва чопарлик гуруҳлари Мисрга жўнатилган эди. Султон аз-Зохир Барқуқ аксарият ҳолларда элчиларга кўпол муносабатда бўлар, кўп ҳолда Амир Темур шаънига намойиш-корона тарзда ҳақоратомуз гапларни гапирар эди. Тинчлик йўли билан Амир Темур ҳукмини тан олишни хоҳламаган Миср иттифоқчиси, Қайсария султони Абул Аббос Аҳмад ҳам Барқуқ сўзига кириб, Соҳибқирон элчиларини қатл этди. Турк султони Боязид ва Миср султони Барқуқ биргаликда Амир Темурга зарба беришга келишиб олдилар. Амир Темур шундай хиёнаткорона ва маккорона вазиятда ҳам сабр-тоқат ва босиқлик билан йўл тутди.

Соҳибқирон 1393 йил октябрда Миср султони Барқуқ ҳузурига навбатдаги элчилик гуруҳини жўнатди. Бу билан Соҳибқирон муаммоли масалалар, танглик ҳолатини тинчлик йўли билан ечмоқчи бўлган эди. Элчилик гуруҳига ўз ақл-фаросати билан ном чиқарган, ўша даврнинг обрўли арбобларидан бири бўлмиш Шайх Сувоҳ бошчилик қилди. Амир Темурнинг мазкур элчи орқали Миср султонига юборган мурожаатномасида икки давлат ўртасида дўстлик муносабатлари ҳамда ўзаро элчилик алоқаларини ўрнатиш, савдо-сотиқни ривожлантириш, иккала мамлакат савдо аҳлига кенг имконият ва шароитлар яратиш масалалари ўрин олган эди. Миср султони Барқуқ барча томонидан тан олинган халқаро қоидаларни бузган ҳолда элчиларни ўлдиришга, Соҳибқирон юборган совға-саломларни орқага қайтаришга буйруқ берди. Ўзи эса Амир Темурга қарши урушга шайланди. Султоннинг бундай хатти-ҳаракатлари табиийки, тегишли жавобни келтириб чиқарар эди.

Амир Темур томонидан юборилган кейинги мурожаатнома анча кескин оҳангда бўлиб, унда Миср султони Соҳибқирон элчиларини ноҳақ ўлдирилгани, ўз ҳузурида Амир Темурга душманлик кайфиятидаги шахслар, хусусан, собиқ Ироқ ҳокими

Ахмад ибн Увайсга жой берганлиги қайд этилди. Барқуқ эса ҳар доимгидек Соҳибқирон Амир Темурга ҳақоратли оҳангдаги дашномларни ёғдирди. Миср султони Барқуқ яна бир карра турк султони Боязид билан бирга Амир Темурга қарши курашда бир-бирларига ўзаро ҳарбий кўмак бериш тўғрисида келишиб олдилар. Шундай бир вазиятда 1399 йил Миср султони Барқуқ тўсатдан вафот этди. Миср ва Суриядаги мамлуклар давлати султони сифатида Барқуқнинг 11 ёшли ўғли ан-Носир Носириддин Фараж (1399-1405) тахтга ўтирди. Мазкур ҳолатдан фойдаланган Йилдирим Боязид Амир Темур ҳукмини тан олган Марандни қамал қилиб, у билан чегарадош ерларга ҳужум қилди.

Табиийки, Боязиднинг бундай ифвогорона хатти-ҳаракати Амир Темурнинг нафсониятига теккан бўлса-да, чуқур салоҳият ва зеҳнга эга бўлган Амир Темур иккала катта давлат ўртасида можаро чиқишининг олдини олмоқчи бўлди. Шу боис 1399 йил июлда Табризга келиб, султон Боязидга чопар орқали ўз мактубини жўнатди. Мактубда Боязиднинг ноўрин ва ифвогорона хатти-ҳаракатларига чек қўйилиши, Темурга душманлик кайфиятида бўлган Қора Юсуф ва Ахмад ибн Увайсларга нисбатан мўътадил муносабатда бўлиб, уларни қўлламаслик сўралди. Боязид эса ушбу мактубга кескин тарзда, ҳақоратомуз оҳангда рад жавобини бериб, Амир Темур душманларига хайрихоҳлигини билдирди, шу тарздаги хатти-ҳаракатлари эндиликда сиёсий мулоқотга киришиб бўлмасликни билдирар эди. Катта сиёсий тажрибага эга бўлган Амир Темур буни чуқур тарзда англаб етди.

1400 йил октябрда Амир Темур Миср султони Фаражга мактуб жўнатиб, уни марҳум отасининг ўзаро муносабатлардаги хатосини, элчиларининг сабабсиз қатл этилиши, Соҳибқирон вакили Оталмишни ҳибсдан озод қилишни сўради. Фараж аввал бошида Амир Темур таклифига кўнгандек бўлди, аммо кўп ўтмай элчиларни қамоққа олди. Суриядаги Ҳалаб шаҳри олинганидан сўнг Амир Темур яна султон билан мулоқот ва музокарага киришмоққа ҳаракат қилди. Лекин Фараж яна хиёнаткорона йўл тутди.

1401 йил Амир Темур қўшини Дамашқ ёнида Фаражни қуршовга олган пайтда охириги марта у билан сулҳ ҳақида битим тузиш хусусида мурожаат билан чиқди. Сулҳга кўра, Фараж

Амир Темурнинг олий ҳукмронлигини тан олиши, ҳибсга олинган элчилар, хусусан Оталмишни озод қилиши, Соҳибқирон номидан тангалар зарб этиши лозим эди. Амир Темур элчилари озод бўлиб, Оталмиш тезда ватанига қайтди. Амир Темур 1403 йили ўз элчиларини Фараж ҳузурига жўнатди ва у Соҳибқироннинг Миср ва Суриядаги ноиби сифатида эътироф этилди. Амир Темурнинг саъй-ҳаракатлари боис кўплаб конли уруш ва можароларнинг олди олинди. Ибн Арабшоҳ Миср билан кейинги муносабатлар анча ижобий тарзда кечганлиги, Миср элчилари 1404 йил Кониғилда бўлган тантанали қабул ва тўй тадбирларида иштирок этганлигини таъкидлайди. Миср тарихчиси Ибн Қози Шоҳнинг ёзишича, 1405 йил январиди иккала томондан дўстлик руҳидаги мактублар алмашуви бўлган.

Амир Темур ўз олдига Мисрни босиб олиш режасини қўймаган, балки уни Яқин Шарқдаги нотинч сиёсий вазият, Фаражни Усманийлар томонига ўтиб кетишининг олдини олишни, уни ўзига иттифоқчи сифатида кўришни режалаштирган эди. Бу борада у барча саъй-ҳаракатларни амалга оширди. Боязид Йилдирим (1389-1402) ҳукмронлиги даврида Усманийлар давлати қудрати ўсиб, у Болқон ярим ороли ва Кичик Осиёда янги ерларни эгаллашга муваффақ бўлди. Боязид Йилдирим 1390 йили Кичик Осиё жанубидаги Арзинжон ва Арзирум ерлари ҳокими Тоҳиртандан уни тан олган ҳолда солиқ тўлашни талаб қилди. Бу ерлар, ўз навбатида, Амир Темур тасарруфида бўлиб, турк султонининг уни тан олиш тўғрисидаги талаби Тоҳиртанны ҳам оғир аҳволга солиб қўйди. Шу боис ҳам у кўмак сўраган ҳолда Амир Темурга мурожаат этишга мажбур бўлди.

Амир Темур Боязид билан масалани тинч ҳолатда ечиш маъносида таниқли амалдор ва элчи бўлган Мавлоно Шамсиддин Олмаликийга турк султони учун тегишли нома ёзиб жўнатишни буюрди. Мазкур нома дипломатик оҳангда, лекин қатъий сўз билан битилган бўлиб, турк султони Амир Темур ерларига кўз олайтирмаслиги, ўз давлати чегараларидан нарига ўтмаслик талаб қилинди. Боязид эса калондимоғлик билан «жанг қилишга тайёрлиги, керак бўлса, Табриз ва Султонияга ҳам юриш қилишини» таъкидлади. Амир Темур бу борада ҳам масалани тинчлик йўли билан ечмоқчи эди. Лекин турк султони бунга йўл қўймади. Унга жавобан Амир Темур қўшини Кичик Осиёдаги

Сивос ҳудудини эгаллади. Қудратли Амир Темур билан тўқнашувдан ҳайикқан Боязид унга жавоб беролмади. Боязид Амир Темурга душманлик кайфиятида бўлган Қорақўюнли қабиласи раҳбари Қора Юсуф ва унинг сафдошлари, собиқ Ирок ҳокими Султон Аҳмад жалойир (Аҳмад ибн Увайс) ларга қўним бериб, ўзининг душманлигини яққол намоён этди. Боязид шунингдек, Миср султони Барқукни, сўнгра унинг ўғли Фаражни Амир Темурга қарши иттифоқликда ҳаракат қилиш режасини олдинга сурди.

1399 йили Боязид Амир Темур тасарруфидаги Марандга ҳужум қилди. Амир Темур (бу ҳақда Миср султони билан бўлган муносабатларда ҳам тўхталинган эди) Боязидга нома жўнатиб, яна уни вазминлик ва мўътадил ҳолатга қайтишни сўради. Боязид бундай таклифни рад этиб, Қора Юсуф ва Султон Аҳмадларни ўз паноҳига олишини билдирди. Унинг ҳомийлиги остида бўлган Қора Юсуф эса савдо қарвонларини талон-торож қилиб, йўлларда зўравонлик ишларини авж олдирди. Бу ҳолат шубҳасиз, Амир Темурни ҳам ташвишга солар эди. Боязид билан дипломатик келишув амалга ошишига кўзи етмаган Соҳибқирон 1402 йил бошларида Усманийларга қарши юришга тайёргарлик кўришни бошлади.

Амир Темур ҳарбий қудратидан вокиф бўлган Боязид бундай юриш амалга ошса, ҳоли танг бўлишини англаган ҳолда Амир Темурнинг олий ҳукмронлигини тан олишини билдириб, элчи жўнатди. Амир Темур унинг номасини маъқуллаган ҳолда, агар унинг нияти холис бўлса, Қора Юсуфни Соҳибқиронга топшириб, савдо йўлларидаги босқинчиликка чек қўйишни талаб қилди. Амир Темур 1402 йил киши ва баҳорида деярли икки ой Боязиддан жавоб кутди. Анқара жангидан кейин ҳам баъзи элчилик алоқалари амалга оширилди. Хусусан, Боязиднинг ўғли Мусо (Муҳаммад) Чалабий (1402-1403) икки маротаба Амир Темур Кичик Осиёдалигидаёқ ўзининг Шайх Рамазон бошчилигидаги элчилик гуруҳини жўнатган эди. Шу тариқа Амир Темур Миср ва Туркия (Усманийлар) давлатларига нисбатан олиб борган сиёсати ва дипломатиясида шу даврда қабул қилинган халқаро миқёсдаги элчилик қонун-қоидалари, ислом аҳкомларига таянган ҳолда иш олиб борди. У ўз «Тузуқлари»да таъкидлаганидек, масалани «маслаҳат ва машварат» асносида

ечишга устувор вазифа сифатида ёндашган. Шу боис ҳам, найронагарчилик келтирувчи урушлар, босқиндан узоқда бўлишга ҳаракат қилди. Унинг рақиблари эса тескари иш тутишди. Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон билан бўлган муносабатда ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин эди.

Хитойдаги Мин давлати (1368-1644) билан ўзаро муносабатлар тарихи 1387 йилга бориб тақалади. Ўша йили Амир Темур ва Хитой императори Мин Чжу-Юань-Чжань (1360-1398) лар ўртасида элчилик алмашуви бўлиб ўтди. Япониялик тадқиқотчи Х.Ватанабе 1387 йилдан 1397 йилга қадар Амир Темур томонидан Хитойга олти маротаба элчилик миссиялари жўнатилганлигини қайд этади. Биринчи элчилик гуруҳига Мавлоно Ҳофиз бош бўлганлиги ҳам айтиб ўтилади. Элчилар кўп ҳолда императорга маҳаллий учқур отларни ҳадя этишар, ўз навбатида, бу отларга император ва умуман хитойлик зодагонлар жуда ҳавасманд эдилар. Хусусан, 1394 йили Амир Темур императорга 200 нафар учқур, насли тоза отларни ҳадя этган. Хитой манбаларида шу давлатдан юборилган 6 та элчилик ҳизмати гуруҳига Фа-Ань бошчилик қилганлиги таъкидланган. Мазкур элчилар, жумладан уч маротаба Самарқандда бўлишган. 1395 йили Хитой элчилари Самарқандда кўплаб эътиборга молик жойларни бориб кўришган. Турон давлати, унинг бошқаруви тўғрисидаги саволларига етарли жавоб олишган. Фа-Ань гуруҳи, шунингдек, Табриз, Исфаҳон, Шероз, Ҳирот ва бошқа салтанат шаҳарларида ҳам бўлишган.

Шарофуддин Али Яздийнинг ёзишига кўра, Амир Темур бу элчини фақат 1397 йил охирларида Сирдарё бўйидаги қишлоқ пайтида қабул қилган экан. Элчиларга катта ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилди, улар турли совғалар билан сийланди. Лекин Фа-Анга орқага қайтишга рухсат берилмади. Бунинг ўзига ҳос сабаби бор эди. Хитой императори Амир Темурга юборган номасида уни ўз ўғли деб атаб, юқоридан туриб муносабат билдирган эди. Дипломатия тилида бу ҳол Хитойнинг олий ҳукмронлигини эътироф этилиши билан баробар бўлган. Шу боис 1397 йил Хитой томонидан Чен-Те-Вань бошлиқ иккинчи элчилик гуруҳи ҳам ушлаб қолинди. Бу элчилик гуруҳи эса Хитой императорининг унга бож тўлаши лозимлиги ҳақидаги талабини ҳам олиб келишган эди. Клавиҳо ўз асарида Хитой элчиларини ўзидан

пастроққа ўтказилишини қайд этган бўлиб, бу ўз навбатида, Хитойнинг юқорида таъкидланган муносабатига нисбатан ўзига хос жавоб эди. Хитойнинг Амир Темур ва унинг давлатига нисбатан бир томонлама сиёсати улар ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий алоқаларининг совушига сабаб бўлган эди.

Маълумки, қадимги даврлардан бошлаб Шарқ маҳсулотлари Европа аҳлини, хусусан сарой аъёнлари, зодагонлар ва савдогарларни ўзига жалб этиб келган. Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо муносабатларига турли диний қарашлар ҳам халақит бермаган. Мўғуллар истилоси, ундан кейинги мусулмон шарқидаги нотинч сиёсий аҳвол, XIV аср охирларига келиб Усманийлар давлати томонидан Шарққа боровчи қуруқлик ва денгиз йўлларидаги савдо муносабатлари устидан назорат ўрната бориши Европа савдогарларининг Шарқ билан қилинадиган савдо алоқаларига катта зарар етказа бошлади. Европалик христиан давлатларининг Венгрия қироли Сигизмунд бошчилигидаги бирлашган қўшини 1396 йили Болгариянинг Никополь шаҳри яқинида турклар томонидан буткул мағлуб этилди. Бу билан Усманийлар давлатига Шарқий Европа ерлари истилоси учун кенг йўл очилди. Усманийлар давлати Европа давлатлари истиқболи учун хавфли бўлиб қолганини мазкур китъа ҳукмдорлари яхши англаб эдилар. Шу боис ҳам, туркларга қарши қайта иттифок тузиш ҳаракатлари бошланди.

Византия императори Мануил II Палеолог (1391-1425) 1399 йили Рим папаси билан бирга туркларга қарши иттифок тузишни кўзлади. Бу борада доврўғи Европага қадар етиб келган Амир Темур билан Ғарб ҳукмдорлари яқинлашишга ҳаракат қилдилар. 1400 йил августида Амир Темур Кичик Осиёнинг Мишқўл деган жойида турган вақтида Ғарбдан келган элчилар Соҳибқирон билан учрашишга муваффақ бўлдилар. Амир Темур улар билан яхши муносабатда бўлиб, совға-саломлар билан сийлади. Ушбу ва кейинги элчилик гуруҳлари ташриф буюришидан кўзланган асосий мақсад – Усманийлар давлатига қарши курашга Амир Темурни жалб этиш бўлган.

Бой савдо шаҳарлари бўлмиш Генуя ва Венеция ҳам Амир Темур билан яқин муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилди. Бу хусусда мазкур шаҳарлар сенати архивларидаги маълумотларда ҳам қайд этилган. 1400 йил Венеция сенати ўзаро келишган ҳолда

Амир Темур ҳузурига ўзининг икки нафар элчилари – Андреа Жистиниан ва Матео Барбадиголарни жўнатди. Мазкур сенат архиви ҳужжатларига кўра, 1401 йил август ойида Константинополь яқинида Амир Темур элчиси билан юқорида номи қайд қилинган вакилларнинг учрашуви бўлиб ўтди. Шунингдек, 1402 йил ёз ойи бошларида Амир Темурнинг элчиси Константинополь яқинида жойлашган Пера деган жойда Генуя савдо ваколатхонасига ташриф буюрди. Мазкур элчилик алоқалари Генуя ва Венециянинг Амир Темур давлати билан яқинлашишга қилаётган ҳатти-ҳаракатларидан дарак берар эди. Айниқса, Усманийлар давлати қуршовида қолган Византия туркларнинг ҳарбий қучқудратидан ҳайиқар эди.

1394-1399 йиллар оралиғида Константинополь (Византия) императори икки маротаба ўз элчиларини Амир Темур ҳузурига жўнатди. Биринчи элчилик мақомида Франсуа исмли роҳиб бўлиб, у билан Сандрон деган шахс ҳам бирга эди. Сандрон Генуя номидан келган бўлиб, ўзи билан Генуя ҳомийси, Франция қироли Карл VI мактубини ҳам олиб келган эди. Иккинчи элчилик ҳам ўзи билан Франция қироли мактубини олиб келди. Ушбу элчилик гуруҳлари ташрифидан кўзланган мақсад шундан иборат эдики, Амир Темурнинг Боязидга қарши курашида Шарқий Ўрта ер денгизи хавзасида жойлашган давлатлар томонидан унга ёрдам бермоқчи бўлганлар. Ўз навбатида Амир Темур ҳам 1402 йил июль ойининг бошларида Константинополга ўша роҳиб Франсуани тегишли нома билан жўнатган. Тез орада Амир Темурга катта умид боғлаган Константинополь ҳам унинг олий ҳукмронлигини тан олди.

Шу даврда Европада катта мавқега эга бўлган давлатлардан бири Испания (Кастилия ва Леон) бўлган. Испан қироли Генрих III 1402 йил июль ойида Амир Темур ҳузурига ўзининг биринчи элчилари – Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес Паласуэлоларни жўнатди. Амир Темур ушбу элчиларни алоҳида ҳурмат билан қабул қилиб, 1402 йил августиди уларга ўз элчиси Хўжа Муҳаммадқози ал-Кешийни қўшиб Испания қироли ҳузурига йўллади. Клавихо ўз асарида ушбу элчини «Магомет Алькаги» дея атайди.

Европа давлатлари Амир Темур билан султон Боязид Йилдирим ўртасида 1402 йил 20 июлда бўлиб ўтган Анқара

жанги хулосасини диққат билан кутганлар. Ушбу жангда Франция кироли Карл VI, Византия (Константинополь) императори Мануил II, Рим папаси, Генуя ва Венеция, Испания (Кастилия ва Леон) кироли Генрих III ларнинг элчилари ҳам жанг майдонида кузатувчи сифатида қатнашдилар. Усманийларга қарши Европа давлатлари ҳатто бирлашган тақдирда ҳам мағлуб бўлишларини 1396 йилги Никополь жанги намоён этган эди. Шу боис уларнинг сиёсий келажаги шу жанг натижасига боғлиқлигини яхши англаб егдилар. Чиндан ҳам, Европани Усманийлар босқинидан тўхтатишга қодир ягона куч – Амир Темур ва унинг кўшини эди.

Амир Темурнинг Анқара жангидаги ғалабаси Европа давлатларини руҳлантириб юборди. Уларнинг барчаси Соҳибқиронга «Европа халоскори» сифатида муносабат билдиришди. Ўз навбатида, Амир Темурнинг Европа монархлари, хусусан, Испания (Кастилия ва Лион) кироли Генрих IIIга йўллаган номасида ўзининг христианларга нисбатан илик муносабатини баён этди. Амир Темур олиҳимматлик билан Боязид ҳарамига тушиб қолган испаниялик олинасаб қизларни ҳам озод қилади.

Ўз даврининг моҳир саркардаси ва ҳукмдори бўлмиш Амир Темур нуфузи, куч-қудратини тан олган ғарб давлатлари унинг ҳузурига кетма-кет элчиларини жўната бошладилар. У Европанинг христиан дунёси билан ҳамкорлик қилиш, савдо-сотик муносабатларини ривожлантириш таклифларини ўртага ташлади. 1402 йил охирлари 1403 йил бошларида унинг ҳузурига Константинополь, Янги Фосея, Генуя, Эгей ва Ўрта ер денгизидаги давлатлар номидан қатор элчилар ташриф буюришди. Улар аксарият ҳолда Амир Темурга ўз миннатдорчиликларини изҳор этиб, уни тан олган ҳолда бож солиқларини ҳам тақдим этишди.

Шу даврда Европа давлатлари орасида катта нуфузга эга бўлмиш Англия ва Франциянинг Амир Темур давлати билан ўзаро муносабатлари масаласи ҳам алоҳида эътиборга сазовордир. Анқара жангидан сўнг бошқа ғарб давлатлари каби Англия ва Франция ҳам Амир Темур билан ўзаро дипломатик ёзишмаларни амалга ошира бошлашди. Амир Темур Султониядаги католик архиепископи Иоанн IIIга катта марҳамат кўрсатиб,

*Ушбу мактуб 1402 йил август санасида битилган бўлиб, уни Соҳибқирон элчиси Хўжа Муҳаммад ал-Кеший тақдим этган. Мазкур мактубнинг нусхаси сақланиб қолмаган.

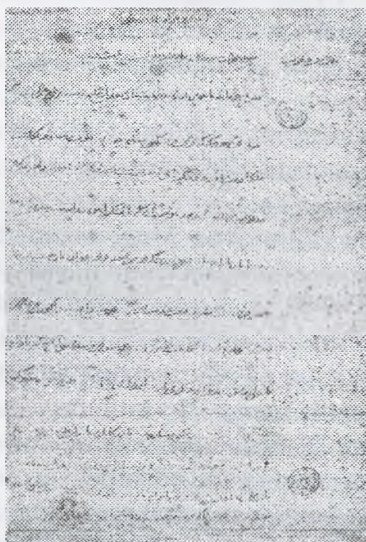
уни ўз элчиси сифатида 1402 йил августида Францияга жўнатди. 1403 йил июнда Иоанн III Парижга етиб келиб, қирол қабулида бўлди. Иоанн III Франция қироли Карл VI га Соҳибқирон номидан битилган иккита мактубни тақдим этди.

Амир Темур ўз мактубларида Боязид устидан қозонилган ғалаба ва унинг моҳияти ҳақида сўз юритиб, Боязид томонидан ноҳақ асирга олинган христианларни озод қилганлиги, агарда яна бирон кимса улар қўлида тутқунда бўлса, уларни ҳам озод этишини таъкидлади. Ўз салтанати ҳақида сўз юритиб, иккита таклифни ўртага ташлади. Бу таклифларнинг биринчиси, иккала давлат савдогарларига эркин савдо муносабатлари учун тегишли шароит яратиш; иккинчиси – агар қирол рози бўлса юқоридаги эркин савдо бўйича шартнома тузиш. Амир Темур ўз даврининг илғор ва соғлом фикрловчи давлат арбоби сифатида тенг ва манфаатли муносабатлар ўрнатишни олдинги ўринга қўяди. Хусусан, ўз мактубини «дунё савдо аҳли ила обод бўлажак» деган сўзлар билан якунлаши юқоридаги фикрнинг тасдиғи бўлиб хизмат қилади.

Франция қироли Карл VI нинг 1403 йил 15 июнда Амир Темурга юборган хатида Соҳибқирон таклифларини қўллаб-қувватлайди.

Амир Темур ва унинг ўғли Мироншоҳ Мирзо Англия қироли билан ҳам ёзишмаларни амалга оширганлар. Англия қироли Генрих IV нинг (1399-1413) Амир Темур ва Мироншоҳ Мирзога лотин тилида йўллаган иккита мактуби бизнинг давримизга қадар етиб келган. Соҳибқирон ва Англия қироли ўртасидаги бу дипломатик муносабатларга аввал Францияда ҳам бўлган католик архиепископи Иоанн III бошчилик қилди. Англия қироли Генрих IV ўз мактубларида аввало Соҳибқирон ва унинг ўғли Мироншоҳга католик руҳонийлари, умуман христианлар, христиан савдогарларига кўрсатилаётган илиқ муносабат, уларнинг хавфсизлиги йўлидаги саъй-ҳаракатлари учун миннатдорчилик билдиради. Қиролнинг Мироншоҳ Мирзо номига ёзган номасида «Мирасса Амирасса»га, яъни Мироншоҳга «буюк ҳукмдор, католик динининг ҳомийси», дея мурожаат қилади. Мироншоҳнинг христианлар, хусусан, католик мазҳабидагиларга кўрсатаётган мурувватини қирол юқори баҳолайди. Бошқа диндагиларга нисбатан ўрта аср Европасида жаҳолат ва бидъат авжига

чиққан бир вақтда Амир Темурнинг ўзга эътиқод кишиларига бағрикенглиги, муруввати ва олийҳиммати юқори таҳсинга сазовор бўлиб, буни инглиз ҳукмдори ҳам мамнуният билан эътироф этган эди. Бу Амир Темурнинг ўз даврига нисбатан анча илғор ва мулоҳазали давлат арбоби эканлигидан далолат беради. Генрих IV Амир Темур ва Мироншоҳга унга нисбатан кўрсатилган дўстона муносабатлари учун ташаккур билдириб, Соҳибқироннинг ўзаро ҳамкорлик ва дўстона алоқалар, эркин савдо муносабатларини ўрнатиш ҳақидаги таклифини қўллаб-қувватлашини билдиради. Шунингдек, қирол султон Боязид устидан қозонилган ғалаба билан Амир Темурни муборакбод этиб, умумий душман устидан қозонилган ғалаба уларга «хурсандчилик бахш этганини» миннатдорчилик билан қайд этади.

Амир Темурнинг Франция кироли Карл VI га ёзган хати нусхаси

Амир Темурнинг дипломатик ёзишмаларида Доминикан ордени роҳиби Франциск номи ҳам келтирилади. Унинг номи Амир Темурнинг Англия ва Франция кироллари, Византия императорига юборган номаларида ишончли вакил сифатида

тилга олинади. 1404 йил сентябрь-ноябрь ойларида Амир Темур давлатида бўлиб, бу хусусда кўплаб қимматли маълумотлар қолдириб кетган Испания (Кастилия ва Леон) элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Ғарб билан элчилик муносабатларида охириги вакил бўлиб қолди. Европа ҳукмдорлари Амир Темур ва унинг давлатига юқори баҳо бериб, юксак эҳтиром билан унга муносабатда бўлдилар. Хусусан, уларнинг Соҳибкиронга мурожаатларида унинг номи жуда катта ҳурмат ила тилга олиниб, «Олий насаб ва ғалабалар келтирувчи ҳукмдор», «Буюк ва қудратли ҳукмдор Темурбек» дея эътироф этилган.

Амир Темур даврида халқаро дипломатия этикетлари ишлаб чиқилган ва уларга қатъий риоя этилган. Тарихий манбаларда Алка Тавочи, Жилорти, Амир Довуд, Ёдгор Барлос ва Узун Ўлжойту (Хоразмга), Шамсиддин Олмаликий (Тўхтамишга), Шайх Сувоҳ, Подшоҳ Бўрон (Мисрга), Муҳаммадқози ал-Кеший (Европага) каби зотлар халқаро алоқаларни мувофиқлаштиришга катта хизмат қилган, иқтидорли, илмли ва зеҳнли элчилар сифатида таърифланганлар.

Амир Темур улкан давлат ва қудратли салтанат барпо этган ҳолда Шарқ ва Ғарб ўртасидаги Буюк Ипак йўли тармоғини тиклади. Мазкур халқаро савдо йўли нафақат қайта тикланди, балки ушбу йўл хавфсизлигини таъминлаган ҳолда кенг қўламдаги савдо-иқтисодий муносабатларга йўл очиб берди. Унинг натижасида ички ва ташқи савдо бутун салтанатда ривож топди, мазкур йўллардаги ҳар қандай талончилик, босқинчилик, қароқчилик кўринишларига чек қўйилди. Шу билан бирга йўллар, сардобалар, карвонсарой, кўприклар таъмир этилди, чет эл савдогарлари учун барча шароитлар яратиб берилди, ҳар тўхташ жойларида (бу тахминан 25-30 км оралиқда) «ёмлар» ташкил этилиб, уларда савдогарлар учун барча шарт-шароитлар муҳайё этилди. Амир Темур давлати чегерасига яқинлашган Клавихо халқаро савдо, чет эл савдогарларига бўлган эҳтиром ва юқори ҳурмат масаласини алоҳида эътироф этган эди. Қолаверса, халқаро савдо йўли бўйлаб нафақат савдо-иқтисодий муносабатлар ўрнатилди, балки ўзга юртлар янгиликлари, маданий қарашлари ва бошқалар билан ўзаро фикр-мулоҳаза алмашуви ҳам юзага келди. Бу ўз навбатида аҳоли маданий савияси,

маиший турмуш тарзининг кўтарилишига туртки бўлиб хизмат қилди.

Савол ва топшириқлар

1. XIV асрнинг биринчи ярмида Чиғатой улусида кечган сиёсий жараёнлар ҳамда унинг инкирози сабабларини таҳлил қилинг.

2. Мовароуннаҳрда кучли ва марказлашган давлат барпо этишда Амир Темурнинг тарихий хизматлари нималарда акс этган?

3. Амир Темур ҳарбий санъати хусусида нималарни биласиз?

4. «Темур тузуклари» тарихшунослигини гапириб беринг.

5. «Куч адолатда» - шиори мазмун-моҳиятини изоҳланг.

6. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида Амир Темурга қандай баҳо берилган?

7. Амир Темур салтанати тарихи тўғрисида қайси тарихий манбаларни биласиз?

8. «Темур тузуклари» - тарихий манба сифатида деганда нимани тушунасиз?

9. Клавихо кундалигида Амир Темур салтанати қай тарзда тавсифланган?

10. Амир Темур даври салтанатида халқаро алоқаларда қайси жиҳатлар устувор деб қаралган?

11. Истиқлол йилларида Амир Темурга кўрсатилган ҳурмат ва эътибор нималарда ўз ифодасини топган?

Таянч сўзлар

Амир, даргоҳ, девон, вазир, улус, доруға, қутвол, арзбеги, тавочи, Чиғатой улуси, хон, Хуросон, Мовароуннаҳр, салтанат, тузуклар, туман, черик, жавонғор, баронғор, султон, сарбадор, раият, сипоҳ, Мўғулистон, солиқ, амалдор.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Амир Темур ҳақида сўз. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И. Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир. Асарлар 5 – жилд. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008.
4. Prof. Dr. M. Kemai Oguzman. Medene hukuk dersieri. - Istanbul: Filiz kitabevi, 1990. -856 s.
5. Halil Inalchik. Osmaonli tarihine toplu bir bakis, Osmanli 12 "ciltlik. I cilt, 69-70 sayfa. Istanbul, 1999 yil, 702 sayfa.
6. Абдураимов М. Темур ва Тўхтамишхон. –Тошкент: Фафур Ғулом, 2000.
7. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2000.
8. Амир Темур ўғитлари. –Тошкент: Наврўз, 1992.
9. Амир Темур жаҳон тарихида. –Тошкент: Шарқ, 1996.
10. Аҳмедов Б. Соҳибкирон Темур. –Тошкент, 1996.
11. Зайниддин Восифий. Бадоеъ ал-вақоъе. –Тошкент, 1979.
12. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик. Араб тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи Убайдулла Уватов. –Тошкент: Меҳнат, 1992.
13. Иванов М. Икки буюк саркарда.Чингизхон ва Амир Темур. –Тошкент: Ҳазина, 1994.
14. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний. –Тошкент: O'zbekiston, 2011.
15. Муҳаммаджонов А. Амир Темур ва Темурийлар даври. –Тошкент: Фан, 1996.
16. Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
17. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар) –Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2010.
18. Темур ва Улуғбек даври тарихи. –Тошкент: Қсмуслар бош таҳририяти, 1996.
19. Темур тузуклари. –Тошкент: Маънавият, 2011.

20. Шарофуддин Али Яздий. Зафарнома. –Тошкент: Шарк, 1997.
21. Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.
22. Ўлжаева Ш. Амир Темур ва Темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. – Тошкент: Фан, 2005.
23. Қадимги Кеш – Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Шарк, 1998.
24. Қамчибек Кенжа. Буюк Соҳибқирон ўтган йўлларда. – Тошкент: Шарк, 2014.

3-мавзу. АМИР ТЕМУР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИ ТАРИХИГА ОИД МАНБАЛАР.

Режа:

1. XIV аср охирлари – XV аср биринчи ярмига оид тарихий манбалар.

2. Амир Темур даврига оид илмий адабиётлар.

3. Бадий адабиёт ва фольклорда Амир Темур сиймоси талқини.

1. XIV аср охирлари – XV аср бириччи ярмига оид тарихий манбалар

Таъкидлаш жоизки, жаҳон миқёсида улкан из қолдирган буюк давлат арбоби ва моҳир саркарда Амир Темур ҳаёти ва фаолияти ҳусусида бир қатор тарихий манбалар мавжуд. Мазкур даврга оид илк манбалардан бири – фикхшунос олим Ғиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислом Яздийнинг «Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон» («Ҳиндистонга юриш кундалиги») асари ҳисобланади. Мазкур «Кундалик» ўзида Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши масаласини қамраб олган бўлиб, у ҳукмдорнинг шахсий топшириғига кўра 1399-1403 йиллар оралиғида ёзилган. Ушбу асарда Амир Темурнинг ҳарбий ютуқлари, уларнинг моҳияти, ҳарбий стратегияси ва тактик услублари, ҳарбий тузилма, амир ва баҳодирлар фаолияти, кўплаб таниқли давлат ва ҳарбий амалдорлари, турли жўғрофий ҳудуд, шаҳарлар тўғрисида қизиқарли маълумотлар мавжуд. Шунингдек, асардаги махсус бобда Амир Темурнинг ҳокимиятга келиши, унинг ҳарбий юришлари, хусусан Мўғулистон, Хоразм, Мозандарон, Озарбайжон ерларининг тобе бўлиши масалалари ҳам ёритилади. Асар Л.А.Зимин томонидан нашрга тайёрланиб, 1915 йили В.В.Бартольд таҳрири ва кириш сўзи билан нашр этилган. Ушбу, асар шунингдек 1958 йили шарқшунос олим А.А.Семёнов томонидан форс тилидан русчага таржима қилиниб, китоб ҳолида чоп этилган.

Амир Темур даври тарихига оид яна бир муҳим тарихий манба Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асари ҳисобланади.

Мазкур китоб муаллифи Низомиддин Шомий асли Табриздан бўлиб, кейинчалик Бағдодда яшаган. У Амир Темур саройи тарихчиси сифатида ҳам ном чиқарган эди. 1401 йили Низомиддин Шомий Амир Темурдан салтанат тарихини тушунарли, оммага етиб борадиган тартибда баён этувчи тарихий асар ёзиш тўғрисида топшириқ олади. «Зафарнома» асари бизнинг давримизга қадар икки тахрирда етиб келган. Ундаги воқеалар тафсилоти 1404 йилнинг охиригача бўлган даврни қамраб олади. Китоб муаллифи уни тайёрлашда кўплаб оғзаки ва ёзма манбалар, тегишли кундаликлардан фойдаланган. Асар 1937 йили Ф.Тауэр томонидан Европада илк бора чех тилида чоп этилган.

Китобдаги айрим қисмлар 1972 йили рус тилида Ю.Э.Брегель томонидан таржима қилинган. Асар 1996 йили Ю.Ҳакимжонов таржимаси остида ўзбек тилида нашр этилган.

Қайд этиш лозимки, Амир Темур даври тарихини ёритишда шубҳасиз, Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари катта ўрин эгаллайди. Асар Амир Темурнинг ҳарбий юришлари тарихига яқун ясайди. Рус шарқшунос олими В.В.Бартольд асарни «кўп нусхаларда сақланган, жамоатчилик ўртасида кенг тарқалган ҳолда кейинги тарихчиларга ўз таъсирини ўтказган», дея таърифлаган эди. Шоир ва тарихчи Шарофуддин Али Яздий Ироқдаги Язд шаҳридан бўлиб, Шохруҳ Мирзонинг ўғли, Форс вилояти ҳокими бўлмиш Султон Иброҳим Мирзо саройида хизматда бўлган. Маълум ҳаётий қийинчиликлар боис кейинчалик Самарқандда, умрининг охирларида эса қадрдон шахрига қайтиб келган.

Шарофуддин Али Яздий Язд яқинидаги Тафт қишлоғида ёш Алишер Навоий билан учрашганлиги тарихда яхши маълум. Шарофуддин Али Яздий 1454 йили вафот этган. Унинг «Зафарнома»дан бошқа асарлари ҳам мавжуд. Тарихчи «Зафарнома»ни «Соҳибқирон фатҳномаси» ёки «Жаҳонгир тарихи» деб ҳам номлаган. «Зафарнома» Форс ҳокими темурий шахзода Султон Иброҳим Мирзо топшириғи билан 1425 йили ёзиб тамомланган. Асарнинг кириш қисмида Амир Темурнинг насл-насаби, Чингизхон босқинидан бошлаб ўз давригача бўлган қатор воқеалар тафсилоти берилган. Яздий Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сидан, ҳукмдорга хамроҳ бўлган форс ва уйғур мирзалар-

нинг ёзувларидан, замондошлари, ҳарбийлар хотираларидан унумли фойдаланган.

Шунингдек, Кучкунчихон (1512-1530) топшириғи билан «Зафарнома» Муҳаммад Али ибн Дарвиш Али Бухорий томонидан ҳамда 1826 йили Хивада хон вазири топшириғи билан ўзбек тилига ўгирилган. «Зафарнома» нинг форс тилидан инглиз ва француз тилларидаги таржимаси 1722-1723 йилларда нашр этилган. Китоб 1885-1888 йилларда Калькуттада яна бир таржима асосида чоп этилган. Рус тилига асар 1836 йили ўгирилиб, Санкт-Петербургда китоб шаклида нашр этилган. Аштархоний ҳукмдор Имомқулихон (1611-1642) даврида китоб юқори сифатли нусхада чоп этилган. Китобнинг кейинги ўзбек тилидаги наشري аввал 1972, сўнгра 1997 йиллари А.Ўринбоев таржимаси ва таҳрири остида чоп этилган. Ушбу тарихий манба ўз қиймати бўйича юқори баҳога лойиқ бўлиб, кейинчалик ҳам инглиз, француз, турк ва бошқа тилларда ҳам нашр юзини кўрган. «Зафарнома» матни машҳур шоир Лутфий (1465 й. ваф.) ва Хотифийлар (1521 й.ваф.) томонидан шеърӣ услубда ҳам баён этилган. Алишер Навоӣ ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Шарофуддин Али Яздӣ қаламига мансуб «Зафарнома»ни юқори услубда ёзилган мукаммал асарлар қаторига киритади.

Темурийлар тарихи фаолиятини ўз ичига қамраб олган муҳим манбалардан яна бири тарихчи ва географ Ҳофизӣ Абрӯ (Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Ҳаравӣ) қаламига мансуб асарлар ҳисобланади (ваф.1430 й.). Ҳофизӣ Абрӯ ҳукмдор саройига яқин шахс бўлиб, Амир Темурнинг ҳарбий юришларида ҳам қатнашган. У кўплаб шарқ мамлакатлари ва ўлкаларида ҳам бўлган. Кейинчалик Амир Темур вафотидан сўнг Шохрух Мирзо (1409-1447) саройида хизматда бўлган. Унинг «Зубдат ат-таворих» («Солномалар қаймоғи») асари ўз ичига «дунё яратилганлигидан» то 1427 йилгача бўлган тарихий даврни қамраб олади. У ўз асарига Шомӣ асари матнларини ҳам киритган. Ундаги маълум маълумотлар бошқа асарларда учрамайди. Масалан, Амир Темурнинг Самарқанд яқинидаги суғориш ишларининг амалга оширилиши, Соҳибқироннинг сўнгги кунлари ҳақидаги маълумотлар бошқа манбаларда учрамайди. Шу боис ҳам

Абдураззок Самарқандий кейинчалик бу асардан бевосита фойдаланган.

Асарнинг тўлиқ номи «Зубдат ат-таворихи Бойсунғурий» («Бойсунғур тарихлари сараси») деб номланиб, унинг биринчи қисми Амир Темур даврига, иккинчи қисми Шохрух Мирзо даврига бағишланган. Асар номидан кўриниб турибдики, асар муаллифи маърифатпарвар шахзода, Шохрухнинг ўғли Гиёсиддин Бойсунғур Мирзо (1397-1433) ҳомийлигидан баҳраманд бўлган.

Амир Темур ва Шохрухнинг замондоши бўлган Хожа Тожиддин ас-Салмонийнинг «Зайли Зафарнома» ёки «Тарихномаи Салмоний» асари 1410 йили Шохрух Мирзонинг топшириғига кўра ёзилган. У ўз ичига 1409 йилгача бўлган тарихий даврни қамраб олади. Таъкидлаш лозимки, Амир Темур тўғрисида маълумотлар асарда кўп эмас, лекин ҳукмдор вафотидан кейинги воқеалар, 1405-1409 йиллар воқелиги унда батафсил акс этган. Асар 1956 йили Г.Р.Ремер томонидан немис тилига, 1991 йили машҳур озарбайжонлик шарқшунос олим З.М.Бунёдов томонидан рус тилига таржима қилинган.

Амир Темур даври ва ундан кейинги қисқа вақтдаги тарихий жараёнлар баён этилган яна бир асар Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» китоби ҳисобланади. Асар муаллифи асли Исфаҳон яқинидаги Натанз шахридан бўлиб, кейинчалик теурий шахзодалардан бири, Форс вилояти ҳокими Умаршайх Мирзонинг ўғли бўлмиш Султон Искандар Мирзога (1384-1415) бағишлаб юқорида номи қайд этилган асари ёзган. Султон Искандар Мирзо ўзининг саккиз йиллик ҳукмронлиги даврида илм-фан, маърифат, маданият соҳасига ҳомийлик қилган.

Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида юқорида номи қайд этилган шахзода фаолияти, унинг маданият аҳлига кўрсатган ҳомийлигига юқори баҳо берган. Шу боис ҳам Натанзий ўз асарини унга бағишлаган. Асарда XIV аср ўрталаридан - XV аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тавсифи ёритиб берилган.

Ушбу асарнинг тўлиқ матни 1957 йили шарқшунос Ж.Обен томонидан француз тилига таржима қилинган. Унинг маълум қисмлари рус, инглиз ва бошқа тилларга ҳам ўгирилган. Асар

ўзбек тилига 2011 йили Ғ.Каримий томонидан таржима қилиниб, китоб ҳолида чоп этилган.

Таъкидлаш жоизки, Амир Темур ва Темурийлар даври тарихини ёритишда Абдураззоқ Самарқандийнинг алоҳида ўрни бор. Муаллифнинг тўлиқ исми Камолиддин Абдураззоқ бин Жамолиддин Исоҳқ ас-Самарқандий бўлиб, у 1413-1482 йилларда яшаб, ижод қилган давлат арбоби, дипломат ва тарихчи олим ҳисобланади.

Муаррихнинг «Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн» асари («Икки бахтиёр юлдузнинг болқиши ва икки денгизнинг қўшилиши») форс тилида ёзилган бўлиб, Али Яздий асаридан сўнг Темурийлар салтанати тарихи ҳақида энг бағафсил маълумот берувчи асар ҳисобланади. Абдураззоқ Самарқандий Ҳиротда туғилиб, шу ерда вафот этган бўлса ҳам, ота-боболари асли самарқандлик бўлгани боис ўзига шу нисба шарифини олган. Унинг отаси Шохрух саройида қози ва имом лавозимида бўлган, ўзи ҳам кейинчалик Шохрух Мирзо саройида хизмат қилиб, элчилик мақомида Ҳиндистонда ҳам бўлиб қайтган.

Абдураззоқ Самарқандийнинг асари 1304 йилдан то 1470 йилгача бўлган даврни ўз ичига қамраб олади. Абдураззоқ Самарқандий Шохрух Мирзо вафотидан сўнг Абусаид Мирзо ва бошқалар хизматида бўлган. 1463 йили у Ҳиротда бир вақтлар Шохрух Мирзо томонидан қурилган сўфийлар ҳонақоҳига шайх этиб тайинланган. Муаллиф ўз асарини ёзиш чоғида Ҳофиз Абрў, Шарофуддин Али Яздий асрларидан унумли фойдаланган. Китобдаги воқеалар гарчи 1470 йил воқелиги билан тугалланса-да, лекин муаллиф ундан кейин ҳам асарга ўзгартиришлар киритган. Китобдаги кўплаб воқелик тафсилотлари бошқа манбаларда учрамайди. Мазкур асар 1969, 2008 йилларда А.Ўринбоев таржимаси остида ўзбек тилида чоп этилган.

Ҳосиҳ Аҳмад Ҳавофий (1375-1442) (Ҳофий)нинг «Мужмали Ҳосиҳий» асари 1442 йилда ёзиб тугалланган бўлиб, унда «дунё яратилганлигидан» то у ёзиб тугаллангунга қадар бўлган асосий тарихий воқеликлар мужассам этилган. «Мужмали Ҳосиҳий» («Ҳосиҳ жамланмаси») 1980 йили шарқшунос олима Д.Ю.Юсупова томонидан форс тилидан рус тилига таржима қилиниб, китоб ҳолида чоп этилган. Асар ўз даври учун кўплаб қимматли маълумотларларни беради.

Амир Темур Дамашкни олиш вақтида шаҳарни унга топшириш учун келган бир гуруҳ кишилар орасида араб тарихчиси Абдурахмон Абу Зайд ибн Халдун (1332-1406) ҳам бор эди. Мазкур шахс мусулмон шарқида ибн Халдун номи билан машҳур бўлиб, у буюк саркарда билан шахсан суҳбат қуриш бахтига муяссар бўлган. У Амир Темурнинг ақлий салоҳияти ва фикрлаш қобилиятига юксак баҳо берган. Унинг «Китоб ал-ибор» («Яратувчилик намуналари китоби») асари ўз қўлами ва моҳиятига кўра, кўплаб тарихий воқеликларни ўзида жам этади. Амир Темур ибн Халдунни тарихни чуқур билиши билан ром этган. Хусусан, Амир Темур тарихчи билан суҳбатда муаррих ат-Табарий (X аср) қарашларига унинг муносабатини, шунингдек, Амир Темур Мағриб ўлкалари ҳақида ҳам маълумот беришни сўрайди. Бу эса буюк ҳукмдорнинг тарих илмини қанчалик чуқур билишини намоён этади.

Амир Темур даври тарихига оид яна бир манба Соҳибқирон замондоши ибн Арабшоҳнинг (тўлиқ исми Шаҳобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим – 1389-1450) «Ажойиб ал-мақдур фи ахбор Амир Теймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») номли асари ҳисобланади.

Асли дамашқлик бўлган ибн Арабшоҳ 12 ёшлигида оила аъзолари билан Самарқандга келган. У Самарқандда 1401-1408 йиллар мобайнида яшаб, аввал Амир Темур, сўнгра бошқа темурий шаҳзодалар ҳомийлиги остида илм сабоқларини олган, бир неча шарқ тилларини ўрганган. 1408 йилдан кейин эса кўплаб ўлкаларда саёҳатда бўлган, умрининг охирларида Қоҳирада яшаб, ўша ерда вафот этган. Ибн Арабшоҳ ўзининг юқорида номи зикр этилган асарида Амир Темур салтанати ва унга қўшни давлатлар ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётига оид кўплаб маълумотларни келтиради. Ибн Арабшоҳ ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда кўп ўринларда буюк ҳукмдорга нисбатан ноўрин муносабатни ҳам асарига киритишга мажбур бўлган. Шунингдек, Амир Темур фаолиятига тан берган жойларни ҳам асарда кўплаб учратиш мумкин.

Хусусан, ибн Арабшоҳ Амир Темур маълум ёшга борган бўлса-да, жисмоний ва руҳий жиҳатдан қатъиятлилиги, бахтли дамларда ё ғам-ташвишда ўзини йўқотмаслиги, шижоати ва жасурлиги, ботир ва довюрак кишиларни ёқтириши, ҳақни

ноҳаддан ажрата билиши, холислик ва фирромликни қатъий фарқлай олиш фазилатларини алоҳида таъкидлаган. Шунингдек, асарда халқ оммасининг ижтимоий ҳаётдан ажралмаганлиги, катта тантана ва маросимларда аҳоли ҳам чекловларсиз иштирок этганлигини ҳам қайд этади. Шубҳасиз, ўрта асрлар шароитида бундай ҳолатни тараққийпарвар кўриниш, деб баҳолаш айтиш ҳақиқат бўлур эди. Асар голланд, инглиз, француз, рус тилларига ҳам ўгирилган. Ўзбек тилига 1992 йили шарқшунос олим У. Уватов томонидан таржима қилинган.

Чингизхон ва Амир Темури авлодлари шажараларига бағишланган «Муъизз ул-ансаб» («Шон-шарафли шажара») асари устидаги иш дастлаб 1426 йили Шохрух Мирзо буйруғига кўра, номаълум муаллиф томонидан ёзила бошланган. Кейинги Темурийлар ҳукмронлиги даврида асар тўлатилиб, унга охириги кўшимчалар Султон Ҳусайн Бойқаро (1469-1506) даврида амалга оширилган. Асарнинг Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган нусхасидан амалга оширилган русча таржимаси 2006 йили Ш. Воҳидов томонидан асл матни факсимилеси билан биргаликда нашр этилди.

Амир Темури даври тарихи бўйича яна бир қимматли манба – испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихоннинг «Самарқандга - Амир Темури саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар)» асари ҳисобланади.

Клавихо Кастилия ва Леон қироли Генрих III (1390-1407) топшириғи билан элчилик мақомида Амир Темури давлатига ташриф буюрган. Мазкур асарнинг катта қисми Кадикс яқинидаги Авлиё Мария портидан то Амир Темури салтанати Самарқандга қилган саёҳатини ёрқин бўёқларда тасвирлашга бағишланган.

Клавихо элчилик гуруҳининг бу иккинчи элчилик ҳаракати бўлиб, ундан аввалроқ 1402 йили ёзида Амир Темури ҳузурида Испаниянинг биринчи элчилари – Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес Паласуэмослар бўлган эдилар. Клавихо элчилик гуруҳи 13 кишидан иборат бўлиб, 1404 йил август ойи охирида Самарқандга кириб келганлар. 8 сентябрь куни эса ҳукмдор қабулида бўлишган. Элчилар 21 ноябрь куни ўз ватанларига қайтиб кетганлар. Клавихо кундалигида қайд этилган Амир Темури давлати, унинг қароргоҳи, сарой қабуллари, этнографик

кузатувлар, ҳукмдор оила аъзолари ҳақидаги маълумотлар, савдо муносабатлари, халқ турмуш тарзи, Яқин ва Ўрта Шарк ўлкалари ҳақида қўплаб қизиқарли маълумотларни беради.¹

Клавихонинг бу асари қўплаб қизиқишларга сабаб бўлган. У илк марта 1582 йили Севильяда (Испания) «Буюк Темур тарихи» номи билан чоп этилди. 1582 йили Мадридда (Испания) «Улуғ Темурнинг ҳаёти ва фаолияти» номи остида чоп этилди. 1943 йили испан тилида яна бир марта чоп этилган. Китоб 1859 йили Лондонда инглиз, 1881 йили рус тилларида нашр юзини кўрган. 1928 йили инглиз тилида қайта нашр этилган. 1990 йили асар рус тилида қайта чоп этилди. Клавихонинг ушбу машҳур асари проф. О. Тоғаев таржимаси остида аввал «Санъат» журналининг 1988-1990 йиллардаги сонларида чоп этилган эди. Китоб ҳолида ўзбек китобхони уни 2010 йили ўз она тилларида ўқишга муваффақ бўлдилар.

Европаликларга Амир Темур давлати хусусида хабар берган яна бир шахс бу – бавариялик дворянин яроғбардори (рицарь) Иоганн (Ганс) Шильтберг (Шильдбергер) (1382-1440) ҳисобланади. У 1396 йили Никополдаги жангда турк султони Боязид Йилдирим томонидан асир олиниб, кейинчалик унинг қўшинида хизмат қилган. 1402 йили Анкара остонасидаги жангда Амир Темур қўшинига асир тушади. Аввал Самарқандда бўлиб, кейинчалик Олтин Ўрдага жўнатилади. Такдири анча мураккаб бўлган бу яроғбардор фақатгина 31 йилдан сўнг, яъни 1427 йили ўз ватанига қайтишга муяссар бўлди. Унинг «Мюнхенлик Шильтбергернинг асирга тушиши ва қайтиб келиши ҳақида ғаройиб қисса» деб номланган асари 60 та ҳикоядан иборат бўлиб, унинг 10 таси Ўрта Осиёга бағишланади. Шунингдек архиепископ Иоанн (Джон) Сунанийский Франция киролининг Соҳибкирон хузурига юборган элчиси сифатидаги эсдалик-ёдномаси, мисрлик тарихчи ибн Тангибердининг «Ал-Нужум аз-заҳира» номли асари, арман тарихчиси Метопеци Томанинг «Темур ва унинг авлодлари» номли асари, шунингдек, бошқа шарк ва ғарб тарихчилари асарларида шу даврга оид турли характердаги, таъкидлаш жоизки, ноҳолис ва салбий муносабатдаги фикр-мулоҳазалар ҳам учрайди. Русда XV асрда пайдо бўлган

¹Шу билан бирга муаллиф Амир Темур таржimai ҳоли, унинг тарихи, ҳарбий ва сиёсий фаолиятига оид маълумотларни ҳам беради.

«Повесть о Темур-Аксаке» («Темур оқсоқ ҳақида қисса») оғзаки хабарлар асосида жамланган бўлиб, гарчи тарихий воқеликлар унга асос қилиб олинган бўлса ҳам, у ярим афсонавий тусда яратилган. Эронлик тарихчилар Маҳмуд Занги Кирмонийнинг назм услубидаги «Жўшқу Хуруш», Саъдуллоҳ Кирмонийнинг «Футухоти Мироншоҳий», Муҳаммад ибн Фазлуллоҳ Мусавийнинг «Тарихи Ҳайрот», Сайид Жаъфар бин Муҳаммад Ҳусайний Жаъфарийнинг «Тарихи Табаристон ва Руён ва Мозандарон», Азиз ибн Ардашер Астрободийнинг «Базму разм» асарларида ҳам Амир Темур фаолиятига оид маълумотлар учрайди.

Таъкидлаш жоизки, XV аср иккинчи ярмида гарчи Амир Темурга замондош бўлмай, у хусусда олдинги авлод вакиллари, тарихнавислар китоблари орқали таниш бўлган муаллифларнинг ҳам қатор қимматли асарлари юзага келди. Улар орасида машҳур муаррих Мирхонд (Муҳаммад ибн Ҳовандшоҳ ибн Маҳмуд)нинг (1433-1498) «Разват ас-сафо фи сийрат ал-анбиё ва –л-мулук ва-л-хулафо» («Пайғамбарлар, подшолар, халифалар ҳаётига оид поклик боғлари»), Давлатшоҳ Самарқандийнинг (1435-1495) «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар тазкираси»), Муаррих Хондамирнинг (1476-1536) «Ҳабиб ас-сияр фи ахбор ва афрад ал-башар» («Алоҳида олинган шахслар хабари ва ҳаёт фаолиятининг дўсти») каби асарлар ва бошқаларда кўплаб эътиборга молик қимматли маълумотлар учрайди.

2. Амир Темур даврига оид илмий адабиётлар

Амир Темур хусусидаги адабиётлар кўлами бой ва ранг-баранг бўлиб, бу ўз навбатида жаҳон илм аҳлининг унга бўлган улкан қизиқишидан дарак беради. Ғарбда бу масалада аввало Э.Гиббон (1737-1794) асарлари ибтидо бўлиб саналади. Муаллиф ўзининг «Эдуард Гиббоннинг Рим империясининг таназзули ва вайрон бўлиши» асарида Амир Темур шахсига ҳам мурожаат этади. Муаллиф жумладан, Амир Темурни «олижаноб зот» деб ҳам атаб, унинг кўп томонлари Ғарбга номаълум бўлиб қолаётганлигини, хусусан унинг васиятлари (яъни, «Тузуқлар») ҳақида ҳам мулоҳаза билдиради.

Тарихчиларнинг Гейдельберг мактаби деб аталувчи мактабнинг ёрқин вакили Ф.Шлоссернинг (1776-1861) катта асари

«Бутун дунё тарихи» кўп ҳолда демократизм маърифат руҳи билан суғорилган бўлиб, ўз вақтида жамоат арбоблари эътиборини ўзига тортган эди.

Гарчи Шлоссер ўзининг ғарбча демократия моҳиятига ёндашиб, кўплаб ноҳолис мулоҳазалар лекин бошқа томондан тан олиб, у Амир Темур конунлар пойдеворини яратганини алоҳида таъкидлаб, бу хусусида «бахтли жангчи, жаҳоннинг янги эди, Осиёдаги камёб бўлган тактик ҳамда донларни ўзлаштириб, у ердаги тўдаларни ун деб ёзган эди. XIX аср тарихчиси Г. Вебер асарига Амир Темур шахсига одилона баҳо қиларни таъкидлаган эди: «Темур конуншунос сифатида юксак талантига эга бўлган ўч эди, олим, рассомларга ҳоли мийлини билган бўлганда «одил қози эди». У турк султони билан Амир Темурни солиштириб, Амир Темурни юқори даражада баҳо беради.

XIX аср биринчи ярмида Сан-Венсанс француз ориенталисти М. Шармун Амир Темур ва Тўхтамишхоннинг бўйидаги жанг тафсилотида баҳо қўйган муаллиф шу пайтгача Ғарбда манбаларга таянди. Таъкидлаш керакки, илмий жихатдан анча аҳамият қотчилар, олимларни ўзига жалб қилган икки марта нашр юзини кўрган Чингизхон ва Амир Темур даври китобига ҳам у ўз таъсирини қўйган ушбу масалага бўлган кизиқиш.

Москва университетининг профессорлари, таниқли рус тарихчиси ва жазоликчи (1813-1855) Амир Темур хусусида мулоҳазалари ҳам маълум аҳамият касб қилган азия йўналишига мансуб бўлган баҳолашда кўпинча ноҳолис таъкидлар.

роннинг жаҳон микёсидаги улуг ҳукмдор ва саркардалик мақо-
мини тан олади.

Яна бир таниқли рус тарихчиси С.М.Соловьев (1820-1879)
ўзининг «Қадимги даврдан бошлаб Россия тарихи» номли
асарида Амир Темурнинг Россия давлатчилиги тарихидаги ўрни
ва роли масаласига тўхталиб, Олтин Ўрда давлати ҳақида «тор-
мор этилгандан сўнг, у кўп вақтгача, Москва князлигига хавфли
бўлмай қолди», дея қайд этган эди.

Шубҳасиз, ушбу тарихчи олим Амир Темурнинг икки йирик
ҳарбий зарбаси (1391, 1395) Русь ерларининг мўғуллар зулмидан
озод бўлишига улкан ҳисса қўшганлигини ҳам эътироф этади.
Қадим Турон давлатининг Амир Темур даври бошқаруви
тарихини ўрганишда академик В.В.Бартольднинг (1869-1930)
ўзига яраша ўрин ва роли бор. У Амир Темур, Темурийлар,
умуман ўрта аср Шарқ тарихи бўйича қатор асарлар муаллифи
ҳамдир. Улар орасида «Мўғуллар истилоси даврида Туркистон»
(1900), «Орол денгизи ва Амударёнинг қуйи оқимидаги ерлар-
нинг қадим замонлардан то XVIII асргача бўлган аҳволи ҳақида
маълумотлар» (1902), «Туркистоннинг суғорилиш тарихидан»
(1918), «Ўрта Осиёда қадимдан то руслар келганига қадар ўтган
даврда пахтачилик» (1924), «Туркистоннинг маданий ҳаёти»
(1927) ва бошқаларни алоҳида таъкидлаш лозим. Шубҳасиз,
академик В.В.Бартольд тегишли давр кишиси сифатида шу
давргача йиғилган маълумотлар ва тушунчалар нуқтаи-назаридан
туриб масала моҳиятига ёндашган. У ўз асарларини тарихий
манбалар таҳлили остида ёзишга ҳаракат қилган. Бартольд Чин-
гизхон ва Амир Темурга баҳо бериб қуйидаги хулосани баён
этади: «Чингизхон билан Темур ўртасидаги тафовут кейин-
гисининг кенг илмлилиги билан белгиланади... У ўзининг она
туркий тилисидан ташқари форс тилида ҳам сўзлаган, олимлар
билан суҳбатни хуш кўрган, айниқса тарихга оид асарларни
эшитишни ёқтирган, тарихдан унинг ажойиб хабардорлиги
мусулмон тарихчилари орасида машҳур бўлган ибн Халдунни
ажаблантирган... Темурнинг муҳташам бинолари, уларни қуриш-
да Соҳибқироннинг ўзи фаол иштирок этгани, унинг юксак, кам
учрайдиган бадиий дидга эга эканлигидан далолат беради...». Бу
эътироф билан у Соҳибқироннинг XIV аср охири – XV аср
бошларидаги жаҳон микёсидаги улкан давлат арбоби, унғача

«Бутун дунё тарихи» кўп ҳолда демократизм ва ахлоқий маърифат руҳи билан суғорилган бўлиб, ўз вақтида кўплаб илғор жамоат арбоблари эътиборини ўзига тортган эди.

Гарчи Шлоссер ўзининг ғарбча демократия асносида масала моҳиятига ёндашиб, кўплаб ноҳолис мулоҳазаларни билдирса-да, лекин бошқа томондан тан олиб, у Амир Темурнинг ҳақли қонунлар пойдеворини яратганини алоҳида таъкидлайди. Шлоссер бу хусусида «бахтли жангчи, жаҳоннинг янги яловбардори... Шу билан бир қаторда олисдаги Шаркнинг қонун чиқарувчиси эди, Осиёдаги камёб бўлган тактик ҳамда стратегик билимдонларни ўзлаштириб, у ердаги тўдаларни ўзига жалб қилди», деб ёзган эди. XIX аср тарихчиси Г.Вебер «Умумий тарих» асарида Амир Темур шахсига одилонга баҳо бериб, қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Темур лашкарбоши, ҳоким ва қонуншунос сифатида юксак талантга эга бўлиб, ...билимларга ўч эди, олим, рассомларга ҳомийлик қилар ва яхши кайфиятда бўлганда «одил қози эди». У турк султони Боязид Йилдирим ва Амир Темурни солиштириб, Амир Темур шахси ва фаолияти юқори даражада баҳо беради.

XIX аср биринчи ярмида Санкт-Петербургда хизмат қилган француз ориенталисти М.Шармуа 1836 йили француз тилида Амир Темур ва Тўхтамишхоннинг 1391 йилги Қундузча дарёси бўйидаги жанг тафсилотига бағишланган асар яратди. Унда муаллиф шу пайтгача Ғарбда номаълум бўлган қатор ёзма манбаларга таянди. Таъкидлаш лозимки, Шармуанинг бу асари илмий жихатдан анча аҳамият касб этиб, бир қатор тадқиқотчилар, олимларни ўзига жалб этган. Хусусан, асар Россияда икки марта нашр юзини кўрди (1846, 1875). М.Н.Иваниннинг Чингизхон ва Амир Темур давридаги ҳарбий санъат тўғрисидаги китобига ҳам у ўз таъсирини кўрсатган эди. XIX асрда Россияда ушбу масалага бўлган қизиқиш кейинчалик ҳам давом этди.

Москва университетининг умумий тарих бўйича профессори, таниқли рус тарихчиси ва жамоат арбоби Т.Н.Грановскийнинг (1813-1855) Амир Темур хусусидаги қарашлари ҳақида фикр-мулоҳазалари ҳам маълум аҳамият касб этади. Либерал буржуазия йўналишига мансуб бўлган олим Амир Темур фаолиятини баҳолашда кўпинча ноҳолис тарзда ёндашса-да, лекин Соҳибқи-

роннинг жаҳон миқёсидаги улуғ ҳукмдор ва саркардалик макomini тан олади.

Яна бир таниқли рус тарихчиси С.М.Соловьев (1820-1879) ўзининг «Қадимги даврдан бошлаб Россия тарихи» номли асарида Амир Темурнинг Россия давлатчилиги тарихидаги ўрни ва роли масаласига тўхталиб, Олтин Ўрда давлати ҳақида «тормор этилгандан сўнг, у кўп вақтгача, Москва князлигига хавфли бўлмай қолди», дея қайд этган эди.

Шубҳасиз, ушбу тарихчи олим Амир Темурнинг икки йирик ҳарбий зарбаси (1391, 1395) Русь ерларининг мўғуллар зулмидан озод бўлишига улкан хисса қўшганлигини ҳам эътироф этади. Қадим Турон давлатининг Амир Темур даври бошқаруви тарихини ўрганишда академик В.В.Бартольднинг (1869-1930) ўзига яраша ўрин ва роли бор. У Амир Темур, Темурийлар, умуман ўрта аср Шарқ тарихи бўйича қатор асарлар муаллифи ҳамдир. Улар орасида «Мўғуллар истилоси даврида Туркистон» (1900), «Орол денгизи ва Амударёнинг қуйи оқимидаги ерларнинг қадим замонлардан то XVIII асргача бўлган аҳволи ҳақида маълумотлар» (1902), «Туркистоннинг суғорилиш тарихидан» (1918), «Ўрта Осиёда қадимдан то руслар келганига қадар ўтган даврда пахтачилик» (1924), «Туркистоннинг маданий ҳаёти» (1927) ва бошқаларни алоҳида таъкидлаш лозим. Шубҳасиз, академик В.В.Бартольд тегишли давр кишиси сифатида шу давргача йиғилган маълумотлар ва тушунчалар нуқтаи-назаридан туриб масала моҳиятига ёндашган. У ўз асарларини тарихий манбалар таҳлили остида ёзишга ҳаракат қилган. Бартольд Чингизхон ва Амир Темурга баҳо бериб қуйидаги хулосани баён этади: «Чингизхон билан Темур ўртасидаги тафовут кейингисининг кенг илмлилиги билан белгиланади... У ўзининг она туркий тилисидан ташқари форс тилида ҳам сўзлаган, олимлар билан суҳбатни хуш кўрган, айниқса тарихга оид асарларни эшитишни ёқтирган, тарихдан унинг ажойиб хабардорлиги мусулмон тарихчилари орасида машҳур бўлган ибн Халдуни ажаблантирган... Темурнинг муҳташам бинолари, уларни қуришда Соҳибқироннинг ўзи фаол иштирок этгани, унинг юксак, кам учрайдиган бадий дидга эга эканлигидан далолат беради...». Бу эътироф билан у Соҳибқироннинг XIV аср охири – XV аср бошларидаги жаҳон миқёсидаги улкан давлат арбоби, унча

бўлган фотиҳлардан кўп жиҳатлари билан фарқланишини ҳаққоний эътироф этган.

В.В.Бартольд фикри бўйича, Амир Темур томонидан барпо этилган салтанат ўзида турк-мўғул давлатчилиги, турк-мўғул ҳарбий тузуми унсурлари билан мусулмон маданиятининг унсурларини ўзига хос тарзда мужассам этган. У Амир Темурнинг марказлашган давлат барпо этиш ва ўзаро парокандаликка чек қўйиш ғоясини «Темур доимо давлат тартиби ғояси тарафдори эди. Бир-бирига қарши турган майда ҳокимлар мавжудлигида бу тартибни амалга ошириб бўлмас эди», дея таърифлаган эди. Шунингдек, ҳукмдорнинг дин ва диний арбобларга бўлган муносабати, ҳарбий куч-қудрати, давлат бошқаруви, дипломатияси ва бунёдкорлик фаолияти ҳақида ҳам сўз юритади. Лекин, кўп ҳолда В.В.Бартольд қарашларида маълум ғализлик ва ноҳолисликлар ҳам мавжуд. Бундан ташқари, В.В.Бартольд асарларида масаланинг сиёсий-стратегик ҳамда ижтимоий-иқтисодий томонлари ҳам заиф ва суст ёритилганлигини ҳам таъкидлаш лозим.

Совет олими, тарихчи ва шарқшунос А.Ю.Якубовскийнинг (1886-1953) Амир Темур ҳақидаги биринчи чиқиши 1946 йили «Вопросы истории» журналида чоп этилди. Совет даврида кўплаб муаллифлар унинг бу чиқишидан фойдаланишган. А.Ю.Якубовский ўз асарида Амир Темурнинг шахсий фазилатлари, хусусан довураклик, жасурлик, саҳийлик, яхши-ёмонни фарқлай билиш, етакчилик қobiliяти ва бошқаларни алоҳида қайд этган. Амир Темурни «ўз даврининг фарзанди», дея баҳолаб, унинг марказлашган давлат барпо этиш ғоясини «кўплаб шаҳарликлар ва деҳқонлар ҳамда мусулмон диний доираларнинг вакиллари астойдил қўллаб-қувватладилар», дея ёзади. У Амир Темур юришларига икки хил муносабатни билдиради. А.Ю. Якубовский фикрича, Амир Темур фаолиятида «уруш урушни келтириб чиқаради», деган шиор мос ҳисобланган.

Шу билан бирга А.Ю.Якубовский Амир Темур давр талабини тўғри тушунган шахс сифатида қуйидагини таъкидлайди: «...микёси буюк ҳоким сифатида савдонинг афзалликларини яхши тушунар, шунинг учун ҳам жаҳон карвон савдоси йўллари устидан ҳукмронлик қилишга интилар эди». Уни сиёсатчи сифатида «мусулмон руҳонийлари билан дўстона алоқаси ва феодалларнинг юқори қатлами»га таянганлигига урғу беради.

Соҳибқироннинг ҳарбий лаёқатига юқорида таъкидланганидек икки хил баҳо беради. А.Ю.Якубовский ўз қарашларига хулоса ясар экан, Амир Темурни «чуқур зиддиятларга эга бўлган арбоб», деб ҳисоблаб, ички сиёсатида «ҳукмрон қатлам манфаатларига мос иш тутган», дея ҳисоблайди. Табиийки, А.Ю.Якубовский ҳам ўз даврининг фарзанди бўлиб, мавжуд коммунистик мафкура нуқтаи-назаридан туриб масала моҳиятига бир томонлама но-холис баҳо берган. Шарқшунос сифатида эса ёзма манбаларни холис баҳолашга қодир бўла олмаган. Бошқа бир шарқшунос олим И.П.Петрушевский эса ўз асарларида Амир Темур юриш-лари заминида иқтисодий асос мавжуд деган хулосани беради. У ўзининг Эрон, Озарбайжон ва Олд Осиёга оид асарларида масаланинг иқтисодий томонига эътиборини қаратади.

Илмий адабиётлар таҳлилида шубҳасиз, машҳур шарқшунос олим А.Е.Снесарёвнинг (1865-1937) қарашлари маълум аҳамият касб этади.

У ғарб олимларнинг Шарқ ва Ғарбдан чиққан буюк давлат арбоблари ва саркардаларни бир-бирига қарши қўйиш, Шарқдан чиққанларга нисбатан бир томонлама баҳо беришга қарши бўлган А.Е.Снесарёв бир вақтнинг ўзида йирик ҳарбий арбоб ҳам бўлиб, Амир Темурнинг ҳарбий ташкилотчилик фаолиятига катта қизиқиш билан қараган. Хусусан, у ғарб олимларининг Амир Темур саркардалик ва ҳарбий фаолияти масаласини пасайтириб, камситиб кўрсатишларига қарши бўлган. Хусусан, Амир Темурга нисбатан «тарихий адолат» юзасидан баҳо беришни, унинг фаолиятига «туҳмат ва ҳақоратсиз ёндашиш» лозимлигини таъкидлайди. Тўғри, А.Е.Снесарев Амир Темур фаолияти тўғрисида алоҳида олинган илмий тадқиқот ишини ёзмаган бўлса-да, лекин унинг юқорида қайд этган фикр-мулоҳазалари ўз даври учун долзарб ва аҳамиятли ҳисобланади. Академик Н.И.Конрад эса Темурийлар даври маданиятига оид мулоҳазаларида македониялик Искандар ва Кушон подшоси Канишканинг руҳи Амир Темурда мужассам бўлган эди, деган фикрни олға суради. «Ҳа, мен янгилишганим йўқ, – деб ёзган эди Конрад, – Темурда Искандар ва Канишканинг руҳи мавжуд эди....Эски дунёнинг марказий зонасида энг қадим замонлардан биринчи марта рўй-рост шаклланган, ўрта асрларда янги куч билан янграган оламшумул ғоянинг маҳаллий кўриниши эди». Бу мулоҳаза XX

аср 60-йиллари охирларида ёзилган бўлиб, афсуски, тор доирадаги илмий жамоатчилик орасидан нарига ўтмаган.

60-йиллар охирларига бориб Амир Темур шахсига бўлган қизиқиш орта борди. 1968 йили файласуф олим, академик Иброҳим Мўминовнинг ўзбек ва рус тилларида нашр этилган «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли ёзма манбалар асосида» деб номланган илмий-оммабоп услубдаги рисоласи кўплаб мунозара ва муҳокамаларга сабаб бўлди. Муаллиф рисоланинг асосий мазмуни сифатида Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни, аввало «феодал тарқоқлик» шароитида маркази Самарқанд бўлган кучли марказлашган давлатни барпо этишдаги ролини кўрсатишдан олдин у 1968 йил 5 июнда илмий жамоатчилик доирасида кенг муҳокама этилди. Гарчи муҳокамада қайд этилган фикрлар турли-туман бўлса-да, хулоса сифатида рисола «маърифий характерда бўлиб, кенг китобхонлар доирасининг эътиборига молик», дея топишди. Шубҳасиз, олим ўз даврининг услуги бўлган «синфий қараш» нуқтаи назарига ҳам риоя этиб, баъзи ўринларда ўша давр манфаати учун айрим ноҳолис қайдларни такрор баён этгани ҳам бир ҳақиқат. Иккинчи томондан эса, муаллиф Амир Темурни йирик сиёсий ва давлат арбоби, кучли ва марказлашган давлат асосчиси деб ҳисоблаб, уни «маданиятни яратувчи ва қадрловчи» арбоб, ҳукмдор сифатидаги маълум хизматларини эътироф этади. Таъкидлаш лозимки, совет давлати тарихшунослигида миллий ўлкаларнинг ўтмишда шухрат қозонган буюк давлат арбобини «эксплуататорлар синфининг юқори поғонаси» деб қоралаш ва танқид қилиш авжига чикиб бораётган бир вақтда И.Мўминовнинг бундай оҳангдаги рисоласи тегишли мафкуравий идоралар назарига тушишига, «гуноҳкор» муаллиф сифатида қораланишига сабаб бўлди.

Матбуотда аввал П.Н.Федосеев, А.Н.Яковлев ва бошқа совет фан арбобларининг масалага салбий муносабати билдирилди. Кейинчалик эса «История СССР» журналининг 1973 йил 5-сонида М.А.Абдураимовнинг И.Мўминов рисоласини қораловчи мақоласи чоп этилди. Амир Темур мавзуси мурожаатни феодализм бўйича мутахассис А.П.Новосельцевнинг катта мақоласи давом эттирди. Унинг «Вопросы истории» журналининг 2-сонида чоп этилган «Темурни тарихий жиҳатдан баҳолаш» деб

номланган мақоласида аввало Амир Темурни истеъдодли саркарда, мохир ташкилотчи ва яхши дипломат эканлиги қайд этилади. Лекин муаллиф бир вақтнинг ўзида унга баҳо беришда бошқа ҳал қилувчи омиллар биринчи ўринга чиқади деб ҳисоблайди. Амир Темурни ўзга давлатларга босқинда айблаб, В.В.Бартольд, А.Ю.Якубовскийларнинг Амир Темурнинг маданиятга эътибори ва бу борадаги алоқаларига ортиқча баҳо берганликда айблайди. А.Ю.Якубовскийни «Амир Темур шахсини таърифлашни жуда ошириб юборган», дея танқид қилади. И.Мўминов рисоласи ҳақида эса олим А.Ю.Якубовский йўлидан бориб «Темурни бўрттириб тасвирлашни охирига етказди», дея ҳисоблаган.

А.П.Новосельцовнинг 1973 йил чиққан ва юқорида номи қайд этилган мақолаласидан сўнг, Амир Темур ҳақида советлар мамлакатида махсус илмий тадқиқот иши тегишли сабаблар боис амалга оширилмади. И.Мўминовга «сўнгги зарба»ни 1973 йил мартида бўлиб ўтган тарихчиларнинг Бутуниттифок йиғилиши берди. Йиғилишда яна бир марта «синфий позициядан чекинган ҳолда баъзи шахслар, хусусан Амир Темурни идеаллаштираётган» олимлар фаолияти қаттиқ қораланди. И.Мўминов рисоласини кескин қоралаганлар орасида ўша даврда кўзга кўринган тарихчи М.Ғ.Ваҳобов ҳам бор эди. Хусусан, мазкур тарихчи олим ўзи эътироф этганидек, у 1969 йил мартидаёқ «уни ошқора равишда марксизмга зид ва зарарли» деб айтган экан. Афсуски, олим ўзининг 1988 йил 21 июнда «Правда Востока» газетасидаги чиқишида бу фикрни яна такрорлаб, қўшимчасига Амир Темур шахсини идеаллаштириш «ёшлар онгини заҳарлайди», дея таъкидлаган эди. Н.Умняковнинг нашрларида Амир Темур давлатининг ташқи сиёсий алоқалари, шарқшунос Н.А.Ҳасанов чиқишларида эса Амир Темур давлатининг Миср билан халқаро муносабатлари ёритилган.

1992 йили Москвада чоп этилган «Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния» деган китобда манбалардан қисқа парчалар, турли давр олимларининг Амир Темур ҳақидаги нашрларидан қисқартмалар ўрин олган.

Мазкур китоб анф илмий характерга эга бўлиб, пухта тайёрланмай нашр этилган. Унда муҳим тарихий манбалардан парчалар берилмаган, материалларни жойлаштиришда солинома кендасига амал қилинмаган, бунинг устига китобда қолтирилган

манба матнларини аслидан таржима қилган кишиларнинг номлари кўрсатилмаган. Маълум жойларда манба матнлари изоҳсиз, ўзбошимчалик билан қисқартирилган, уларга ҳатто маъносини бузадиган ўзгартиришлар киритилган. Матнларнинг шарҳлари ҳам берилмаган, далиллар тушириб қолдирилган. Китобнинг исм-лавиши ҳам эскича ва ҳақоратли бўлиб, китобхонни ўз номи ва мазмун-моҳияти ила ҳолисликдан узоқлаштиради.

Агар ҳориж тарихшунослигига назар ташланса, таъкидлаш жоизки, XXI аср бўсағасига келиб унинг сони 1000 дан ошиб кетгандиги Амир Темури ва Темурийлар тарихига бўлган кизиқиш жаҳон миқёсидаги улкан даражада эканлиги намоён бўлади. Амир Темури ҳақидаги Европадаги илк илмий асар бу италиялик олим Перондинининг «Скифиялик Темурининг улуғворлиги» деб номланиб, у 1553 йили Флоренцияда чоп этилган. Мазкур бўлим бошида XVIII-XIX асрлар Европадаги тарихчилар асарларига мурожаат этилган бўлиб, уларнинг ҳеч бирлари Амир Темури ҳақида махсус илмий-тадқиқот ишини ёритмаган, балки масалага билвосита ёндашганлари қайд этилади.

XX асрда Амир Темури ва Темурийлар тарихига бўлган қизиқиш тобора орта борди. Хусусан, дунёнинг 50 га яқин давлати – Буюк Британия, Австрия, Аргентина, Бельгия, Венгрия, Германия, Миср, Ҳиндистон, Испания, Эрон, Италия, Канада, Хитой, Ливан, Малайзия, Португалия, Руминия, Сурия, АҚШ, Туркия, Тайвань, Франция, Чехия, Япония, Озарбайжон, Арманистон, Грузия, Қирғизистон, Россия, Тожикистон, Туркменистон, Украина ва бошқа давлатларда масалага оид катор илмий асарлар чоп этилди.

Улар орасида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин. Булар француз олимлари Р.Груссенинг «Жаҳон фотиҳи» (Париж, 1953), «Даштлар империяси» (Париж, 1980), Л.Кэреннинг «Темури» (Невшатель, 1978, Париж, 1980), «Самарқандда, Амир Темури даврига саёҳат» (Париж, 2006), Ле Руниинг «Темури» (Париж, 1991), инглиз олимлари орасида Е.Росснинг «Темури ва Боязид 1402 йили» (Лондон, 1940), Х.Хукхэмнинг «Темури – буюк фотиҳ» (Лондон, 1962, ушбу китоб ўзбек ва рус тилларига ҳам таржима қилинган), америкалик олимлар Л.Комаровнинг «Олтин диск. Темурийлар Эронидagi металл буюмлар» (Коста Меса ва Нью-Йорк, 1992), Ф.Манцининг «Темурининг юксалиши ва бошқаруви»

(Кембриж, 1990), канадалик тадқиқотчи Л.Голомбекнинг икки жилдлик «Эрон ва Турон меъморчилиги» (Принсетон, 1988), руминиялик олим А.Дерганинг «Темурнинг 1402 йил Анатолия кампанияси» (Бухарест, 1942) ва ҳоказо.

Таъкидлаш жоизки, юқорида қайд этилганлар орасида алоҳида эътиборга молик тадқиқотлар ҳам мавжуд. Хусусан, 1988 йили В.Такстон томонидан Кембрижда (АҚШ) «Шахзодалар юз йиллиги: Темурийлар тарихи ва санъати бўйича манбалар» асари чоп этилган бўлиб, у кўплаб ғарб тадқиқотчиларини ўзига жалб этди. Масалан, юқорида номи қайд этилган китобда италиялик католик руҳонийси Б.де Мингнанелининг «Темурбекнинг ҳаёти» асари 1415 йилдаёқ ёзилган бўлиб, узоқ вақт тадқиқотчилар нигоҳидан четда бўлганлиги илк бора қайд этилган эди.

Амир Темур ва Хитой ўртасидаги муносабатлар масаласи бельгиялик олим Х.Сервуснинг 1967 йили Брюсселда нашр этилган «Хитойшунослик ва буддизм тўплами» номли фундаментал асари, хитой элчиси, Шохрух Мирзо хузурида бўлган Чень Чен фаолиятига бағишланган ҳамда Ф.Хакер томонидан 1993 йили Лондондаги Қироллик Осиё жамияти журналида чоп этилган мақоласи, япониялик олимлар К.Еноки, Е.Ману, Т.Ханеда, Х.Ватанабеларнинг асарлари, америкалик олимлар В.Эберхарт ва М.Россабиларнинг қатор мақолаларида ўз аксини топган. Бу борада Амир Темур ва Темурийлар дипломатияси ва элчилик алоқалари ҳинд тарихчиси К.М.Майтра томонидан 1943 йили Лохурда нашр этган асарда ҳам ўз ифодасини топган эди. Амир Темур ва Темурийлар даври бўйича тадқиқотлар олиб бориш жараёнига француз тадқиқотчи олимлари катта ҳисса қўшиб келмоқдалар. Бу ўринда профессор Льюсен Кэреннинг меҳнатларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ҳозирда унинг ишларини Фредрика Брессонд давом эттирмоқда. Мана бир неча йилдирки Париж шаҳрида «Темурийлар» журнали мунтазам равишда чоп этиб келинмоқда. Амир Темур даври тарихини ўрганишда мустақиллик йилларида ўзбекистонлик олимлар, тадқиқотчилар, шарқшунос ва тарихчилар ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. 1996 йил чоп этилган «Темур ва Улугбек даври тарихи», «Амир Темур жаҳон тарихида», Р.Алимовнинг «Соҳибқирон Амир Темур» ва бошқа шу каби фундаментал илмий ишлар, таниқли ҳуқуқшунос

Ҳ.Бобоевнинг мазкур давр сиёсий-ҳуқуқий томонлари тарихига оид тадқиқоти (1993), «Темур тузуклари»нинг давлат бошқаруви ҳуқуқий томонини ўрганган Ҳ.Тўлагановнинг номзодлик диссертацияси (1996), Л.Кэрен ва А.Саидовлар муаллифликлари остида чоп этилган «Амир Темур ва Франция» асари (1996), Э.В.Ртвеладзе ва А.Саидовларнинг 1999 йилда чоп этилган «Амир Темур дунё фани кўзгусида» номли библиографик тадқиқоти, А.Р.Муҳаммаджонов, Б.А.Аҳмедов, Д.Юсупова, О.Бўриев, А.Ўринбоев, А.Аҳмедов, Б.Маннонов, С.Ғуломов, А.Зиё каби тарихчи ва шарқшуносларнинг нуфузли асарлари, Ш.Ўлжаева, Ҳ.Маматов, С.Хидиров, Б.Усмонов, Д.Обиджонова, О.Раҳматуллаевалар ва бошқаларнинг тадқиқотлари эътиборга сазовордир.

3. Бадиий адабиёт ва фольклорда Амир Темур образининг талқини

Жаҳоннинг забардаст давлат арбобларидан бири, буюк саркарда ва зехнли ташкилотчи бўлмиш Амир Темур шахси бадиий адабиёт соҳасида ҳам ҳамиша қизиқиш уйғотиб келган. Амир Темур шахси, унинг фаолияти, давлат арбоби ва саркардалик мақоми қатор ўрта аср шарқ миниатюраларида ўз аксини топган бўлиб, уни «Амир Темур ҳузуридаги қабул», «Темур Самарқанд ёнидаги қароргоҳдаги базмда», «Сейистоннинг Амир Темур кўшини томонидан бўйсундирилиши», «Темур кўшини томонидан Тўхтамиш кўшинининг мағлуб этилиши», «Султон Боязидни Амир Темур томонидан асир олиниши» ва бошқаларда акс этган тасвирларда кўриш мумкин. Бундай миниатюра тасвирлари қатор асарлар, жумладан, Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида ҳам ўз ифодасини топган. Мазкур миниатюралар Амир Темурни турли вазиятларда акс эттириб, у қўл ҳолда ёрқин бўёқларда, юқори тасвир даражада кўрсатилган. Ўз вақтида Темурийлар даври замондоши, буюк мутаффакир ва давлат арбоби Алишер Навоий Соҳибқироннинг илм-фан ва маданият аҳлига кўрсатган ғамхўрлиги ва ҳомийлигини юқори баҳолаб, ўз асарларидан бирида қуйидагиларни ёзган эди: «Амир Темур қаерда фан, маданият ва санъат аҳлини учратса, уларни ўз ҳомийлигига олар, уларга иззат-икром кўрсатар, уларнинг тарбиясига аҳамият берар ҳамда бу зотлардан

ўз олий мажлисида надим (маслаҳатчи) сифатида ва бошқа лавозимларда фойдаланарди».

Гарбда Амир Темур ҳақидаги бадний асар илк бора XV асрда ёзилган бўлиб, ҳали у ҳақидаги хотира ва эсдаликлар бир қадар янги эди. Мазкур асар «Дамашқ вайроналари» деб аталиб, унинг муаллифи италиялик Бертррандо Мингнанелли (1370-1455) бўлган.

Кучли марказлашган ҳокимият барпо этиш, турли низо ва парокандаликка чек қўйиш масаласи қатор ўрта аср европалик мутаффакирларни ҳам ўзига жалб этган.

XV аср Италиясининг кўзга кўринган гуманист ёзувчиси Жан Франческо Браччолини (1380-1459) ва француз мутаффакири Кири Жак Болден (1530-1596) асарларида айнан айирмачи кучлар, низо ва парокандаликка қарши курашда, кучли конституцион монархия тартибини ўртаниш масаласида Амир Темур фаолиятига юқори баҳо берилган. Мазкур масала ўрта аср Европасининг П.Мехиа ва П.Перандинус сингари муаллифлари қарашларида ҳам ўз аксини топган. Инглиз кироличаси Елизавета саройида фаолият юритган машҳур инглиз шоири ва драматурги Кристофер Марлоу (1564-1593) ўз ижодида эътиборни Амир Темур шахсига ҳам қаратган. У Амир Темур шахсига бағишлаб ўзининг «Буюк Темурбек» номли трагедик асарини 1587-1588 йилларда ёзиб, мазкур тарихий пьеса матнини 1590 йил чоп этди. Асар драматик усулда, эркин тарзда ёзилган Соҳибқироннинг таржиман ҳоли бўлиб, муаллиф уни худо изми билан ҳақиқат учун курашувчи шахс сифатида талкин этади. Марлоу тасаввурда Амир Темур беқисс жисмоний кучга эга бўлмиш афсонавий қаҳрамон, букилмас ирода эгаси, «оддий йигитлардан» ташкил топган кўп сонли жангларнинг доҳийси ҳисобланади. Бу билан Марлоу турк султони Боязидни мағлуб этган Амир Темурга ҳайрихоҳ бўлгани, усмонийлар истибдодини 50 йил орқага сурганлигининг кайфияти Европада юқори даражада бўлганлигини нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда ёндашувни амалга оширган эди. Иккинчи томондан эса муаллиф Англияда кучли ва марказлашган давлат юзага келаётган, у дунёга ҳукмронлик қилиш режасини олдинга сура бошлаган пайтда Амир Темур сиймоси, яъни жаҳоннинг катта қисмини қўлга олган, ирода ва

қатъиятда, азму шижоатда тенги йўқ шахсга мурожаат этиши ҳам бежиз эмас эди.

Россияда XVII асрда подшо Алексей Михайлович театрида «Темурбек ва Боязид ҳақида» номли пьеса сахнага қўйилган эди.

1724 йили немис композитори Георг Фридрих Гендель «Темурбек» номли тарихий мавзудаги операни яратди. Амир Темур сиймоси, шунингдек, машҳур немис адиби Гёте (1749-1832) нинг шеърлятида ҳам ўз аксини топди. АҚШнинг Бостон шаҳридан бўлган, ўзига «Бостонлик» дея аввал бошида тахаллус олган Эдгар Аллан По 1827 йили Амир Темурга атаб бир қанча шеърлар ва каттагина дoston ҳам ёзган эди.

1908 йили тошкентлик адиб, шоир ва тарихчи Мулла Салоҳиддин Тошкандий «Амир Темур кўрагон жангномаси» («Темурнома») номли асар ёзиб, унда буюк Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаёт фаолияти, ҳарбий юришлари хусусида анча батафсил маълумотлар беради. Асар ўзбек тилида ёзилган бўлиб, узоқ йиллар мобайнида кенг китобхонлар оммаси ундан баҳраманд бўлмаганлар. Фақатгина 1991 йилга келиб у китоб ҳолида нашр этилди. Салоҳиддин Тошкандий «Темурнома» асарини яратишда кўпгина тарихий, бадий ва диний асарлардан фойдаланган. Асарнинг асосий қисми 47 та дostonдан иборат. «Темурнома»да битилган шеърлар муаллифининг яхшигина шоир бўлганлигидан ҳам дарак беради. Асарда берилган 1030 мисра шеърнинг асосий қисми Салоҳиддин Тошкандийга тегишлидир. Шунингдек, у кўплаб таниқли шоирлар, тарихчилар асарларидан шеърлар парчалар ҳам келтирган. XX аср совет даври адабиётида ёзувчи С.Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» ва «Шиддатли Боязид» номли асарлари босилиб чиқди.

С.Бородин совет даври тарғиботчиси бўлиб, унда Амир Темурга нисбатан ғанимлик кайфияти ўстун эди. Шу боис ҳам Амир Темур шахси мазмун-моҳиятини тўлақонли очиб беришга муваффақ бўлолмади. Чунки асардаги тарихий воқеликка нисбатан «синфий қараш» услуби шу даврдаги кўплаб асарлар сингари бу асарнинг ҳам ғоявий ўзаги бўлиб хизмат қилди. Бу эса ўз навбатида Амир Темурнинг Ўрта Осиё ва жаҳон тарихида тутган ўрни ва роли, унинг серкирра фаолиятини ҳар томонлама очиб беришга тўсқинлик қиларди.

Таъкидлаш жоизки, юртимизда Амир Темур шахсини баддий адабиётларда намоён бўлиши фақат истиқлол йилларидагина амалга оширилди. Тўғри, жадинчилик ҳаракати намоёндаси Абдурауф Фитрат (1886-1938) ўз вақтида Амир Темурга атаб пьеса ёзган эди. Лекин бу истисно тарзидаги бир мисол эди, холос. Мустақиллик йилларида К.Марлоу асари Асрор Самад таржимаси ва қайта ишлови, К.Йўлдошев, С.Умаровлар режиссёрлиги остида Миллий театр сахнасида қўйилди. Кейинчалик сахна юзини бу мавзудаги бошқа асарлар ҳам кўрди. Алишер Навоий номидаги Катта давлат академик театрида Г.Генделнинг операси ва Соҳибқирон фаолиятига бағишланган А.Икромов асари қўйилди. 1995 йили таниқли олим, академик Б.Ахмедовнинг Амир Темур фаолиятига бағишланган тарихий-бадий романи чоп этилди, Абдулла Орипов, Муҳаммад Али, Тохир Каххор, Хуршид Даврон, Тўлкин Ҳайит ва бошқа қатор ўзбек ёзувчи ва шоирларнинг асарлари нашр этилди.

Вақт, давр ўтиши билан барча улуг сиймолар сингари Амир Темур ҳақида ҳам кўплаб қисса, ривоят, дostonлар пайдо бўла бошлади. Мазкур ҳолатда фақат масаланинг маълум жиҳатларига тўхталиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Амир Темур шахси кўплаб шарқ, хусусан туркий халқлар эпос, дoston, ривоятларида бош қаҳрамон сифатида учрайди (Темуршоҳ, Са-Темур, Шох-Темур, Темур Кўрагон ва ҳоказо). Масалан, «Нингой ва Тўхтамиш ҳақидаги дoston» қозoқлар, қорақалпоқлар, нўғойлар, туркманлар, Қрим ва жанубий Сибирь туркий аҳолиси ичида кенг ёйилган эди. Мазкур шеърӣй дostonда Амир Темур ва Тўхтамишнинг яккама-якка курашига тегишли бўлган реал воқеаник ўз аксини топган. Бу асар ўз навбатида мазкур тарихий шахслар ҳали ҳаёт бўлган вақтларидаёқ юзага келган эди.

Мирза Румзининг 1712 йил ёзиб тамомлаган «Темур ҳақида китоб» (бошқа номи «Бахт-соадат эгаси Амир Темур кўрагоннинг тарихи») ўшига ҳос асарлардан бири бўлиб, унда фольклор характериға эга бўлган кўплаб афсонавий ҳамда текширилмаган маълумотлар жам этилган. Шундай китоблардан яна бири XVIII аср бошларида Абдурахмон Сират томонидан ёзилиб, ўз ичига Амир Темур тарихини жам этган «Энг улуг хазиналар» асари ҳисобланади. Унда тарихий манбалар билан бир қаторда халқ

оғзаки ижоди, афсоналар ҳам ўрин олган. Баъзи ҳолларда бу афсоналарда мутлақо тарихий жиҳатдан боғланмаган воқеалар ҳам қайд этилади (масалан, Амир Темурнинг XI аср сайёҳи Носир Хисрав билан учрашуви, Рус ерларининг келишув бўйича узоқ йиллар бож тўлаб туриши ва ҳоказо). XVIII асрга оид Волгабўйидан топилган «Ҳикоя» номли қўлёзма матнида Амир Темурнинг Владимир шахрига юриши, булғорлар ерларининг истило этилиши масалалари ўрин олган. Насрий усулда эски ўзбек тилида номаълум муаллиф томонидан ёзилган, XIX аср қўлёзмалари рўйхатда «Амир Темур ҳақидаги ҳикоятдан кўчирма» деб номланган асар асосида ҳам Амир Темур ҳақидаги халқ ривоятлари ва қиссалари ётади. Арабларнинг «Сират Абу Зайда» номли достонида ҳам Амир Темур маълум бир араб қабиласи томонидан олиб борилган афсонавий фантастик жангнинг иштирокчиси сифатида тасвирланган. Баъзи ҳолларда Амир Темур эртақ ва ҳаёлот дунёсидаги ҳикояларнинг иштирокчиси сифатида ҳам намоён булади. Масалан, араб мумтоз адабиётининг таниқли намояндаси, Миср ёзувчиси Маҳмуд Теймур ўзининг 1946 йил ёзган ҳаёлий сатирасида Амир Темурни урушга қарши бўлган тарихий шахслар қаторида тасвирлайди. Амир Темур томонидан бунёд этилган ҳашаматли бинолар, қурилишлар асрлар давомида халқ орасида турли ривоят ва афсоналар тўқилишига сабаб бўлиб, одамлар орасида унинг номини янада узоқ сақланишига олиб келган. XIX аср охирлари – XX аср бошларида Марказий Осиё ҳудудлари бўйича саёҳат уюштирган Е.Марковнинг мулоҳазалари ҳам бу борада эътиборга сазовордир. У қайси ерга бормасин, ҳар қанақа меъморий обидани кўрмасин, маҳаллий аҳоли уларнинг ҳаммасини Амир Темурнинг бунёдкорлик қурувчилик фаолияти билан боғлаган. Е.Марковнинг ўзи Амир Темурга «Марказий Осиё халклари тассавуридаги сеvimли қаҳрамон ва улуг подшоҳ», дея таъриф берган эди.

Е.Марков Олатов дарасида «Темур дарвоза»сини бориб кўради. Бу ердаги қоя суратларини томоша қилиб, "Темур дарвоза"си пайдо бўлишига сабаб – халқ орасидаги ривоятни келтиради. Яъни Амир Темур «қояларни бир-биридан суриб» дарвоза барпо этган деган ривоят шу жумладандир. Е.Марков ҳамроҳлари ҳудуддаги сардоба, сув қудуқлари барпо этилишини

ҳам Амир Темур номи билан боғлайди. Шунингдек, шу кунга қадар Амир Темурнинг Самарқанддаги бой кутубхонаси тақдири хусусида ҳам ривоятлар мажмуаси юзага келган. Кутубхона ҳукмдор амри билан ташкил этилган бўлиб, унда қатор шарқ ўлкаларидан олиб келинган «юнон, рум, сурия, арманларнинг» ноёб ва қимматбаҳо кўлёмалари жамланган. Бу борада А.Вамбери, А.Л.Кун ва бошқа шарқшуносларнинг изланишлари ҳам натижа бермаган. Амир Темурнинг ота макони Шаҳрисабз (Кеш) ва умуман Қашқадарё воҳасида Соҳибқирон ўтган йўллари, фаолият кўрсатган жойлари бўйича кўплаб ривоят, афсоналар ҳам ҳануз халқ орасида яшаб келмоқда.

Шунингдек, яна бир воқеа XX аср Амир Темур ҳақида кўплаб ривоят ва ҳикоятларнинг пайдо бўлишига ҳам сабаб бўлди. 1941 йил июнь ойида совет ҳукумати топириғи билан «илмий мақсадларда» деган баҳона остида ҳеч бир заруриятсиз Амир Темур макбарасидаги қабрлар, жумладан Амир Темур қабри ҳам очилган эди. Ўша йили 22 июнда фашистлар Германияси СССРга ҳужум қилиб уруш бошланди. Халқ оммаси орасида ўша даврда ҳам, ундан кейин ҳам қабрларни очиш ҳосиятсиз эканлиги, Соҳибқирон Амир Темур руҳини безовта қилинганлиги уруш бошланишига сабаб бўлганлиги, макбарадан уруш руҳи ташқарига чиқиб кетди, деган фикр-мулоҳазалар кенг тарқалди. Қабрлар очилишининг иштирокчиси, шу воқеаларнинг бевосита гувоҳи бўлган кинооператор Малик Қаюмов бу ҳақда телевидение ва матбуотда қатор чиқишлар ҳам қилган эди.

Савол ва топшириқлар

1. XIV аср биринчи ярмида Чиғатой улусида қандай ижтимоий-сиёсий аҳвол ҳукмрон эди?
2. Амир Темур замондошлари қаламига оид қандай тарихий манбаларни биласиз?
3. Европада Амир Темур ҳақида илк илмий адабиёт қачон юзага келган?
4. Совет даврида Амир Темур даврига оид қандай илмий ишлар амалга оширилган?
5. И.Мўминовнинг Амир Темур ҳақидаги рисоласи ҳақида нималарни биласиз?

6. Амир Темур образи бадний адабиётда қандай талқин этилган?

7. Мустақиллик йилларида Амир Темур ҳақида амалга оширилган илмий-тадқиқот ишларидан хабардормисиз?

8. Амир Темур образи фольклорда қандай тасвирланган?

Таянч сўзлар

Амир Темур, тарихий манба, илмий адабиёт, бадний адабиёт, фольклор, асар, қўлёзма, таржима, саёҳат, қундалиқ тарихий, шарқшунос, маданият, шахс, илмий.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Амир Темур ҳақида сўз. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996.

2. Haider M. The sovereign in the Timurid state (XIV-XV centuries)

3. Ismail aka. Timur Devri Anadolu's Osmanli 1 cilt, Ankara, 1999, 229-234 sayfa.

4. Lentr T. Lowry G. Timur and image of power // Timur and the Princely vision.

5. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2000.

6. Аҳмедов Б. Соҳибқирон Темур. –Тошкент, 1996.

7. Шарофуддин Али Яздий. Зафарнома. –Тошкент: Шарқ, 1997.

8. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик. Араб тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи Убайдулла Уватов. –Тошкент: Меҳнат, 1992.

9. Муҳаммаджонов А. Амир Темур ва Темурийлар даври. –Тошкент: Фан, 1996.

10. Саидахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Тошкент: Фан, 2006.

11. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012.

12. Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. –Тошкент: Ҳазина, 1994.

13. Амир Темур жаҳон тарихида. –Тошкент: Шарқ, 1996.
14. Темур тузуклари. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
15. Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. – Тошкент: Фан, 2005.

4-мавзу. ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ МАСАЛАСИНИНГ «ТУЗУКЛАР»ДА АКС ЭТИШИ

Режа:

1. «Темур тузуклари» тарихшунослиги.
2. Амир Темурнинг давлат бошқаруви тизими.
3. Салтанатни идора этишнинг ўзига хос томонлари.

1. «Темур тузуклари» тарихшунослиги

«Тузуки Темурий» («Темур тузуклари»), «Малфузоти Темурий» («Темурнинг айтганлари») ва «Воқиоти Темурий» («Темурнинг бошидан кечирганлари») номлари билан аталмиш бу асар юксак эътиборга молик тарихий манбалар жумласидан ҳисобланади. Унинг нусхалари (қўлёзмалари ҳам, тошбосмалари ҳам) дунё бўйича кўп тарқалган бўлиб, бугун жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида, ҳусусан Ўзбекистон, Тожикистон, Россия, Арманистон, Англия, Франция, АҚШ, Финляндия, Дания, Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Миср ва бошқа давлатлар кутубхоналаридан топса бўлади. Ўз-ўзидан маълумки, қайси бир асар қимматли, амалда зарур бўлса, ундан кўпроқ нусха кўчирилган. «Темур тузуклари» ҳам шундай асарлар сирасидан жой олган. Шарк ҳукмдорларнинг кўпчилиги бу ва шунга ўхшаш асарлардан нусха кўчиртириб, шахсий кутубхоналарида асраганлар ва ижтимоий-сиёсий фаолиятларида улардан муҳим йўл-йўрик сифатида фойдаланганлар. Масалан, буюк ватандошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг авлоди Шоҳ Жаҳон (1628-1657), Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1821-1842), Бухоро амири Абдулаҳадхон (1885-1910) ва бошқалар чапдаст котибларига буюриб, «Темур тузуклари»дан ўзлари учун тегишли нусхалар кўчиртирганликлари тарихдан яхши маълум. Таъкидлаш лозимки, асарни кўчирганда ҳам уни зўр масъулият ва кунт билан кўчирганлар. Ҳиндистонлик муаррих Абдулҳамид Лоҳурийнинг (1654 й. вафот этган) «Подшонома»сида (Кабириддин Аҳмад ва Абдураҳимлар амалга оширган нашр, Калькутта, 1866-1872 й., I жилд, 288-саҳифа) шун-

дай гаплар бор: «Хижрий 1047 (милодий 1637—38) йили Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатий деган шахс Шоҳ Жаҳонга «Тузуки Темурий»нинг форсийча таржимасини тақдим этган. Подшо таржима билан танишиб чикиб, уни Декан фавждори (қози калони), истейдодли ёзувчи Муҳаммад Афзал Бухорийнинг (1652 й. вафот этган) кўлига тутқазган ва Шарофуддин Али Яздийнинг (1454 й. вафот этган) машҳур «Зафарнома» асарига солиштириб ва камчиликлари бўлса, тузатиб, хаттот ва муаррихлари ўзидан кўшган ортиқча жойлари бўлса ўчириб ташлашни буюрган».

Дарҳақиқат, Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатий Маккага ҳажга сафарига бориб, Яман волийси (ҳокими) Жаъфар пошонинг кутубхонасида айнан юкорида таъкидланган асарнинг эски ўзбек тилидаги асл матни кўлга киритган. Кейинчалик, уни форсчага таржима қилиб, Шоҳ Жаҳонга тақдим этган.

«Темур тузуқлари»нинг шу кунларгача етиб келган қўлёзма ва тошбосма нусхалари ўша Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатий таржимаси асосида яратилган. Мазкур асар XVIII асрдан бери дунё олимларининг диққат-эътиборини қозониб келади. Асарнинг матни, тадқиқот ва зарур илмий изоҳлар билан 1783 йилда Англияда, 1785 ва 1891 йилда Ҳиндистонда, 1868 йили Эронда чоп этилди. Асар жаҳон тилларидан бир нечтасига: француз (1787), инглиз (1783, 1830, 1891), урду (1845, 1890), рус (1894, 1934) ва эски ўзбек (1836, 1857) тилларига таржима қилиниб, нашр этилди.

Инглиз тилига майор Девн томонидан 1783 йили Оксфордда таржима қилиниб, бу Ҳиндистонда 1785, 1891 йилларда қайта амалга оширилган. Француз тилига Л.Лянглэ томонидан 1787 йили, урду тилига Субҳон Бахш ва Муҳаммад Фазл Ҳаққалар томонидан 1845, 1890 йиллари таржималари амалга оширилган. Асар ўзбек тилига илк бора 1835-1836 йиллари Қўқонда асли хўжадлик бўлмиш қози Набижон Хотифий томонидан қисман таржима этилган. Унинг бу таржимасини асосида кейинчалик Н.С. Ликонин 1894 йил уни рус тилига таржима қилган эди.

Китобнинг инглиз тилидаги яна бир наشري Техронда 1963 йили амалга оширилган. Унинг тошбосма нусхалари (Техрон—1868, Тошкент—1890 ва ҳ.к.) ҳам кенг тарқалган.

Ўзбек тилига таржимаси (тўлиқ эмас) 1857 йили Хивада Муҳаммад Юсуф Рофий (Рожий) томонидан «Тузуки Амир Темурий» номи остида ва 1858 йили Паҳлавон Нияз девонбеги томонидан «Малфүзот» номи остида амалга оширилган. Бу иккала таржима ҳозирда С.Петербургдаги М.С.Салтиков-Шедрин кутубхонасида сақланмоқда. Рус тилидаги яна бир нашри 1968 йили Тошкентда И.Мўминов сўзбошиси билан нашр этилган. Асарнинг яна бир таржимаси 1989 йили «Звезда Востока» журналининг 5-сонида ҳам чоп этилди.

Собиқ совет даврида асарнинг ўзбекча таржимаси дастлаб «Гулистон» журналида 1967 йили чоп этилган. Бу таржима шарқ тилларининг билимдони Алихон Тўра Соғуний (1885-1976) тарафидан бажарилган эди. Мазкур таржима, таржимоннинг ўз сўзига қараганда («Гулистон», 1967, № 1, 16-17 саҳифалар), Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари идорасининг кутубхонасида сақланаётган нусха асосида амалга оширилган. Алихон Тўра Соғуний таржимаси совет даврида тайизққа учраб, ўзи қаттиқ танқид остига олинди. Мазкур нашрнинг бир қатор жузъий камчиликлари мавжуд эди: биринчидан, ўшанда Алихон Тўранинг таржимаси маълум ғабаблар билан тўла тарзда чоп бўлмаган. Иккинчидан, таржима эски ўзбек тилида бўлиб, уни бу тилдан хабарсиз киши махсус луғатларсиз ўқиб тушуниши қийин бўлган. Учинчидан, Алихон Тўра таржимасининг тушириб қолдирилган жойлари ҳам бўлиб, ниҳоят унинг кўп жойлари эркин таржима қилинган; матндан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам учрайди. Тўртинчидан, кўп ўринларда номлар ва атамалар нотўғри ёзилган. Алихон Тўра Соғунийнинг таржимасини қайтадан нашр этиш масаласи ўртага қўйилганда, унинг мана шу камчиликларини бар-тараф этиш зарур деб топилди. Ана шу мақсадда «Тузуқлар»нинг юқорида қайд этилган таржимаси асл нусха (Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмаси, инв.№ 8201) ҳамда унинг ҳижрий 1285 (милодий 1868) ва ҳижрий 1307 (милодий 1889-1890) йилларда чоп этилган тошбосма нусхалари билан солиштирилди ва Алихон Тўра Соғунийнинг таржимаси жиддий равишда тузатилди. Бу мураккаб иш 80-йиллар охи-ларида истеъдодли шарқшунос олим Ҳабибулло Кароматов тарафидан амалга оширилди.

Ўзбек тилига тўлиқ таржима аввал «Шарк юлдузи» журна-
лининг 1989 йилдаги 8-сонида ўқувчиларга тақдим этилган эди.
«Темур тузуклари» нинг ушбу нашрида эса журналхонларнинг
мулоҳазалари ҳисобга олиниши билан бирга, матн мавжуд қўлёз-
ма ва тошбосма нусхалари билан яна бир бор қиёслаб чиқилди.
Китоб 1991 йили ўзбек, 1992 йили рус тилида чоп этилди. 1996
йили асар ўзбек, рус, инглиз ва бошқа тилларда нашр этилди.
Шундан сўнг китобнинг таржималари яна бир неча марта амалга
оширилди. Китобнинг яна бир нусхаси 2011 йили амалга
оширилган бўлиб, «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа уйи томонидан
чоп этилди. Мазкур асар Ўзбекистон Республикасининг Биринчи
Президенти Ислом Каримовнинг «Миллий давлатчилигимиз
тарихининг мўмтоз намунаси» сўзбоши билан юқори сифат
кўринишида амалга оширилди.

Асарнинг мазкур наشري юқоридаги нусхалар асосида қайта-
дан таҳрир қилинди. Мазкур янги академик нашни амалга оши-
ришда етук темуршунос олимлар – Ашраф Аҳмедов, Абдулла
Аъзамов, таниқли ижодкорлар Муҳаммад Али ва Тўлқин
Ҳайитлар иштирок этишди.

«Темур тузуклари» – ҳукмдорларнинг туриш-турмуш ва
ахлоқ-одоб нормаларини белгиловчи рисола ҳам бўлиб, у икки
китобдан иборат. Биринчи китобда йирик саркарда илм-фан
ҳомийси буюк бунёдкор ва давлат арбоби сифатида ном
қолдирган Амир Темурнинг етти ёши (1342) дан то вафотига
(1405 йил, 18 февраль) қадар кечган ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий
фаолияти, аниқроқ қилиб айтганда, унинг Мовароуннаҳрда
марказий ҳокимиятнинг қўлга киритиш, ўзаро тарқокликка барҳам
бериш ва марказлашган давлат тузиш, қўшни юрт ва мамлакат-
ларни ўз тасарруфига киритиш, Олтин Ўрда ҳукмдори
Тўхтамишхон (1376-1395), бутун Европага қўрқув ва даҳшат
солган Усмонийлар султони Боязид Йилдирим (1389-1402) га
қарши ва низоят, буюк саркарданинг Озарбайжон, Грузия ва
Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришлари ихчам тарзда баён
этилган.

Иккинчи китоб жаҳонгирнинг номидан айтилган ва унинг
тожу тахт ворисларига аталган ўзига хос васият ва панд-
насихатларидан иборат. Унда давлатни идора қилишда кимларга
таъиниш, тожу-тахт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва

қушин бошлиқларини сайлаш, сипоҳийларнинг маоши, мамлакатларни бошқариш тартиби, давлат арбоблари ва қушин бошлиқларининг бурч ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу-тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар хусусида гап боради.

Қайд этиш жоизки, «Тузук» ёзиш одати Амир Темурдан аввал ҳам бўлган. Бу одат аслида хитойлардан ва турк-мўғул хонларидан қолган. Масалан, турк ҳоконларидан қолган «Қонунома», Чингизхондан қолган «Билик», Хондамир (1474-1535) ёзган «Қонуни Ҳумоюн», ибн Рузбехон (1458-1521 ёки 1530) нинг қаламига мансуб бўлган ва шайбонийлардан Убайдуллахоннинг топшириғи билан ёзилган «Сулук ал-мулук» (Подшооларга-йўл-йўриқ) шулар жумласидандир. Бундай асарларда давлатни идора қилиш тартиб-қоидалари, турли мансаб эгаларининг вазифалари, хайр-садақа, солиқ солиш ва уни тўлаш тартиби, ҳарбий юришларни ўтказиш ва қўзғолонни бостириш қоидалари баён этилади.

Мутахассис олимларнинг (А.А.Семёнов, Ч.Ръе, Э.Г. Браун ва бошқалар) сўзларига караганда, «Темур тузуклари» туркий (эски ўзбек) тилда ёзилган ва унинг бир нусхаси Яман ҳокими Жаъфар пошонинг кутубхонасида сақланган. Юқорида номи тилга олинган Мир Абу Толиб ал-Ҳусайний ат-Турбатийнинг форсийча таржимаси ана шу туркийча нусхалардан бирига асосланган, албатта.

«Тузуклар»да бутун жараён ва воқелик ягона тарихий шахс – Амир Темур номидан ҳикоя қилинади. Шарқ мамлакатларида бу машҳур асар чиндан ҳам Амир Темур тарафидан ёзилганлиги ва унинг таржимаи ҳоли эканлиги эътироф этилади. Чунончи, Сомийнинг «Қомус ул-аълом» (Истамбул, 1891. 1727-бет) асарида Амир Темур «Тузукот» унвонли қонунлар мажмуасини қаламга олиб, унда ўзининг таржимаи ҳолини баён этган» дейилган. Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги урушлар тарихини ёзган француз шарқшуноси М. Шармуа ва рус ҳарбий тарихчиси М. И. Иванин (1801-1874) «Тузуклар»ни Амир Темур ўзи ёзган ва у муҳим автобиографик асар, деб айтганлар.

«Тузуклар»да баён этилган воқеаларни Низомиддин Шомийнинг Амир Темур тарихини ўз ичига олган машҳур «Зафарнома»си ёки Шарофуддин Али Яздийнинг шу номдаги асари билан солиштирилса, бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, Шарофуддин Али Яздий шундай ёзади: «...шу тартибда улҳазрат

(Амир Темур) ҳаётининг улуғ воқеалари ва кечинмаларини ўз ичига олган туркий манзума ва форсий асар, алоҳида-алоҳида назм ва [наsr] тарзида тузилган эди». Мазкур ҳолат ушбу асарнинг муаллифи Амир Темур эканлигини яна бир қарра исботлайди.

2. Амир Темурнинг давлат бошқаруви тизими

Ўзбек давлатчилиги тарихида Амир Темурнинг давлатчилик анъаналари, давлат бошқаруви тизими юқори даражага кўтарилди. У маҳаллий ҳамда ўз даврининг бошқа давлатчилик анъаналари энг яхши жиҳатларларини ўз давлатчилик тизимида мужассам этди. Шу билан бирга, Амир Темур туркий-мўғул анъаналари, мавжуд сиёсий вазият, тегишли кучлар мавқеи ва манфаатлари, қабул қилинган таомилга мувофиқ чингизийлар хонадонидан бўлмиш Суюргатмишни (1370-1388), сўнгра унинг ўғли Маҳмудхонни (1388-1402) қўғирчоқ хонлар сифатида тахтга ўтказган. Кўпгина манбаларда чингизийлардан бўлмиш Қозонхоннинг кизи Сароймулкхонимга (1337-1408) уйланиши муносабати билан хон авлодига «кўрагон», яъни куёв унвонини олган дейилади. Ҳозирда Санкт-Петербургда, Эрмитаж музейида сақланаётган тоғ тошида у ўзини «Турон султони» деб ёздирган.

Маълумки, қурултой (мўғулча-кенгаш) қадимдан туркий, мўғул қабиалари ичида энг муҳим масалалар бўйича чақириладиган ўзига хос катта кенгаш ҳисобланган. Туркий удумларга кўра, одатда давлат бошлиқлари айнан қурултойда сайланган, улар оқ кигиз устига ўтказилиб, юқорига кўтарилган. Оқ кигизнинг тўрт учини энг нуфузли амалдор, диний арбоблар кўтаришга ҳақли бўлганлар. Қурултойда барча қабила бошлиқлари, энг нуфузли амалдорлар, диний арбоблар, саркардалар иштирок этишган. Қурултойда тахтга ўтказилган киши қонуний ҳукмдор сифатида тан олинган.

Амир Темур ҳам шу анъанага содиқ ҳолда 1370 йил 10 апрелда айнан қурултой ҳукми билан Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилинди. У қурултойнинг мавқеи ва аҳамиятини яхши англаган ҳолда, қолаверса салтанатни бошқариш, давлат асосларини мустаҳкамлаш, энг муҳим қарорларни қабул қилишда қурултой институтини сақлаб қолди ва ундан унумли тарзда

фойдаланди. Қурултойни фаоллаштириш оркали давлатчилик асослари ҳам такомиллашиб борди.

Шарофуддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» асарида Амир Темур томонидан кейинчалик Қарши, Самарқанд, Қорабоғ ва бошқа ерларда ўтказилган қурултойлар ҳақида ҳам сўз юритган. Хусусан, 1390 йилги қурултойда вилоят доруғалари ва беклар ҳам бевосита иштирок этишган. Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон билан муносабатлари ечими борасидаги масала ҳам қурултойда кўриб чиқилган. Қурултой ўзига хос олий даража-сидаги маслаҳат кенгаши ҳамда вакиллик органи бўлган. 1403 йил охирларида ўтказилган олиму-уламолар иштирокидаги катта қурултой ҳам манбаларда алоҳида қайд этилган.

Юқорида таъкидланганидек, қурултойда нафақат лашкарбошилар, амирлар, давлат амалдорлари катнашган, балки олиму уламолар ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Тажрибали кишилар лашкарбошиларга, марказий ва маҳаллий давлат амалдорларига маслаҳатчи этиб тайинланган. Низомиддин Шомий ўзининг «Зафарнома» асарида Амир Темурнинг қурултойни янада фаоллаштиришни, олиму-уламоларни давлат ишига тортилганини таъкидлайди. Яна Амир Темур уламоларга мурожаат қилиб, унга уларнинг мактов ёғдиришлари эмас, тўғри маслаҳат беришлари лозимлигини уқтиради. Амир Темур олимларни ҳам давлат ишларига тортиб, уларга алоҳида ҳурмат кўрсатган.

Низомиддин Шомий бу хусусда қуйидагиларни ёзган эди: «Амир Темур Соҳибкирон бир гуруҳ таниқли ва диёнатли олимлардан танлаб, уларнинг ҳар бирини девони аъло томонидан бир амин билан мамлакат чеккаларидан бирига номзод килди, токи улар тайин этилган томонга жўнаб, мамлакат ишларининг тагига етсинлар, агар биронта мазлумга зулм етган бўлса ёки бирон ожизга зўравонлик раво кўрилган бўлса, зарар текканини мазлумлар оёғидан чиқариб, улардан зўрлик билан олинган нарса исбот қилинса, ўша томонда бўлган хазина молидан уларга қайтариб берсинлар, бўлган аҳволни ёзиб олиб қайтсинлар ва арз иззатгоҳига етказсинлар, токи бундан кейин у зулм қоидаларини улардан йироқлаштирсинлар».

Амир Темур гарчи ҳокими мутлоқ бўлса-да, мамлакатда адолат ғояларига садоқат, қонун устуворлигини таъминлаш

борасида унинг фаолиятини сақлаб қолган ҳамда амалий ҳаётда бу ҳол ўз исботини топган.

Амир Темур Ҳиндистон юришидан аввал, 1398 йил охирида бу хусусда қурултой чақирган. Бу қурултойда юрнинг билан боғлиқ масалалар, юзага келган вазият таҳлил этилган. 1403 йил октябрда Ширвон (Озарбайжон) да Амир Темур Бойлақон шаҳрини бир ой давомида барпо этди. Шундан сўнг Аракс дарёсидан Бойлақон томонга ариқ (канал) қазиб келтирди. Амир Темур ушбу ободончилик қурилиш ишларини ниҳоясига етказгач, айнан шу ерда катта қурултой чақиради. Унда кўплаб таниқли давлат арбоблари, диний уламолар, мамлакатнинг турли ҳудудларидаги нуфузли амалдорлар ташриф буюришади. Тарихий манбаларнинг гувоҳ беришича, айнан шу қурултойда Амир Темур уламо, олим, донишмандларга мурожаат қилиб, жамиятда адолат ва қонун устувор бўлишига кўмак беришга чақиради. Кейинчалик ҳар бир вилоят, ҳудудга олим, уламо, донишмандлардан иборат вакиллик кенгашларини жўнатади. Улар эса, ўз навбатида, ҳақиқий аҳволни ўрганишлари ҳамда тегишли чора кўришлари керак бўлди.

**Амир Темур фирдавсмонанд пойтахти Самарқанд
яқинидаги богда зиёфатда.
Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида акс
эттирилган миниатюра.**

Қурултойдан кейинги ўринда давлат мажлиси (кенгаш) турган. Бу хусусда Амир Темурнинг «Тузуклар»ида ҳам хабар берилади. Ушбу кенгаш икки кўринишда чақирилган. Катта кенгаш тинчлик пайтида, Самарқанддаги амир саройида ўтказилса, кичик кенгашлар одатда ҳарбий юришлар вақтида, катта жанглар олдида чақирилган. Унда ҳукмдорнинг энг яқин ва садокатли кишилари иштирок этишган. Баъзан бу кенгашлар тегишли масала боис махфий тарзда ҳам ўтказилган. Албатта, бу каби кенгашларнинг ўтказилиши улкан салтанатдаги аҳвол, мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ҳолатдан бохабар бўлиш, салтанат қонунқоидалари қанчалик амалга ошаётганлигидан хабардор бўлишда катта аҳамият касб этган.

Амир Темур давлат бошқарувида қўлланма ўрнини ўтайдиган ўн икки муҳим қоида (тузук) ўз «Тузуклари»нинг энг аввалида тилга олади. Бу хусусда унинг ўзи қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Бу тузуклардан салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарари таназулдан омон бўлғай. мен (шу) ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки тузук ёрдамида мамлакатни қўлимда тутиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу зийнат бердим...». Мазкур тузукларнинг мазмун-моҳияти қуйидагича ўз ифодасини топган:

Биринчи тузук – ислом дини ривожига эътибор бериш, ҳар ерда, ҳар вақт ислом динини қўллаб-қувватлаш. Бу билан Соҳибқирон жамият, халқ эътиқодсиз, маънавиятсиз яшай олмаслигига, ҳукмдорнинг ўзи шу дин асносида ўзгаларга ўрнак бўлувчи юқори маънавиятли инсон бўлишига урғу беради.

Иккинчи тузук – ҳамма вақт салтанатдаги мавжуд ўн икки табақа вакилларига таяниши, уларни, яъни бутун халқ оммасини ўзининг таянчи эканлигини таъкидлайди. Бу билан Амир Темур мамлакат аҳолисининг барча катламлари учун бир ҳил юқори аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди, ҳолбуки, ўрта асрлар шароитида бу катта маънавий жасорат ҳисобланарди.

Учинчи тузук – бу тузукда Соҳибқирон Амир Темур душман қўшинларини енгиш учун маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик, хушёрлик, эҳтиёткорлик зарур эканлигини таъкидлайди. Салтанат ишларида эса мурсаю-мадора, мурувват, сабр-тоқат ва

чидам лозим, дея ҳисоблаб, дўсту-душман билан ҳам мурса қилиш кераклигини қайд этади. Айнан шу тузукда ҳукмдор баъзи ҳолатларда шарқона қоидага риоя этиб, гоҳро ўзини билмасликка солишини ҳам айтиб ўтади.

Тўртинчи тузук – давлат ишларини тўра ва тузук, яъни қонун ва қоидага мувофиқ равишда бошқарилиши шарт, деб ҳисоблаб, айнан шу тўра ва тузукка таяниб, ўз мартаба ва мақоми мустаҳкамлаганлигини таъкидлайди. Қайд этиш лозимки, Соҳибқирон давлат айнан қонунларга таяниши ва уларга барча бир хил тарзда бўйсуниси кераклигини таъкидлаган эди. Зеро, фақат салтанатни узоқ ва барқарор бошқариш адолатли қонун устуворлигига бевосита боғлиқ бўлган.

Бешинчи тузук – амирлар ва аскарларга тегишли эътибор кўрсатиш, улардан моддий таъминот ва ёрдамни аямаслик, ҳар қандай вазиятда уларнинг оғирини енгил қилиш, тарбиясига катта аҳамият билан қараш айтилади. Амир Темур ўз салтанатини барпо этишда айнан шу ҳарбий лашкарбошлар, баҳодир аскарлар мардлиги ва мардонаворлигига таянганлиги, давлат олдида уларнинг хизмати катта эканлигини айтиб, уларга тегишли муносабат билдирилишини ёзади.

Олтинчи тузук – ҳамма вақт ўз фаолиятида адолат ва инсофга таянгани, кишиларга раҳм-шавқат ила муносабатда бўлиб, доимо ҳаққоний ҳукм чиқарилиши лозимлиги баён этилади. Раянг, яъни оддий халқни умид ва кўркинч орасида, сипоҳни сиёсат ва инсоф билан қўлда ушалганлиги, фуқароларга эҳсонлар билан муносабатда бўлишга устувор вазифа сифатида қаралади. Айнан шу тузукда Амир Темур ҳар қандай зулм-зўравонликка қарши бўлгани, залимлардан жавобгарликка тортган, душман хузурига бош эгиб келса, кечириб юборганлиги қайд этилади. Адолат ва қонун устуворлиги, юқори маънавий ҳислатлар масаласида Амир Темур позицияси ушбу тузукда яққол намоён бўлди. Зеро, Соҳибқирон юқори инсоний фазилатларни қадрловчи шахс бўлган эди.

Еттинчи тузук – ушбу тузукда Амир Темур маънавий қиёфасига чизгилар давомини кўриши мумкин. Мазкур тузукда Соҳибқирон саййидлар, уламо, машойих, донишманд кишилар, муҳаддис ва тарихчиларни одамларнинг сараси деб ҳисоблаб, уларни юқори эътиборига сазовор шахслар сифатида ҳурмат-

ларини жой-жойига қўйшни таъкидлайди. Бу билан Соҳибқирон илм-фан вакилларини бўлган ижобий муносабати давлат сиёсати даражасига қадар кўтарилганлигини кўриш мумкин эди. Мазкур тузукда Амир Темур шижоатли кишиларни ўзига дўст тутиши, уламо ва ўқимишли кишилар билан суҳбатларни афзал кўриши, ҳамма вақт маънавий пок, тоза қалбли, нияти тоза кишиларга талпинганлиги, улардан дуо-фотиҳалар олиб юрганлиги айтилади. Ҳамма вақт дарвиш, бева-бечора, эзилган кишиларга мурувватли бўлганлиги, уларнинг ҳеч бир талабини инкор этмаганлиги ҳам қайд этилади. Амир Темур шу ўринда дини исломда мавжуд «сийлаи раҳим», яъни ён-атрофдагиларга ҳамиша жавоб кутмаган ҳолда яхшилик қилиш, меҳр-шавқатли бўлиш тамойилига қатъий амал қилган.

Саккизинчи тузук – мазкур тузукда Соҳибқирон ҳар бир ишини қатъий тарзда охиригача бажарилиши керак деб ҳисоблаб, ҳукмдорнинг ўзи бунда ўрнатган бўлиши керак деб ҳисоблайди. Амир Темур давлат ишлари соҳасида тегишли тажриба ва малака ҳосил қилиш мақсадида тарихда ўтган барча нуфузли ҳукмдорлар фаолиятини, уларнинг салтанати инқироzi сабабларини ўрганганлиги ҳамда ундан тегишли сабоқ чиқарганлигини баён этади. Соҳибқирон давлатга зиён-заҳмат етказувчи барча салбий иллатлар хавфидан узоқ бўлиши, унинг олдини олиш лозимлигини таъкидлайди.

Тўққизинчи тузук – халқ аҳволидан доимо бохабар равишда, катта-кичikka ўзига хос муомала ва муносабатда бўлиш кераклиги, ҳамма ерда ўша жой эътиборли зотлари билан яқин муносабатларни ўрнатганлиги ҳам қайд этилади. Салтанатнинг барча ҳудудлари, кишлоқ, шаҳарларга диёнатли кишиларни ҳоким этиб тайинлаганлиги, ҳамма ерда зулм-зўравонликка чек қўйганлиги баён этилади. Доимо ҳар қандай эътироз, мурожаатга инсоф ва адолат юзасидан жавоб берилмоғи керак, деб ҳисоблайди.

Ўнинчи тузук – бу тузукда яна масаланинг маънавий томонига эътибор берилади. Амир Темур кимки унинг ҳам ҳурматини жойига қўйган бўлса, уларга нисбатан яхшилик, қадр-қиммат ва дўстона муносабатда бўлганлиги ҳақида сўз юритади. Шу тузукда собиқ душманлари агар яна унинг хизматига киришга аҳд қилсалар, уларга нисбатан мурувватли ва кечиримли бўлганлиги қайд этилади.

Ўн биринчи тузук – Амир Темур ушбу қоидада юқори мартабага эришганида, унга ёрдам берган ҳеч кимни унутмаганлигини ёд этади. Айниқса, қон-қариндошлик ипларини ҳеч қачон узмаганлиги айтилади. Ҳар кимга ўзига яраша муомала қилганлиги, ҳаёти давомида тажриба орттиргани, дўсту-душман билан келишиб яшаш лозимлиги ҳаётий қоида эканлигига урғу беради.

Ўн иккинчи тузук – дўсту-душманлигига қарамай, ҳар жойда сипоҳийлар, ҳарбийларни ҳурмат қилиш лозимлиги уқтирилади. Бу борада Соҳибқирон ўз эътиборини мард ва жасур ҳарбийларга қаратиб, хиёнаткор ва вафосиз сипоҳ аҳлига салбий муносабатда бўлишини билдиради. Сипоҳ аҳлининг ўз ҳукмдорига садоқат ва вафодорлигини юқори қадрлайди.

Амир Темур давлат бошқарувида аввало қонунга таяниш лозимлигини «Тузуқлар»да, «Салтанат ишларини қонун ва қоидалар, тўра ва тузукка солиб салтанатим мартабаю эътиборини сақладим», дея таъкидлаган эди. Хусусан салтанат мавқеи, обрӯ-эътиборини сақлашда у тўртта тузук (қоида)ни олдинга суради.

Биринчидан, қатъий тарзда олинган қонунлар дин ва шариат асносида; *иккинчидан*, сипоҳ ва раият (халқ оммаси)ни умид ва кўрқув орасида сақлаш, дўст душманни мурасаю-мадора мартабасида тутиш, дўстликни кучайтириш, олийҳимматли бўлиш; *учинчидан*, ҳеч кимдан қасд, ўч олмаслик, синалган софдил, шижоатли одамларни атрофида жам этиш, нафси ёмон, кўнгли бузук кўрокларни атрофига яқинлаштирмаслик; *тўртинчидан* адолат ила иш тутиш, жабр-зулмдан йироқ бўлиш, очик юзли ва раҳм-шавқатли бўлиш. Амир Темур ўз салтанати шукуҳини сақлаш ва кўтаришда юқоридаги мезонларга қатъий амал қилган ва шу бонс ҳам обрӯ-эътибори мамлакат, халқ орасида юқори даражада бўлган.

Шунингдек, Амир Темур салтанатни идора этиш ишида ўн икки тузук тутганлигини алоҳида таъкидлайди. Ушбу ўн икки тузук хусусида Амир Темур ўз «Тузуқлари»да қуйидагиларни қайд этади: «Ушбу ўн икки тузукни ўзимга шиор қилиб олганимдан кейин қатъи ишончу салобат билан салтанат тахтига ўтирдим. Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қай бир подшоҳ шу ўн икки нарсасига эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолур». Қуйида ҳавола этилаётган ўн икки тузук Соҳибқирон фикрларининг яққол тасдиғи бўлиб хизмат қилади:

1. Подшоҳ ўз сўзига эга бўлиши, ишини ўзи билиб қилиши лозим.

2. Ҳукмдор адолатпарвар бўлиши, атрофида ҳам инсофли, адолатли вазирларни саклаши керак.

3. Подшоҳ ҳар бир ишда ўзи ҳукм чиқариши лозим, зеро ҳеч ким унинг ҳукмига аралаша олмасин.

4. Ҳукмдор ўз қарорида ҳамиша қатъий бўлиши ва ишни охирига етказиши лозим.

5. Подшоҳнинг ҳар қандай ҳукми қатъий жорий этилиши керак.

6. Салтанат ишларини бирон-бир бошқа кимсага бериб қўймаслик.

7. Салтанат ишларида ҳар кимнинг фикр-мулоҳазасини эшитсин, лекин маслаҳатнинг фойдалисини олсин.

8. Салтанат, сипоҳ ва раият билан боғлиқ масалаларда бошқаларнинг гап-сўзи ва феъл-атворида қараб иш тутмаслик, ҳар бир ишда ҳақиқат аён бўлмагунга қадар шошмай, мулоҳаза билан иш тутиш.

9. Подшоҳнинг салобати, обрў-эътибори шунчалик юқори бўлиши даркорки, унинг амру-фармонида ҳеч ким қарши чика олмасин.

10. Хазина, лашкар, раият, салтанат – буларнинг барчаси ҳукмдор қўли остида бўлиб, у ҳар бир сўзида қатъиятли бўлиши керак.

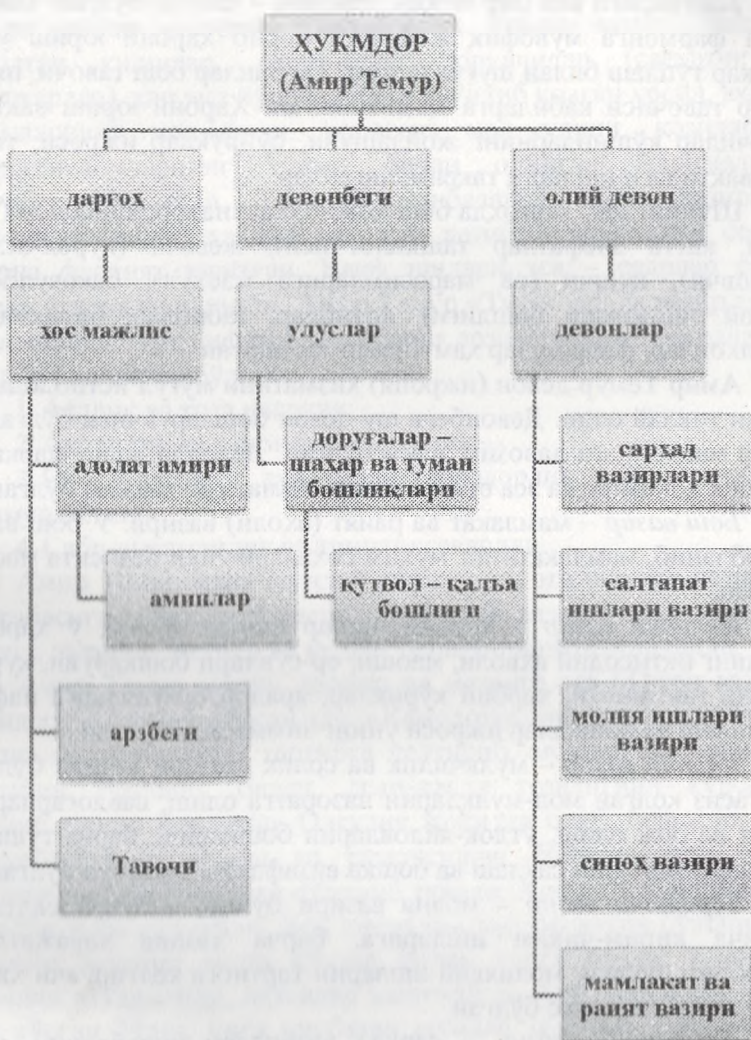
11. Салтанат ишларида ҳеч кимни ўзига шерик қилмаслик.

12. Ўз атрофидаги кишилардан огоҳ ва хушёр бўлиши.

Амир Темури даврида бошқарув икки идора: даргоҳ ва девонлар (вазирликлар) га бўлинган. Юқорида таъкидланганидек, даргоҳ – энг олий давлат идораси бўлиб, унинг бошлиғи Амир Темурнинг ўзи эди. Амир Темури даргоҳ фаолиятини юритишда маслаҳат ва кенгашлардан ҳам унумли фойдаланган. Хусусан, ўз «Тузуқлар»да Амир Темури шундай ёзган эди: «Салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим. Донишмандлар демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарларнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж лашкарни енгиб бўлур». Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг вазирлик, маҳаллий ҳокимият идора-

лари ва умуман салтанатда кечаётган жараёнлар билан боғланиб туриш ишини олий девон олиб борган. Даргоҳ тизимидаги бу девонга девонбеги – бош бўлиб, вазирлар унга ҳисобот бериб туришган.

Амир Темур давридаги давлат бошқаруви

Даргоҳдаги муҳим лавозимлардан бири – арзбеги бўлган. Унинг хизматиға шикоят билан келганлар, арзчилар билан иш-лаш, уларнинг арз-додини ҳукмдорга етказиш бўлган. Лозим бўл-ганда, жойларга вазиятни ўрганиш учун аминлар (яъни, ишончли вакиллар) тафтиш учун жўнатилган. Аминлар вазифасига бундан ташқари тобе ерлар тўловини йиғиб келиш ҳам кирган.

Даргоҳдаги яна бир муҳим лавозим – тавочи бўлган. Тавочи олий фармонга мувофиқ жойларга бориб ҳарбий юриш учун лашкар тўплаш билан шуғулланган. Тавочилар бош тавочи, пиёда аскар тавочиси кабиларга тақсимланган. Ҳарбий юриш вақтида тавочилар қўшинларнинг жойлашуви, буйруқлар ижроси, тинч-лик вақтидаги ишларга тақсимланганлар.

Шунингдек, даргоҳда бош хожиб, хазинадор, хонсолор (тўй, базм, катта зиёфатлар ташкилотчиси), жевачи (қурол-аслаҳа сакловчи), қушчи (ов маросимларига масъул), баковулбоши (сарой ошпазлари бошлиғи), котиблар, табиблар, битикчилар, ғазалхонлар, фаррошлар ҳам хизмат қилишган.

Амир Темур девон (ижроия) хизматини мўғул истибдодидан кейин тиклай олди. Девонбеги шу девон бошқарувчиси бўлган. У катта мавқега эга лавозим эгаси бўлган. Девонда, яъни марказий ижроия ҳокимиятда эса етти та вазир хизмати мужассам бўлган.

Бош вазир – мамлакат ва раият (аҳоли) вазири. У бош вазир ҳисобланиб, мамлакатнинг муҳим соҳалари учун бевосита масъул бўлган.

Иккинчи вазир – ҳарбий ишлар вазири бўлиб, у ҳарбий-ларнинг иқтисодий аҳволи, маоши, ер-сувлари бошқаруви, қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий кўриклар, ярадор бўлганларга нафақа тайинлаш ва бошқалар ижроси унинг зиммасида бўлган.

Учинчи вазир – мулкчилик ва солиқ ишлари вазири бўлган. У эгасиз қолган мол-мулкларни назоратга олиш, савдогарлардан закот ва бож олиш, ўтлоқ-яйловларни бошқариш, барча тушади-ган даромадларни саклаш ва бошқа вазифаларга масъул бўлган.

Тўртинчи вазир – молия вазири бўлиб, у бутун салтанат бўйича қирим-чиқим ишларига, барча хазина харажатлари ҳисобини олувчи, молиявий ишларни тартибга келтирувчи ҳамда унга жавобгар шахс бўлган.

Кейинги уч вазир – сарҳад вазирлари ҳисобланиб, улар салтанат таркибидаги турли ўлка ва мамлакатларга оид молиявий

муомала ва даромадларни, солиқларни бошқарганлар. «Темур тузуклари»даги маълумотга кўра, бу уч вазир қуйидаги вазифаларни бажарган. *Биринчи вазир* – халқдан олинадиган солиқлар ундирилишини кузатган, ўз фаолияти тўғрисида ҳукуматга ҳисобот бериб турган. У солиқлар миқдори, солиқ тўловчининг номини ёзиб борган. *Иккинчи вазир* – сипоҳ ишларини бажарган. У сипоҳга берилган ва берилиши лозим бўлган маблағ ҳисобини олиб борган. *Учинчи вазир* – бедарак йўқолган кишилар, келиб-кедиб юрувчилар (саёҳатчи ва савдогарлар), ҳар хил йўллар билан йиғилиб қолган ҳосил, ақлдан озганларнинг мол-мулки, вориссиз мол-мулкни, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирган. Тарихий манбаларда адлия вазирлиги (девони мазолим) ҳақида ҳам гап кетиб, у суд-ҳуқуқ соҳаси бўйича фаолият юритган. Вақф ишлари эса – садрлар садри зиммасига юклатилинган. Амир Темур «Тузуклар»да вазир тайин этиш ишида тўрт сифатга эга бўлиш лозимлигини таъкидлайди. Улар қуйидагилар бўлган:

1. Асслик ва тоза насллик;
2. Ақллилик ва фаҳм-фаросатлилиқ;
3. Сипоҳ ва раият аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан ҳушмуомалалик;
4. Сабр-чидамлилиқ ва тинчликсеварлик.

Амир Темур мана шундай сифатларга эга шахсни вазирлик мартабасига лойиқ, деб ҳисоблаб, бундай вазирга тўрт имтиёз – ишонч, эътибор, ихтиёр ва қудрат берилишини таъкидлайди.

Амир Темур юқори даража ва мезонга эга бўлган вазирга қуйидагича таъриф берган эди: «Қамолотга эришган вазир улким, давлат муаммоларини тартибга келтириб, мулкӣ ва молиявий ишларни тўғрилиқ билан, асли-насли тозалигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жойидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат этувчи ва таъқиқловчи буйруқларида унинг аслиги ва тоза наслиги кўриниб туради. Ҳеч кимга душманлик ва жабр-зулм қилмайди. Хоҳ сипоҳдан, хоҳ раиятдан бўлсин, ҳар қимнинг номини яхши сўзлар билан тилга олади. Бировдан ёмонлик ахтармайди, айтсалар эшитмайди. Агар бировдан ёмонлик кўрган бўлса, унга нисбатан шундай муомала қиладики, у охири ёмонлигидан қайтади, унга шундай яхшилиқ қиладики, у

охири олдиға бош эгиб келади. Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларға қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёкмаган кишиларни йўқотиш пайтига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим. Насли зоти паст, ҳасадчи, гина-кек сақловчи, қора кўнгилли кишиларға зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди».

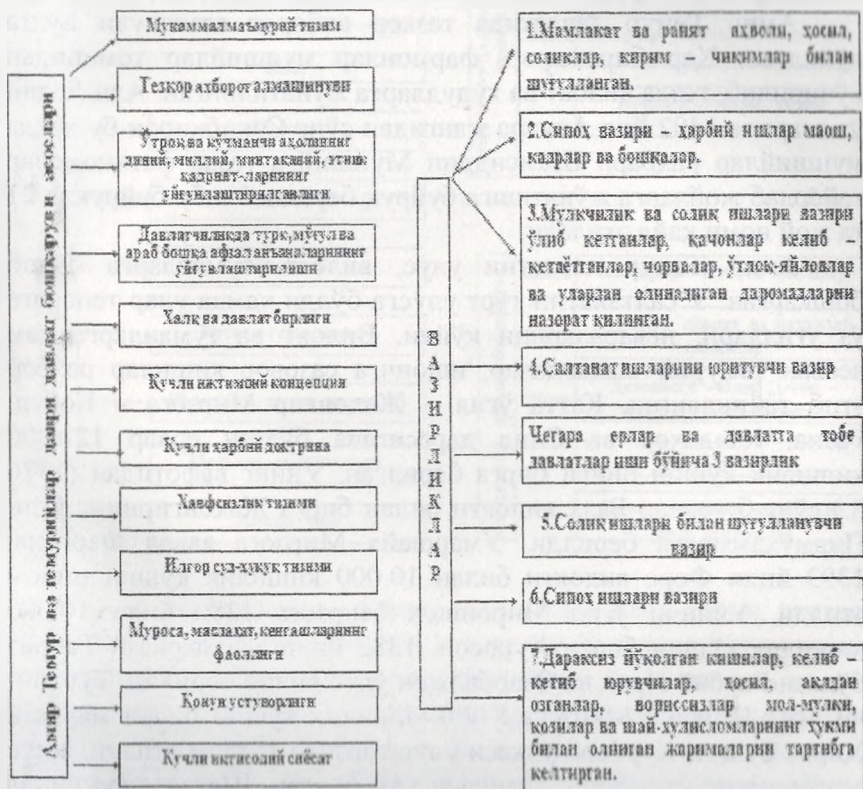
Бир қатор Соҳибқирон замондошлари, хусусан испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темур бундай ёндашувга катта эътибор берганлигини, мансабига нолойиқ ишлар қилган амалдорлар тегишли равишда жазоланганлигини таъкидлашган. Хусусан, Амир Темур ўз мансабини суистеъмол қилган мансабдорларға кескин салбий муносабат билдирган. Клавихо ўз кундалигида 1404 йил 9 октябрда Соҳибқирон ўзининг икки вазири: Хожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалдани каттиқ жазоланганлигини қайд этган.

Девонда бошқа турдаги амалдорлар ҳам бўлган. Булар: шайхулислом, қози ал-қуззот (олий ҳакам), қозию аҳдас (одат бўйича ҳукм чиқарувчи қози), қози аскар (ҳарбий қози), садри аъзам (олий садр), додхоҳ (шикоятларни кўриб чиқувчи), эшикоға, сарой вазири, ясовул (ҳукмдор шахсий буйруқларини бажарувчи), қалақчи (хирож миқдорини аниқловчи), муҳассил (солиқ ва ўлпон йиғувчи), қоровулбеги, муҳтасиб, вокеанавис, мунший ва бошқалар.

Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида «девони адл», «девони қуззот», «девони мансаб» деган атамалар учрайдики, бу Амир Темур давлатида ўзига хос адлия ишлари билан шуғулланувчи муассаса бўлганлигидан далолат беради. Академик Б.Аҳмедов, шарқшунос олим А.Зиё адолат ишларига масъул бундай муассаса дарҳақиқат мавжуд бўлганлигини қайд этишди.

Тарихий манбаларда саройда мавжуд қабул маросими ҳақида қуйидагилар баён этилган. Хусусан, тахтнинг ўнг томонида сайидлар, қозилар, уламолар, бекларбеги, қўшин амирлари, нўёнлар, улус, туман, қўшни бошлиқларига жой ажратилган. Тахтнинг олд томонида девонбеги ва вазирлар ҳамда баҳодирлар, чап томонида эса қоровулбегилар ўтиришган. Тахт қаршисида

қоровул амирлари, этагида эса ичкилар, ясовули хос турган. Тахтнинг ўнг ва чап ёнида додхоҳ турган.

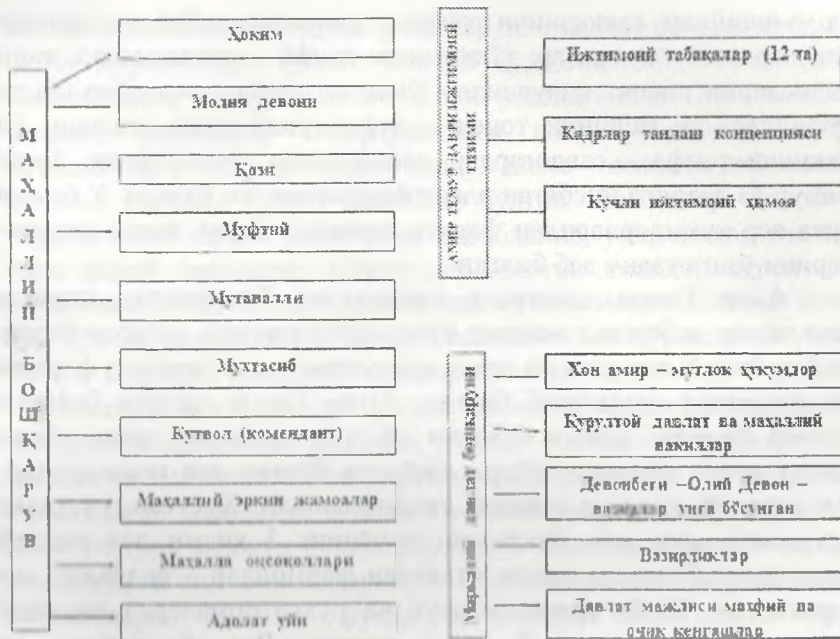
Марказий ҳокимият идораларида, улус ҳокимиятлари девонларидаги каби, вазирлардан бошқа турли табақадаги амалдорлар бўлган. Булар, масалан, шайх ул-ислом, қози ул-қуззот (олий судья), қозийи аҳдас (одат бўйича ҳукм чиқарувчи судья), қози аскар (ҳарбий судья), садри аъзам (олий садр, вакф мулклари мутасаддиси), додхоҳ (шикоятларни кўриб чиқувчи), эшикоға, сарой вазири, ясовул (ҳукмдорнинг шахсий буйруқларини бажарувчи), қалакчи (хирож миқдорини аниқлаш мажбурияти юклатилган амалдор), муҳассил (солиқ ва ўлпон йиғувчи), тавочи (асосан қўшинларни тўплаш ишига маъсул олий амалдор), қоровулбеги, қутвол (қалъа комендант), мухтасиб (шариат

қоидалари ижроси ҳамда бозорларда нарх-наво, тарозилар тўғрилигини текширувчи мансабдор), воқеанавис (қундалик воқеаларни ёзиб борувчи), мунший (шахсий котиб) ва бошқалар.

Амир Темур давлатида тезкор ахборот алмашуви йўлга қўйилган. Ҳар бир қарор, фармонлар муншийлар томонидан қўчирилиб, тезда вилоят ва ҳудудларга жўнатилинган. Али Яздий ўз асарида 1402 йил Анқара жангидан сўнг Соҳибқирон бу ҳақда муншийлар раҳбари Шамсиддин Муншийга тезда фатҳномалар тайёрлаб жойларга жўнатишга буйруқ беради. Ушбу буйруқда 21 та жой номи қайд этилади.

Амир Темур давлатни улус, вилоят, туманларга бўлиб бошқарган. У салтанатни тўрт улусга бўлди ҳамда улар тепасига ўз ўғиллари, невараларини қўйди. Вилоят ва туманларга ҳам асосан темурий шахзодалар, ишончга сазовор кишилар раҳбар этиб тайинланган. Катта ўғил – Жаҳонгир Мирзога – Кобул, Ғазна, Қандаҳор ва Синд дарёсигача бўлган ерлар 12 000 кишилик қўшин билан бирга берилган. Унинг вафотидан (1376 й.) сўнг бу ерлар Балх вилояти билан бирга Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммадга берилди. Умаршайх Мирзога аввал Фарғона, 1393 йили Форс вилояти билан 10 000 кишилик қўшин инъом этилди. Учинчи ўғил Мироншоҳ Мирзога 1380 йили 10 000 кишилик қўшин билан Хуросон, 1383 йили эса маркази Табриз бўлган Ғарбий Ироқ ва Озарбайжон улус қилиб берилди. Тўртинчи ўғил Шохруҳ Мирзога 8 000 кишилик қўшин билан маркази Ҳирот бўлган Хуросон ўлкаси улус тарзида тақдим этилди. Улус эгаларининг ўз девони, хазинаси ҳам бўлган. Шахзодалар ёнида доимо ишончли ва садоқатли кишилар ҳамроҳ эдилар.

Мазкур даврда давлат ноҳия – округларга, ўн мингликлар – туманларга, мингликлар – ҳазорага, юзликлар – садага, ўнликлар – даҳаларга бўлинган. Маҳаллий бошқаришнинг ўнликлар тизими асосида белгиланган тартибда Амир Темур қўшинига аскар етказиб бериш вазифаси қўйилган эди. Ҳар бир вилоят, шаҳар ва туманларнинг ўз ҳокими, молия девони, қозиси, муфтийси, мута-валлиси ва муҳтасиби бўлган. Шунингдек, маҳаллий эркин жамоалар ва маҳалла оқсоқларининг ўз-ўзини бошқарув тизимида ҳам ўрни катта бўлган.

Ҳар бир қалъада қутвол, яъни комендант тайин этилган, шаҳар ва туман бошлиқлари – доруғалар бўлишган. Клавихонинг таъкидлашича, ҳар бир йирик амалдорнинг ўз битикчиси ва қайд дафтери бўлган. Ўрта аср ҳукмдорларидан фаркли равишда Амир Темур ўз аҳолиси фаолияти ва манфаатларини уйғунлигини таъминлаш мақсадида уларни 12 тоифага бўлди. Лекин «Тузуқлар»да таъкидлаганидек, уларни бир-биридан кам кўрмади зеро, унинг ўзи бу ҳақда «Салтанатим қонуи-қоидаларини шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Шу ўн иккита тоифани салтанатим осмонининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки оғи деб ҳисобладим», деб таъкидлаган эди.

Бу ўн икки тоифа қуйидагилардан иборат эди. Биринчи тоифа – сайидлар, уламолар, шайхлар ва фозиллар; иккинчи тоифа – ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор ва қатъиятли арбоблар; учинчи тоифа – дуоғўй кишилар; тўртинчи тоифа – амирлар, сарҳанглар (қўшин қўмондонлари), сипоҳсоларлар; бешинчи тоифа – сипоҳ ва раият; олтинчи тоифа – ишончли, тўғри эътиқодли кишилар; еттинчи тоифа – вазирлар, девон котиблари

ва муншийлар; саккизинчи тоифа – ҳокимлар, табиблар, мунаж-жимлар ва муҳандислар; тўққизинчи тоифа – муҳаддислар, яъни ҳадисларни ривоят қилувчилар; ўнинчи тоифа – машойихлар ва сўфийлар; ўн биринчи тоифа – турли касб-хунар эгалари; ўн иккинчи тоифа – савдогарлар, саёҳатчилар, мусофирлар. Амир Темур ўз даврига нисбатан илғор фикрловчи зот бўлган. У бошқа ўрта аср ҳукмдорларидан фаркли равишда барча аҳоли қатлам-ларини ўзига таянч деб билган.

Амир Темур давлатида, кейинчалик Темурийлар даврида ҳам тезкор ахборот алмашиш йўлга қўйилганлиги сабабли йирик салтанатнинг энг узоқ ва чекка қисмларига ҳам ҳукмдор фармон ва қарорлари тезда етиб борган. Амир Темур давлати байроғи ҳақида француз олими Л.Кэрэн «Куч – адолатда» деган ибора битилган уч халқадан иборат байроғи бўлган дея таъкидлайди. Уч халқани олимлар турлича таърифлашади. Хусусан, уч халқа ер, осмон, сув деб, баъзилари дунёнинг 3 қисми дея таъриф беришади. Давлатда эълон қилинган фармонлар – ёрлиқлар дея юритилган. Ушбу ёрлиқ, мактуб ва рухсатномаларда ҳукмдор одатда «Темурбек» деб имзо чеккан. Расмий ҳужжат ва тангаларда «Темур Кўрагон» деган сўзлар битилган. Темур давлатида этник, диний ва тил борасида айирмачилик ва тайизикларга йўл қўйилмаган. Унинг ўзи она тили – туркий тилни ривожлантиришга катга эътибор берган.

Юқоридаги мулоҳазадан ҳам кўриниб турибдики, Амир Темур аҳоли барча қатламлари манфаатини ҳимоя қилган ҳам таянган. Ўрта асрлар шароитида фақат ўта зукко ва оқил давлат бошлиғигина бундай мулоҳазани айтишга қодир эди.

Таъкидлаш лозимки, Амир Темур давлатида суд-ҳуқуқ соҳа-сига ҳам катта эътибор берилган. Аксарият ҳолда бу даврга жи-ноятга жазо бериш эмас, балки унинг олдини олишга катта аҳа-мият билан қаралган. «Тузуқлар»да ҳар бир шаҳарда шаҳар ҳоки-мининг саройи (Доруламорат), қозихона (суд муассаси), адлия бошқармаси (Доруладолат) барпо этилган. Ҳуқуқни муҳофаза этувчи таркибда доруғалар катта роль ўйнаган. Айнан улар ўзларига қарашли ерларда тинчлик ва хотиржамликни сақлашга масъул бўлганлар. Шаҳар ва қишлоқлардаги қутволлар халқнинг тинчлигини кўриқлаб, бордию бирон нарса йўқолса ёки ўғир-ланса улар жавобгар бўлганлар. Йўловчиларни бир манзилдан

иккинчи манзилга етказиш зобитлар зиммасида бўлган. Асарлар – тун қоровуллари бўлиб, маълум ҳудудларга бўлинган ҳолда жинойтларни очишда муҳим ўрин эгаллаганлар. Муҳтасиблар шариат қоидалари, бозор-ўчоқдаги қонунбузарликка қарши курашсалар, ички ишлардаги масъул шахс – ясағлик деб аталиб, умумий тинчлик учун у жавобгар бўлган. Шихналар – ҳарбийлардан тайинланган маъмурлар ҳисобланиб, улар шаҳар тинчлигига жавоб берганлар. Қўрчи деб аталган амалдор қурол-яроғ учун масъул бўлиб, уни керак ҳолда жўнатилаётганлигидан бохабар бўлган, шунингдек у подшоҳ саройини ҳам кўриқлаган. Амир Темур тинчлик, адолатни таъминлашга катта эътибор бериб, ўз «Тузуқлари»да ҳар қандай тухмат, айблов, бўхтонга текширувсиз ишонишни қоралаган. Хусусан, у фақат 4 киши гувоҳлик бергандagina ва исботланган тақдиргина айбдор жазога тортилишини таъкидлаган. Давлатда судлар ҳам ихтисослашган бўлиб, уларнинг уч тури мавжуд бўлган. Булар: 1. Ланкаар қозиси – ҳарбий масалаларга оид жинойтларни; 2. Шариат қозиси – шариатга зид жинойтларни; 3. Қози – фуқаролик ишлари, жинойтларни кўриб чиқишган. Шариатга боғлиқ бўлмаган жинойтлар эса «Ясоқ» қонун бўйича кўрилган.

Амир Темур шу тариқа XIV аср охирлари – XV аср бошларида ўз даврига нисбатан илғор бўлмиш давлат бошқаруви тизимини яратди. Бу тизим ўзида миллий давлатчиликнинг энг яхши намуналарини жам этиб, ўзбек давлатчилиги тараққиётида муҳим из қолдирди.

3. Салтанатни идора этишнинг ўзига хос томонлари

Амир Темур ҳокимиятга эндигина келган вақтда ҳали мўғул истибдодининг асоратлари сақланиб қолинган бўлиб, қишлоқ ҳўжалиги, деҳқончилик соҳаси издан чиққан, ирригация – сув шишоотлари вайрона тарздалигича туриб қолган, шаҳар ва қишлоқлардаги ихтисодий ҳаёт ҳали ҳам оғир ҳолатда бўлиб, халқаро савдо ўлкани тарқ этган, ички савдо эса талончилик, қароқчилик боне зўрға амалга ошир эди. Боз устига, Мовароуннахрнинг турли ҳудудларидаги ҳоким ва зодагонлар Чингаой улуси даврини кўмсаб, ҳали ҳам ўзларининг ўзбошимча ҳатти-ҳаракатлари билан халқ оммасига зулм-зўравонлик қилишни давом эттиришар

эди. Қайд этиш лозимки, Амир Темур Мовароуннахр ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий ҳаётини ўн йиллар давомидаги таназзул ҳолатида қабул қилди. Бу эса ундан кучли ва марказлашган давлат барпо этишда қатъийлик, каттиққўллик ва адолат, инсоф ва диёнат, қонун устуворлигини талаб этар эди. Соҳибқирон мусулмон шарқида аввало адолат ва ахлоқ тамойилларига устувор тамойиллар сифатида қаралишини яхши англади. Бир ярим асрлик мўғул истибдоди, талончилик, зўравонлик, бошбошдоқликдан чарчаган халқ оммаси адолатли ҳукмдор ҳокимиятини тўла қувватлаб, кучли ва марказлашган давлат барпо этиш тарафдори эдилар. Амир Темур ҳокимиятга мана шундай мураккаб вазиятда келди ҳамда давр талабини тушунган ҳолда иш тутишга бел боғлади. Бу борада Соҳибқирон ихчам, тезкор ҳамда самарали ишлайдиган давлат бошқарув усуллари яратишни мақсад қилиб қўйди. У ўзида мусулмон, туркий-мўғул, Ўрта Осиё давлатчилиги бошқарувининг энг афзал жиҳатларини сингдириши лозим эди. Мазкур давлат аппарати тепасига малакаси юқори амалдорлар қўйилиб, марказий ва маҳаллий бошқарув идоралари ўртасидаги алоқадорлик мустаҳкамланди. Бу билан бошқарувнинг шакл ва мазмун мутаносиблиги таъминланди. Амир Темур маъмурий бошқарувни такомиллаштириш борасида шариат қондалари, тўра ва тузукларга таянди. Бу билан Амир Темур ўрта аср шароитдаги ҳарбий бошқарувни эмас, балки фуқаролик бошқарув тазимига хайрихоҳ бўлди. Давлат бошқарув органларида ўтроқ ва кўчманчи аҳоли бирлиги, маданиятларининг давлатчилик анъаналарига сингдирилганлигини кўриш мумкин. Бу эса ҳудудлар ва марказ ўртасидаги муносабатларда мўътадиллик ва ҳамжиҳатликни сақлаб туришга хизмат қилган. Бундан кўриш мумкинки, давлат бошқаруви жараёнида аҳолининг диний, минтақавий, этник қадриятлари ҳам ҳисобга олинган. Юқорида қайд этилган ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда Амир Темур давлатининг чингизийлар давлатчилигидан фарқланувчи жиҳатларини кўриш мумкин:

- *биринчидан*, Амир Темур даргоҳ ва девон тизимини давлат бошқарувининг асоси сифатида олган эди;

- *иккинчидан*, туркий анъаналарга риоя қилинган ҳолда улус тизими олинди. Мўғуллардаги бу тизим аслида туркийлардан ўтган эди;

- *учинчидан*, давлат бошқаруви, уни такомиллаштириш жараёнида ислом мафқураси олдинги ўринга қўйилди;

- *тўртинчидан*, маъмурий бошқарув тизими иш фаолиятида ихчамлик, юқори самарадорлик, давлат хазинаси маблағларини талон-торож қилишга йўл қўймасликка устувор вазифалардан бири сифатида қаратди.

Амир Темур давлат бошқаруви тизимини ихчам ва тезкор бўлишини кўзлаган ҳолда девонлар тизимини кўпайтирмади. Аксинча, еттитата вазирлик зиммасига бутун ижроия ҳокимият масъулияти юкланди.

Амир Темур давлат ва жамият ҳамда фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга ҳаракат қилди. У давр, мухит, тегишли қонун-қоидалар талабини яхши тушунган эди. Маълумки, ўрта асрларда фақат дингина ягона мафқура сифатида майдонга чиқиши мумкин эди. Ва фақат шу дин остидагина аҳолининг аксарият қисминини бирлаштириш, йўналтириш мумкин бўлган. Шу билан ҳам, Амир Темур халқ ва давлатни бирлаштирувчи қуч-ислом динига жуда катта аҳамият билан қараган. Давлат ва дин бирлиги – монотеизм ғоясига Амир Темур «Тузуқлари»да энг устувор ғоя сифатида қаралади. Шу билан бирга Амир Темур монотеизмга давлат мафқураси ва маънавий таянчи сифатида муносабатда бўлган.

Иккинчи томондан, Амир Темур давлатида қонун устуворлиги ва адолат тамойилига катъий амал қилинган. Қонунга риоя этиш ва адолат тамойили бутун «Темур тузуқлари» асари бўйлаб «олтин қизикдек» бўлиб ўтганки, унинг инъикосини деярли барча тузуқлар моҳиятида кўриш мумкин. Масаланинг яна бир эътиборли томони шундаки, адолат тамойили ахлоқий мезонлар билан уйғунлашган ҳолда талқин этилган. Бу ҳам фақат Амир Темурга хос фазилатлардан биридир. Зеро XIV асрдаёқ «Қуч – адолатда!» деган шоирнинг жаранглаши ва уни давлат сиёсати маконига қадар кўтарилиши Соҳибқироннинг қанчалик адолат ва ҳақиқат тамойилларига риоя этганлигидан дарак беради.

Низомиддин Шомий ўзининг «Зафарнома» асарида Амир Темур фаолиятига қуйидагича баҳо берган эди: «...Унинг адолатли сиёсати жазога яқин, қаҳри эса лутфга аралашдир... Юқори даражадаги фозиллар ва улардан қўйроқ кишиларнинг ҳар бирини ўз мартабасига кўра барқарор тутати. Ҳар бир

кишини фазли ва донишмандлиги даражасига лойиқ мақомга кўяди. Машойихлар ва солиҳ бандаларни улуглайди, улар билан ҳамсухбат ва ҳаммажлис бўлишга рағбат кўрсатади. Ожиз кишилару раиятларни, савдогару деҳқонларни муҳофаза этишда қонунларга риоя қилиб, адолат расмини бажо келтиради... Асрлар мобайнида Эрону Турон мамлакатларини Амир Соҳибқирон тўла забт этиш ва адолатли сиёсат юритиш орқали шундай бошқармоқдаки, у ерларнинг донишмандлари хайрон қолмоқда. Унинг адолатию, сиёсати ўрнатилган кунларда Мовароуннаҳрнинг энг чеккаларидагина эмас, балки Хитой ва Хўтан чегарасидан Дехли ва Канбойит атрофларигача, Боб-ул-Абвобдан то Миср ва Рум худудларигача бўлган ерлардан савдогарлар у ёқда турсин, болалару бева-хотинлар ҳам ипакли матолар, олтинкумуш ва энг зариф тижорат молларини ҳам келтирадилар ва олиб кетадилар. Ҳеч бир кимса уларнинг бир динорига ҳам кўз олайтира олмайди ва бир дирҳамига ҳам зиён етказмайди. Бу чексиз неъматлар ва поёнсиз марҳаматлар Амир Соҳибқироннинг сиёсати ва адолати натижасидир». Амир Темур ҳамма вақт ўз даври ҳукмдорларидан фарқли равишда, қолаверса, тегишли қонун-қоидалардан келиб чиққан ҳолда қонун устуворлиги олдида барчанинг тенглигини эълон қилди. Шу боис ҳам, ҳаттоки ўз ҳокимиятини сустемол қилган ўғли Мироншоҳ Мирзони ҳам жазолади, 1404 йил октябрда порахўрлиги ва зулм-зўравонлиги боис икки вазирини қатл эттирди, бошқа яқин қариндошуруғларига, аввалдаги у билан бирга от чопиб, қилич сурганларга ҳам бу масала тегишли эканлигини уқтирди. Зеро, ўз «Тузуқлари»дан бирида ўғил ва невараларига қарата, «Уларнинг ҳар бири ўз мартабасига яраша иш тутиб, ҳаддидан ошмасин. Бунга хилоф равишда иш тутганлар жавобгарликка тортилсин», дея огоҳлантириб қўйди.

Шунингдек, Амир Темур ўз «Тузуқлари»да «Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим», дея алоҳида таъкидлаган эди. Амир Темур давлатчилиги тараққиётининг бош омилларидан бири – ижтимоий тизимни тўғри ташкил этилганлиги бўлган. У ўз давлатида барча табақалар манфаати, уларнинг муштараклигини ҳисобга олди, ижтимоий ҳимоя масаласига катта эътибор қаратди. Кам таъминланган аҳоли қатламига айниқса, катта эътибор берилиб, улар қийим-

кечак, пул таъминоти билан ҳам сийланди. Етим-есир, бенабечоралар учун ҳатто махсус лангархоналар барпо этилиб, уларда бепул таом, кўрпа-тўшак таъминоти йўлга қўйилган эди.

Давлатда турли ҳудудларда истикомат қилувчи салоҳиятга эга 12 та қабила ўз нуфузи ва аҳолисига кўра аҳамиятли деб топилган. Булар қуйидагилар эди: барлос, тархон, арғин, жалойир, тулкичи, дўлдай, мўғул, сулдуз, тўқай, қипчоқ, арлот, тотор. Шу аймоқлар ичидан нуфузли зотларга амир, қолган 28 та қабила бошлиқларига улус амирлари унвони берилган. Бу билан Амир Темур марказ ва ҳудудлар ўртасидаги мутаносибликни таъминлади. Яна бир ҳолатга эътибор қаратиш лозим. Амир Темур салтанат таркибига киритилган ҳудудларда аксарият ҳолатларда маҳаллий сулола бошқарувини сақлаб қолиб, кўп ҳолда уларнинг вакили Соҳибқиронни олий ҳукмдор сифатида тан олишган. Бу билан ўша ҳудудлар манфаати, маҳаллий зодагонларнинг бошқарувда қатнашиши имконияти йўлга қўйилган. Мазкур ҳолат давлат яхлитлиги, хавфсизлиги, ўзаро тотувлик ва ҳамжиҳатликни сақлашда муҳим омил бўлган. Амир Темур ўз «Тузуқлари»да пирларидан бири бўлмиш Зайниддин Абубакр Тайободийнинг маслаҳатини ўзига «йўл бошловчи янглиғ раҳнамолик қилди», дея ёзади. Мазкур маслаҳат матни қуйидагича эди: «Салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни: 1) кенгаш; 2) маслаҳату машварат, маслаҳат айла; 3) хушёрлигу мулоҳозакорлик билан қатъий қарор чиқар; 4) эҳтиёткор бўл. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишларини айтган гаплари ҳато бўлган жоқил кимсага қилёлаш мумкин; унинг сўзлари ва қилмишлари бошга пушаймонлик ила надомат келтирғай. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмағайсан. Яна шунин билгинки, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлғай, яна бир қисми эса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солинш билан битур. Тадбирлардан огоҳ қилингандан кейин шунин англаш жоиздирки, қатъийлик, хушёрлик, эҳтиёткорлик, шижоат ва сабр-чидам билан барча ишлар амалга ошғай».

Амир Темур ўзи таъкидлаганидек, юкорида қайд этилган 4 та омилга ўз фаолиятида жуда катта аҳамият беради. Қудратли ҳукмдор бўлса ҳам, ўзи таъкидлаганидек, бутун ишларини

«ўндан тўққиз қисмини маслаҳат ва машварат» билан ечади. Зеро, унинг энг муҳим масалалар бўйича мунтазам тарзда қурултойлар чақириб туриши ва унда нафақат нуфузли диний ва дунёвий амалдор, зотлар иштирок этиб қолмай, балки олимлар, илм аҳли ҳам иштирок этиши, асосий масалалар бўйича кенгаш (очиқ ва махфий) чорлаб туриши, ички ва ташқи сиёсатида ҳамиша қатъий мулоҳазакор ва узоқни қўзлаб иш тутиши юқорида мулоҳазаларнинг мантиқий тасдиғи бўлиб хизмат қилади. Масала таҳлили шуни кўрсатадики, Амир Темур ўрта аср шароитидаёқ ҳозирги замон тили билан айтганда, «демократик тамойил» унсурларини ўз бошқаруви жараёнига татбиқ этади. Зеро, на Шарқда ва на Ғарбда бундай ҳолатни шу даврда кўриш мумкин эмас эди. Давлат сиёсатини олиб боришда, у шубҳасиз «маслаҳат ва машварат», давлат кенгаши ҳулосаларига кулок солган. Давлат бошқаруви тизимида у маънавий мезонларга бевосита таянган. Агар «Тузуқлар»да баён этилган бошқарув масалалари таҳлил этилар экан, уларнинг ичида ҳамма вақт тўғрилиқ, ҳалоллик, софдиллик, фидойилиқ, инсоф ва диёнат каби маънавий-ахлоқий фазилатларга урғу берилганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Зеро, Амир Темур ўрта аср шароитида «сиёсат бобида маънавий мезонларга ўрин йўқ», деган фикрга қарама-қарши ўлароқ сиёсат ва маънавият боғлиқ ҳам бўлиши мумкинлигини кўрсата олди. Мазкур ҳолни ўрта асрларда на Шарқ ва на Ғарбда кўриш мумкин эди. Бу ҳам салтанатни идора этишнинг яна бир ўзига хос нозик ва жиддий томони ҳисобланади.

Савол ва топшириқлар

1. Амир Темур даврига оид энг муҳим тарихий манбалар ва уларнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
2. «Тузуқлар»да вазирлар масаласига қандай ёндашилган?
3. Марказий ва маҳаллий бошқарув ҳақида қандай маълумотларга эгасиз?
4. «Тузуқлар»да давлат бошқарувининг қайси жиҳатларига кўпроқ эътибор қаратилган?
5. Салтанатни идора этишнинг ўзига хос томонлари нималарда акс этган?

6. Салтанатнинг бошқарув тузукида нималарга эътибор берилган?

Таянч сўзлар

Тузуқлар, ясоқ, одат, амал, вазир, салтанат, амир, хон, Мовароуннахр, даргоҳ, девон, қутвол, доруға, тўра, адолат, шаҳар, улус, манба, бошқарув, давлат.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Амир Темур ҳақида сўз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.

2. Nelson R. Timur is military strategist and geopolitical. Its modern interpretation in world history – Т., 1996, P. 17-19.

3. The Cambridge history of Iran the Timurid and Safarid Period, № 6, Cambridge University Press.

4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000.

5. Аҳмедов Б. Соҳибкирон Темур. – Тошкент, 1996.

6. Шарофуддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997.

7. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик. Араб тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. – Тошкент: Мехнат, 1992.

8. Муҳаммаджонов А. Амир Темур ва Темурийлар даври. – Тошкент: Фан, 1996.

9. Саидахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Тошкент: Фан, 2006.

10. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012.

11. М. Иванин. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. – Тошкент: Хазина, 1994.

12. Амир Темур жаҳон тарихида. – Тошкент: Шарқ, 1996.

13. Темур тузуқлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

14. Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. – Тошкент: Фан, 2005.

5-мавзу. АМИР ТЕМУР ДАВРИДАГИ ҲАРБИЙ ИШНИНГ «ТУЗУКЛАР»ДАГИ БАЁНИ

Режа:

1. Амир Темурнинг давлат хавфсизлиги ва ҳарбий иш соҳасидаги сиёсати.

2. Ҳарбий санъатнинг Амир Темур даврида тараккий этиши.

1. Амир Темурнинг давлат хавфсизлиги ва ҳарбий иш соҳасидаги сиёсати

Жаҳон тарихида нафақат буюк давлат арбоби, балки улуғ саркарда сифатида ҳам ном қолдирган Амир Темурнинг ҳарбий соҳа, мудофаа, хавфсизлик масалаларидаги сиёсати ҳам юқори эътиборга сазовордир.

Таъкидлаш жоизки, ўзаро урушлар хавфи бисёр бўлган ўрта асрлар даврида табиийки, давлат тинчлиги ва осойишталигига раҳна солувчи кучлар кўп эди. Раҳна солувчи кучлар ўз навбатида, ички ва ташқиларга бўлинган. Ички хавфни аввало тахт ворислари, ўғил ва неваралар, қавм-қариндошлар, йирик зодагон ва ҳарбий бошликлар келтириб чиқариши мумкин эди. Шу боис биринчи навбатда ҳукмдор ички хавфни бартараф этиш масаласига катта эътибор билан қараган. Давлатга қарши фитна уюштирганларга қарши қандай йўл тутиш керак, деган саволга, Соҳибкирон ўз «Тузуклари»да шундай жавоб берган эди: «Амр қилдимки, агар ўғилларимдан қайси бировни салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтарар экан, уни ўлдиришга, боғлашга ёки мучасидан бир жойини камайтиришга ҳеч ким журъат қилмасин. Лекин ўз даъвосидан кечмагунча асирликда сақласинлар, токи худонинг мулкида уруш чикмасин». Кўринадикки, Амир Темур масалани иложи борида, тинчлик ва келишув йўли билан ечишга ҳаракат қилган. Албатта ушбу йўл давлат асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилиши керак эди. Шу боис у «Тузуклар»да масала моҳияти ҳақидаги сўзини давом эттириб: «Агарда набиралар ва қавм-қариндошлардан бири менга

қарши кўтарилса, уни дарвешлик, мол-мулкени тортиб олиш ҳолатига солсинлар», деган эди. Давлатга қарши амирлар ва вазирлар фитнаси ҳам хавфли ҳолат ҳисобланган. Амирлардан биронтаси фитнада иштирок этса, у мансабидан туширилган. Шу ўринда масала моҳиятига чуқурроқ ёндошилса, шу ҳол намоён бўладикки, вазирлар бундай фитнада қатнашиши масаласига эҳтиёткорлик билан ёндошилган. Ўз «Тузуқлари»да Соҳибқирон «агар вазирлар давлатга хиёнат қилган тақдирда улар шошма-шошарлик билан ўлдирилмасин», дея қайд қилган. Амир Темур ўзи таъкидлаганидек, ҳар бир муаммо ечимига сергаклик ва ҳушёрлик билан ёндашув лозим бўлган. Амир Темур бу борада «Тузуқлар»да ёлгон гувоҳ ва тухмат асносида таникли амирлардан бири бўлган Амир Аббосни ўлимга маҳкум этганлигидан қаттиқ афсусда бўлганини ёзади. У тухматчи, ҳасадгўй ва қораниятли мансабдорларнинг фитналарини қатта хавф деб ҳисоблаган. Зеҳнли давлат арбоби сифатида ён-атрофидаги садоқатли шахсларни бежиз ўлдириб юборишни у қаттиқ қоралар эди.

Соҳибқирон давлат бошқаруви соҳасини муҳим ва нозик сиёсат майдони сифатида тушунган. Амир Темур фикрича, ҳукмдор заиф ва лоқайд бўлса, ички хавф-хатарнинг ўзиёқ давлатни пароканда қилиши мумкин эди. Шунингдек, мамлакатда қонунларнинг бузилиши, уларга амал қилмаслик ҳам охир-оқибатда давлатни адолатсизлик ва парокандалikka олиб келувчи омиллар ҳисоблаган.

«Ҳар ерда вилояту шаҳарда – деб ёзган эди Амир Темур – ва Ўрдуда қундалик воқеаларни ёзувчиларни тайин қилсинларки, ҳокимлар, раият, сипоҳ, ўзининг ва ёт лашкарларнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор қилсин, атрофдан қирган-чиққан ёт мол-мулк, четдан қирган ёки четдан чиққан ёт кишилар, ҳар мамлакатдан келган қарвонлар ва ҳукмдорлик ҳақидаги хабарлар, қўшни подшоҳлар, уларнинг гап-сўзлари, ишлари ва узок ўлкалардан келиб, менинг даргоҳимга келган уламолар, фузало, ҳақидаги сўзларни тўғрилиқ билан менга ёзиб турсинлар».

«Тузуқотлар»да бу хусусда қуйидаги таърифни кўриш мумкин: «Амр қилдимки, турли мамлакатлар, саркардаларнинг хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб, хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, қор-ҳол юз бермасидан бурун чора ва иложини қилмайлик».

Соҳибқирон хавфни бартараф этишдан аввал, унинг олдини олиш зарурияти муҳим эканлигини чуқур англаб етган. Амир Темур огоҳлик ва ҳушёрликка катта аҳамият бериб, бу хусусида «Тузуқлар»да алоҳида тузуқ ҳам ташкил этган.

«Мулку мамлакат, сипоҳу раият аҳволидан огоҳ бўлиб туриш тузуки» бу борада катта аҳамият касб этади. Унга кўра ҳар бир вилоят, туман, шаҳарда ҳамда лашкар қароргоҳида кундалик воқеаликларни ёзиб боровчи хабарнавислар лавозими жорий этилган. Мазкур лавозим эгаси масъул мансабдорларнинг ҳатти-ҳаракатидан, атрофдан кириб-чиққан мол-мулклар, ёт, нотаниш кишилар фаолияти, қарвонлар, қўшни юрт ҳукмдорлари, подшоҳ саройига яқин кишилар хусусидаги маълумотларни ҳукмдорга тақдим этиб туриши лозим бўлган. Шунингдек, ташқи хавфдан огоҳ қилиш мақсадида мингта туя ва мингта от минган чопқунчи, минг нафар пиёда ҳолатдаги чопар тайин этилиб, улар ташқи хавф бўлишидан аввал тегишли хабарни ҳукмдорга етказишлари шарт бўлган.

Мазкур тузуқ ва воқеалар таҳлили шундан далолат берадики, Амир Темур давлат хавфсизлиги хизмати соҳаси тизимини ишлаб чиқиб, уни амалиётга татбиқ эта олган. Ўзга давлатларга савдогар, шайх, дарвиш ва бошқалар никоби остида ўз айғокчиларини ҳам юбориб, тегишли маълумотларни тўплаб олган. Аксарият ҳолда айғокчилар олиб келган маълумотлар ёпик (махфий) мажлисларда муҳокама этилган. Ҳар бир жойда хавфсизлик қоидаларига катъий амал қилинган, масъул шахслар ҳар қандай вазиятда ҳам хавфсизликни сақлашга тайёр бўлиб турганлар. Ички низо ва парокандалик, таҳликали урушларга тўла бўлмиш ўрта асрлар шароитида хавфсизлик масаласига эътибор энг олдинги ўринлардан бирида туришини Соҳибқирон яхши англаб эди.

Юкоридаги мулоҳазадан келиб чиққан ҳолда ҳам ҳукмдорнинг хавфсизлик қоидаларига амал қилиши ҳам табиий ҳолат эди. Амир Темур сарой ва девонни қўриклаш хизматига биринчи галда эътибор билан қараб, ўн икки минг аскар уруш ва тинчлик бўлишидан катъий назар уни тўрт томонлама қўриқлаб турган. Ҳар кеча эса минг нафар қуролли аскар соқчиликни амалга оширган. Ҳар бир юз соқчи устидан бир юзбоши масъул этиб қўйилган. Бундай қўриқчи соқчилар шаҳар ва қишлоқларда,

чегара постларида, муҳим карвон йўлларига ҳам қўйилган. Уруш вақтида эса ўн икки минг қўролланган отлик ўз бошлиқлари (амирлар, мингбошилар, ўнбошилар) тўрт қисмга бўлиниб, улар ўнг (баронғор), чап (жавонғор), ўрдунинг олди ва орқа қисмларига жойлаштирилганлар.

Ушбу тўрт қисм навбатма-навбат ўрдудан узоқлашмаган ҳолда соқчилик қилган. Бу тўрт қисм-тўрт сипоҳий фавж деб аталиб, ўзлари учун ҳировул белгилаганлар. Ҳировулдан қоровуллар тайин этилган. Улар ҳар бир хабарни хушёрлик билан ўрдуга етказиб турганлар. Соҳибқирон қўшин ва ўрдунинг ҳимоясини янада кучайтириш мақсадида қўшин орқасидан тўрт фавж-~~(яъни қисм)~~ чопқунчилар тайёрлашни буюрган. Бу чопқунчилар тўрт фарсах атрофида лашкарни қўриқлаб борганлар. Хавфсизлик учун тайин этилган тўрт фавж чопқунчи лашкарнинг учдан бир қисми чегараларни қўриқлаш ишига тайин этилган.

Қўшиннинг (фавж) учдан икки қисми эса ҳамиша саттанат хизмати ишига шай бўлиб турган. Амир Темур «Тузуқлари»нинг кўплаб жойларида хавфсизликни таъминлаш учун хушёрлик зарурлиги, масъул шахслар ўз ишларига сидқидилдан ёндашувлари даркор эканлиги, давлат хавфсизлиги учун эса ҳукмдорнинг ўзи тўлақонли жавобгар бўлиши қайд этилади. Ўз даврининг моҳир ва зеҳли, буюк саркардаси ҳисобланган Амир Темурнинг ҳарбий иш соҳасидаги сиёсати юқори эътиборга молик масалалардан бири бўлиб, у узоқ йиллар давомида турли даражадаги тадқиқотчилар изланишларига мавзу бўлиб келган. Унинг ҳарбий иш соҳасидаги фаолиятига Шарк ва Ғарб тарихчилари, шарқшунослар юқори баҳо бериб келишган.

Амир Темур ҳарбий иш соҳаси тизимини мукаммал равишда ишлаб чиқди, Чингизхон давридан қолган ҳарбий иши соҳасини қайта ташкил этди. Соҳибқироннинг ҳарбий иши тизими масаласи ХХІ асрда ҳам дунёнинг кўплаб етакчи давлатлари ҳарбий ўқув юртларида ўқитилмоқда. Амир Темур ҳарбий сиёсатининг асосий мақсади – мамлакатни ички ва ташқи хавфдан ҳимоя этиш, геосиёсий майдондаги парокандалик ва беқарорликнинг олдини олиш, ҳудудда тинчлик ва барқарорликни ўрнатиш, яхлит геосиёсий майдондаги вазиятни тўла назоратга олиш ҳисобланган. Ҳарбий юришлардан кўзланган мақсадни эса «Тузуқлар»да юқорида қайд этилган масала моҳиятини маслак

қилиб олган ҳолда қуйидагича таърифлайди: «Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фисқу-фасод кучайиб кетаркан, асл подшоҳлар адолат ўрнатиш, фисқ-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши лозим».

Амир Темур қўшини Чингизхон қўшини каби ўнлик, юзлик, минглик каби ўнлик, юзлик, минглик ва ўн минглик (туман)ларга бўлинган. Қўшинни бу тарика бўлинишидан қўзланган мақсад аввало бошқарувни осонлаштириш, тезкор ҳаракатни таъминлаш, тартиб-интизомга қатъий риоя этиш ва уни кучайтириш, зарур вақтда эса дарҳол қўшин сафини тузиш ҳисобланган. Айнан Амир Темур қўшинни тезлик билан сафланиш механизмини ҳам ишлаб чиққан. Қўшинга эса жанг сир-асрорини яхши биладиган, мард ва жасур, довюрак ва садоқатли 313 нафар амирлар раҳбар этиб тайинланганлар. 313 нафар амирдан 100 нафари ўнбоши, 100 нафари юзбоши, яна юз нафари мингбоши бўлган. Жанг вақтида амир ул-умаро амирларга, амирлар мингбошиларга, мингбошилар юзбошиларга, юзбошилар ўнбошиларга бошлик бўлиб, уларнинг буйруқларини сўзсиз бажарганлар. Уларнинг ҳар бирида ҳам ўз ўринбосарлари бўлган. Агарда амир уруш вақтида ҳалок бўлгудек бўлса, унда унинг ўрнини дарҳол ўринбосари эгаллаши лозим бўлган. Қўшинда 40 аймақдан ўн иккитасига махсус тамға берилган ва бу икки уруғдан хос навкарларликка ҳам олинган. Улар – барлос, тархон, арғин, жалойир, тулкичи, дўлдай, мўғул, сулдус, туғой, қипчоқ, арлот, татар уруғлари бўлган. Тамғага етмаган 28 аймақ бошлиқларига кичикроқ даражадаги уруғ амирликлари берилган. Ҳар бир аймақ ўзининг мақоми ва ҳуқуқларига эга бўлган.

Жангларда илк марта катта жасорат ва баҳодирлик намунасини кўрсатган оддий аскарга ўнбоши даражаси берилган. Айнан шу аскар жангда яна бир бор жасорат намунасини кўрсатса, унга юзбоши унвони берилган. Агар у учинчи марта баҳодирлик рағбатини кўрсатса, у ҳолда унга мингбоши мартабаси берилган. Кейинчалик жангдаги фаолиятига қараб 12 даражали амирлик поғонасидан кўтарилиб борилган. Амирлар даражасига қараб, қўшинга бош бўлган. Масалан, биринчи амир – минг кишига, иккинчи амир – икки минг кишига, учинчи амир – уч минг кишига бош бўлган ва ҳоказо. Амирлар ўз даражаларига қараб бир-бирига ноиб этиб тайинланганлар. Масалан, биринчи

амир иккинчи даражали амир ноиби бўлган ва ҳоказо. Тўрт нафар бекларбеги даражаси ҳарбий даражаларининг энг юкориси ҳисобланган.

Ўн иккинчи даражали амир эса амир ул-умаронинг ноиби ҳисобланган. Амир-ул умаро эса Амир Темурнинг ноиби дея эътироф этилган. Амир ул-умаро агар майдонда ўн икки минг нафар душман кўшини йигилмаса, жангга кирмаган. Агар қайси бир оддий аскар қилич чопиб, баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тарзида чўмок, қимматли тошлар, қадалган ўтоға, камар, қилич ва от берилиб, у ўнбошилиқ мартабасига кўтарилган. Агар қайси бир амир бирон мамлакатни эгалласа ёки душман лашкарини енгса, у учта нарсa билан тақдирланган:

« 1. Фахрли нисба; 2. Туғ; 3. Ноғора.

Бундай шахслар «баҳодир» деб ном олиб, ҳурмат-эътиборга сазовор зотлар ҳисобланган. Жасорати учун ўнбошига – шаҳар ҳокимлиги, юзбошига бирон бир ҳудуд берилган. Қайси бир амир душман ҳукмдори ёхуд шахзодасини енггудек бўлса, унга ҳам шунда ҳурмат кўрсатилиб, унинг хизматига улус ва чегара вилоятларидан бири ҳам берилган. Масалан, Амир Темур ўз «Тузуқлари»да машҳур амирлардан бири бўлган Ики Темурнинг жасорати ҳақида сўз юритиб, уни ўзига маслаҳатчи ва вазир этиб тайинлаганлигини ҳамда чегара вилоятларидан бирини унга берганлигини қайд этади. Мукофот тариқасида баъзида амирларга бирон-бир ҳудуд 3 йилга ёки бошқа бир муддатга инъом ҳам этилган. Амир Темур кўшинни парокандалиқдан сақлаб, ҳар қандай айирмачилиқ ҳаракатига йўл қўймасликка ҳаракат қилган. Унинг кўшинида турли тилларда сўзлашувчи қавмлар бемалол хизмат қила олган. Кўшинда ҳар қандай диний, ирқий камситишларга йўл қўйилмаган. «Тузуқлар»да яна бир ҳолатга алоҳида эътибор билан қаралади. Амир Темур ўрта аср шароитида кекса-йиб қолган сипоҳийларга ҳам эътибор билан қараган. Бу хусусда, «Тузуқлар»да жумладан шундай дейилади: «Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қарилик ёшига етар экан, уни ойлик ҳақдан маҳрум этмасинлар ва мартабасидан туширмасинлар. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасин. Чунки улар давлат хизматида экан, боқий ҳаётларини фаний дунё нақди учун аямаганининг ўзи ҳам инъомга ва моддий таъминотга лойиқлигини билдиради. Уни инъомидан маҳрум қилиб, хизматларини

кўрсатмасалар, ноинсофлик қилган бўлурлар». Тарихий манбаларда ҳам Амир Темурнинг урушда жароҳат олган, кексайиб қолган ҳарбийларга эътибор билан қарагани, керак бўлса, уларга алоҳида нафақа тайин этганлиги, тегишли мукофот ва совғалар тақдим этганлигини кўриш мумкин.

Амир Темур кекса сипоҳийлар ҳурматини жойига қўйишни таъкидлаган ҳолда улардан керакли маслаҳатлар олиш лозимлигини алоҳида қайд этади. «Тузуқлар» да бу хусусида Соҳибкирон уларни ҳатто «салтанат корхонасининг устунлари» деб шарафлаб, улардан кейин юқори ҳурматни ўғилларига нисбатан кўрсатишни таъкидлаган. Амир Темур душман томонидан асир бўлиб тушган сипоҳийга танлаш ҳуқуқини берган. Агарда улар ихтиёр этишса, Соҳибкирон қўшинига ҳам қабул қилинишлари мумкин бўлган, агар йўқ дейишса, тинчлик йўли билан озод этиб, уйларига жўнатиб юборишган. «Тузуқлар»да Соҳибкирон Боязиднинг асир тушган 4 000 нафар аскарларини озод этиб юборганлигини мавзуга мисол тарзда ҳам келтиради. Бу билан Амир Темур оддий аскар, сипоҳийларнинг ҳақ-ҳуқуқи, эркини ҳимоя қилиб, ўз даври учун илғор ҳамда тараққийпарвар нуқтаи-назарни илгари сурган. Соҳибкирон ғаним томонидан унинг ҳузурига паноҳ излаб келганларга ҳам марҳамат кўрсатган. Ўз «Тузуқлари»да Амир Темур Шер Баҳром ва Менгли Буға номли саркардаларнинг у томонига ўтганлиги боис тегишли равишда иззат-ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилганлигини эслатиб ўтади.

Қўшинда ҳар бир мансабдор шахсга бир-биридан фарқланувчи ҳарбий анжом-аслаҳалар берилган. «Катта ноғора ва байроқ бериш тузуқи» деб номланган тузукда ҳарбий анжом ва мукофотлар тақдими баён этилади. Ҳарбий бўлинма (фавж) ларнинг ҳам турли рангдаги туғлари, совут, зирхи, қалқони, эгари, ёпинчиғи, белбоғи, ўқдони, халтаси бўлган.

Ҳарбий юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бир чодир олиб, ҳар бир аскарда 2 нафар от, бир камон, бир ўқдон, битта қилич, арра, бигиз, бир қоп, жуводиз, теша, болта, ўнта игна, чарм халта бўлиши шарт бўлган. Баҳодирлардан эса ҳар беш нафари битта чодир олиб, уларнинг ҳар бирида битта жавшан (темир совут), дубулға, бир қилич, садок (ўқдон), ёй ва от олиши керак бўлган.

Ўнбошилардан ҳар бири эса ўзи билан бирга битта чодир, совут, қилич, садоқ, ўқ-ёй, бешта от олган.

Юзбошилардан ҳар бирида битта чодир, ўнта от, қилич, садоқ, ўқ-ёй, гурзи, чўқмор, коскан (сим рўмол), зирих, багтар (ҳарбий камзул) бўлиши лозим бўлган. Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бир чодир, бир соябон, жавшан (темир совут), дубулға, найза, қилич, садоқ ва ўқ-ёйдан ҳоҳлаганича олиши мумкин бўлган. Биринчи амир 110 та от олиши лозим бўлса, бу 12 та поғона бўйлаб ўнтадан кўпайиб борган. Амир ул-умаро ўз навбатида 300 тадан кам бўлмаган ҳолда от олиши керак бўлган. Пиёдаларга, албатта, битта қилич, камон, кўтарганича ўқ-ёй олиши шарт бўлган.

Бундай қўшин таъминоти тўғри ва асосли равишда ташкил этилган бўлиб, ҳарбийлар орасида мувозанат ва тезкорликнинг амалга ошириша пойдевор бўлиб хизмат қилар эди. Амир Темур амри билан ҳар қандай ўнлик орасида энг муносиби шу уруғнинг 9 та аъзоси розилиги билан ўнбоши этиб тайинланган. Ўн нафар ўнбоши эса энг муносиб номзодни юзбоши сифатида номзод қилиб кўрсатганлар. Ўнта юзбоши эса ўзларига битта асл муносиб шахсни мингбоши деб топганлар. Бу мингбоши ўз навбатида амири ҳазора деган мурожаатга сазовор бўлган. Белгиланган қоидага мувофиқ ҳар бир юқори мансабли ҳарбий раҳбарнинг буйруғи сўзсиз бажарилган. «Тузуқлар»да ҳарбийлар, қўшинга маош бериш тартиби ҳам эътиборга лойиқдир. Унга кўра ҳарбийлар таъминоти тегишли даражада бўлиши ва ҳеч қандай муҳтожлик уларга таҳдид этмаслиги лозим эди. Оддий сипоҳийга (у ўз вазифасини яхши ўқиди шарт билан) бериладиган маош у минган отнинг баҳосида бўлган. Баҳодирларнинг маоши икки от баҳосидан тўрт от баҳосигача тайин этилган. Ўнбошилар маоши оддий сипоҳийдан ўн баробар ортиқ бўлиши керак бўлган. Юзбошилар маоши ўнбошиларга қараганда икки баравар, мингбошиларники эса юзбошиларникидан уч баравар ортиқ бўлиши лозим эди. Агар сипоҳийлардан қайси бири уруш вақтида хатоликка йўл қўйса, у ҳолда унинг маоши ўндан бирга камайтирилган. Амир ул-умаронинг маоши ўз кўл остидагиларникидан ўн баравар ортиқ бўлиши белгилаб қўйилган. Сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилиб, уларга берилган маблағ миқдори шу ёрлиқнинг орқасига ёзиб қўйилган. Жангда олинган

ўлжа эса одатда икки қисмга: ҳукмдор хазинаси ва лашкар орасида бўлинган.

Амир Темур ҳокимиятни олганидан сўнг аввало мудофаа иншоотлари, истехком деворларини қайта қуриш, мустаҳкамлаш ишига катта эътибор берди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур маълумотига кўра, Самарқанд истехком девори яхлит, баланд учли буржлари бўлиб, узунлиги 10 600 кадамни ташкил этган. Кейинчалик истехком деворлари таъмирланиб, қалинлиги 4,5 метр келадиган янги девор қурилган. Арк ёнида иккита мустаҳкам мудофаа минораси қурилган. Унинг ички дарвозаси махсус истехкомлар билан мустаҳкамланган. Девор ва миноралар шунчалик мустаҳкам бўлганки, улар девор бузувчи мосламалар зарбига ҳам чидаган. Деворларнинг баландлиги уларнинг қалинлигига қараганда уч марта кўп бўлган. Қўрхона манзилгоҳида эса (у шаҳар жанубида бўлган) турли мамлакатлардан келган қуролсоз усталар яшаб, меҳнат қилишган. Қўшин жанчилари ҳам аксарият шу мавзеда яшашган. Мустаҳкам мудофаа деворлари бошқа шаҳар ва қўрғонларда ҳам барпо этилган эди. Хусусан, 1392 йили Амир Темур томонидан ўғли шарафига атаб қайта қурилган Шохрухия қўрғони моҳирона барпо этилган ҳарбий бошпана вазифасини ўтган.

2. Ҳарбий санъатнинг Амир Темур даврида тараққий этиши

Амир Темур давлати ҳарбий кучлари, унинг тузилиши, ҳарбий санъат ва маҳоратнинг шу даврда тараққий этиши, қўшиннинг салтанатда тутган мавқеи хусусидан кўплаб маълумотлар «Тузуқлар»дан ташқари қатор тарихий манбалар, хусусан Ғиёсиддин Алининг «Ҳиндистон кундалиги», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» каби асарларида, испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихо ва европалик рицар Шильтбергернинг «Кундалик»ларида учрайди. Шунингдек, муаррихлардан Ҳофизи Абрў, Шарофуддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий асарларида ҳам юқоридаги мавзу бўйича кўплаб қизиқарли маълумотлар берилган.

XIX – XX аср Ғарбий Европа ва Россияда масала моҳияти бўйича Д.Николь ва М.И.Иванинларнинг асарлари юкори эътиборга лойикдир.

Амир Темур кучли марказлашган давлат барпо этгач, аввало унинг ҳарбий салоҳиятини кучайтиришга катта аҳамият берди. Соҳибқирон Чингизхон қўшини тузилиши тартибини қайта ташкил этишга бел боғлади. Қўшин тузилиши, унинг таркибий жойлашуви, тактик усуллариға янгиликлар киритишға ҳаракат килди. У мусулмон шарқида илк бора ўз қўшиниға ўточор қурол, яъни тўпрақдани олиб кирди. Шунингдек, у тоғли ҳудудларда жанг ҳаракатлари олиб борувчи пиёдалардан тузилган махсус ҳарбий қўшинни ҳам ташкил этди. Таъкидлаш жоизки, у жаҳон ҳарбий санъати тарихида биринчи бўлиб қўшинни жанг майдонида еттита қўл (корпус) га бўлиб жойлаштириш тартибини қўллаган ҳукмдордир. XIX аср рус ҳарбий тарихчиси М.И.Иванин бу ҳусусда «Ҳали биронта ҳам халқ қўшинини тўғри сафлашни билмай, тартибсиз ва тактик ҳаракатларсиз, факат ўзидаги жасорат даражаси билан узун-юлуқ жанг килаётган бир пайтда Темурнинг тўғри сафланган, бир неча йўналишдан иборат мунтазам тартиб билан жангга кирувчи, кучли захираға эға бўлган кучли армияси бор эди», дея ўзининг юкори ва холис баҳосини берган эди. Шарофуддин Али Яздий ҳам «Зафарнома» асарида «ҳали ҳеч ким ўйлаб топмаган услубни Соҳибқирон ўйлаб топиб, қўллаганлигини», алоҳида қайд этган эди. Амир Темур қўшинида ўша давр учун хос бўлмаган яна бир ҳолатни кўриш мумкин. Унинг қўшинида аёллардан тузилган бўлинмалар ҳам бўлиб, улар эркаклар билан бир қаторда жангга кирган. Мазкур ҳол ҳам ўрта аср мусулмон шарқи учун мутлақо янгилик эди.

Амир Темур тузган қўшинда мунтазам армияға хос бўлган кўпгина белгилар мужассам эди. Хусусан, қўшин сон жиҳатдан аниқ ва пухта ташкил қилинган, унинг жанговор тартиби жангдан-жангға такомиллаштирилиб борилган, қўшин ўз замонасининг илғор қурол ва техникаси билан қуролланган, айнан бир турдаги қурол-яроғ, аслаҳа-анжом билан таъминланган қисмлар бир-биридан кийим-боши, тутган байроқ ёки туғи орқали ҳам фарқланган. Бундай ажралиб туриш жанг вақтида қўшинни бошқаришда жуда асқотган. Қўшиннинг қисм, полкларға

таксимланиши, ҳар бири учун маълум бир турдаги аскарӣй кийимларининг жорий этилиши каби янгиликлар кейинчалик европалик халқлар томонидан ўзлаштирилди. Амир Темур мўғуллардан фарқли равишда узок юришлар вақтида пиёдаларни ҳам от билан таъминлаган. Қайд этиш керакки, аниқ нишонга ўқ отиш лозим бўлган пайтларда отлик қўшини ҳам отларидан тушиб, яёв ҳолда ҳаракатланган, қўшинида асосий ролга эга бўлган отлик қўшин тез ҳаракат қилувчи сафарбар енгил суворийларга ва оғир қуроли отликларга бўлинган. Оғир қуролланган отлик қўшиннинг вазифаси душманга ҳал қилувчи зарбани беришдан иборат эди. Агар мўғулларда оғир қуроллардан қўриқлаш мақсадида фойдаланган бўлса, Соҳибқирон жангда уларнинг ролини янада орттирди.

Оғир қуролланган суворийларнинг катта қисмини сара отлик қўшинлар ташкил этган. Шунингдек, асосий жанговар бўлинмалардан ташқари қуйидаги ёрдамчи қисмлар ҳам мавжуд эди:

- қамал қилувчи, тош отувчи машиналар, «юнон олови»ни отувчи, девор бузувчи техникадан иборат ўзига хос артиллерия;

- доимий равишда қўл остида туриши лозим бўлган воситаларни тайёрлаш, кўприклар қуриш, кемалар ясаш, кема ҳайдаш ва бошқа ишлар учун махсус усталар отряди;

- жангда фойдаланилган, қўл остидаги жанговар воситалар ва ҳайвонларни (фил, туя, хўкиз) бошқариш отряди;

- тоғларда ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш учун даралардан ўта оладиган ва баланд қояларни штурм қила оладиган махсус пиёда бўлинмалар.

Шу ҳолатда Амир Темур ҳарбий қўшин таркибини бойитиб, янада кенгайтирди ҳамда ҳар қандай шароитларда ҳам жанг олиб боришга мослаштирди. Ҳарбий юришдан аввал чақирилган машваратдан сўнг, ҳукмдорнинг махсус буйруғи – тункал эълон қилинган. Тункал – қўшин тўплашга қаратилган махсус буйруқ ҳисобланган. Фармон (тункал) тегишли жойларга бош қўмондоннинг адъютанти – тавочи томонидан тезлик билан етказилган. Тавочининг зиммасига аскар жам этишдан ташқари қўшин қисмларининг қароргоҳ ёки сафардаги ўрни, жанговар тартибни ҳамда бир жойдан иккинчи жойга қўчишини назорат қилиш ҳам юклатилинган эди. Тункалга кўра, вилоят ҳокимлари,

тегишли ҳудудлар беклари, қалъа, қўрғон доруғаларининг Амир Темур томонидан тузилган рўйхатга кўра, ўз жангчилари, зарур от-улови, қурол-яроғи, озик-овқати, ем-хашаги билан белгилаб қўйилган жойга ўз вақтида етиб келиши шарт бўлган. Аввалдан махсус танлаб, белгилаб қўйилган жойда – миод ерида олий бош қўмондоннинг қароргоҳи тикилган ва у турли рангдаги туғ ҳамда байроқлар билан безатилган. Белгиланган вақтда лашкаргоҳга етиб келган аскарлар қатъий тартиб ва интизом билан ўз марраларини эгаллаган ҳамда юриш олдидан ўтказилажак анъанавий ҳарбий кўрикка пухта тайёргарлик кўра бошлашган. Амир Темур ҳарбий юриш вақтида тажрибали сипохийларга катта ишонч билдирганки, бу «Тузуқлар»да ҳам ўз ифодасини топган. Жангларда чиниққан ҳарбийлар сафар бошланишидан аввал жам этилган. Улар кириш-чиқим дафтарига, шунингдек давлат маоши-улуфа, озик-овқат, ем-хашак олувчилар рўйхатига киритилган. Қўшин тўплаш ҳақидаги фармон эълон қилиниши билан аскарлар ўз оила, бола-чақаси, мол-мулки ва қурол-аслаҳаси билан миод ерига етиб келган. Оддий аскардан тортиб то йирик саркардагача барча ўз ўрнини аниқ-равшан билган. Таъкидлаш жоизки, қўшин жам этилиши жараёни ортиқча шовқинсиз бажарилган. Қўшин билан бирга юришда керак бўлувчи новвой, қассоб, гўшт билан савдо қилувчилар, арпа ва мева-чева сотувчилар ҳам кўчиб юришган. Кўплаб касб-хунар эгалари аскарларга хизмат кўрсатишган.

Амир Темур жанговар тактикасига мувофиқ агар душман 12 000 дан ортиқ, лекин 40 000 дан кам жангчига эга бўлса, Соҳибқирон уларга қарши 40 000 кишидан кам бўлмаган қўшин жўнатган. Лашкарбоши сифатида ўз ўғилларидан бирини тайин этиб, унинг олдига 2 нафар тажрибали амир ва бошқа ҳарбийларни қўйган. Бу борада жанговар тартиб қуйидагича бўлган. Қўшин 14 қисмга бўлиниб, бу қисмлардан бири умумий корпус сонининг 1/3 қисмидан кам бўлмаган миқдорида саркарда бошчилигида захирада турган, ўнг ва чап қанотларга учтадан қисм тайинланган, улар иккинчи чизикни ташкил этган. Мазкур қисмлардан биттадан ажратиб олинган ва улар аванҒорда турган, бошқалари ҳар бир қанотнинг ўнг ва сўл ёнини ташкил этган; ўнг ва чап қанотлар аванҒорлари олдига яна биринчи чиқиш ташкил этган, булардан ҳам баттадан қисм аванҒор сифатида ажратиб

олинган, бу қисмларга яхши қуролланган, тажрибали жангчилар тайин этилган. Улар жанг вақтида сурон кўтаришлари ва душман авангорини саросимада қолдиришлари керак эди. Агар душман кўшини 40 000 нафардан ортиқ бўлса, у ҳолда Амир Темурнинг ўзи унга қарши шахсан от сурган. Бунда 40 та ҳарбий қисм бевосита Амир Темурнинг қўмондонлиги остида бўлган, улардан 12 та сараланган қисм биринчи қаторни, қолган 28 таси иккинчи, ва учинчи қаторларни ташкил этган. Унинг ўғиллари ва тажрибали амирлари бошчилигидаги кўшинлар мазкур қирқ бўлинманинг ўнг қанотини ташкил этган, қариндошлари ва иттифоқчилари бошчилигидаги жойлашган бу қисмларнинг ҳаммаси захирани ташкил этган ва агарда ёрдам лозим бўлса, ўша ерга жўнатилган. Манбаларда отлиқ аскарлар Амир Темур армиясининг зарбдор қисми ҳисобланиб, улар оғир ва енгил қуроллар билан қуролланган суворий гуруҳларга бўлинган.

Амир Темур жанг вақтида тезлик билан бошқариш ишига катта эътибор қаратган. У ўнлик, юзлик, минглик, ўн минглик қўмондонларни танлаш ишига шахсан раҳбарлик қилган. Лашкарбошилиқ салоҳиятига эга бўлган қўмондонларнинг тўғри танланганлиги ва ўз жойига қўйилганлиги аксарият ҳолатларда жанг натижасининг муваффақиятли яқунланишига сезиларли таъсир кўрсатган. Амир Темурнинг ҳарбий санъат тараққиётига қўшган катта хизматларидан яна бири – кўшин қанотларини жанг вақтида душман ҳужумидан муҳофаза қилиш ва аксинча, душман кучларини ён томонидан айланиб ўтиб, унга орқа томондан зарба қисмини жорий этилиши ҳисобланади. Бундай мутлақо янги ҳарбий қисм илгари ўтган ҳеч бир машҳур саркардалар (Александр Македонский, Буюк Фридрих, Чингизхон ва бошқалар) кўшинида бўлмаган. Таъкидлаш жоизки, Наполеон армиясининг жанговар тартибида кўшин қаноатларини ҳимояловчи қисм мавжуд бўлган. Ҳарбий мутахассисларнинг тадқиқотига кўра, Наполеон ўз вақтида Амир Темур кўшинининг тузилиши, жанг олиб бориш йўл-йўриқларини синчиклаб ўрганган, Соҳибқирон тактик усулларини лозим бўлиб қолган вақтида ўзлаштирган ҳам. Амир Темурни шунингдек, душманга қўққисдан қакшаткич зарба бериш усули ҳам шуҳрат қозонган эди. Бунда душман қароргоҳи аниқлангач, Амир Темур унга тунда яқинлашар, қуёш чиқаётган вақтда қўтилмаганда душман устига ёпирилиб кирар эди.

Соҳибқирон ўз ҳарбий юришларини кўпроқ баҳор-куз мавсумида амалга оширишни маъқул деб ҳисоблар, қишни эса қишлоқ учун мўлжалланган қишлоқларда ўтказар эди.

Соҳибқирон ҳарбий кучларининг умумий миқдори 800 000 атрофида бўлишига қарамай, йирик юришларда иштирок этувчи лашкар сони 100 000 дан 250 000 атрофида бўлган. Таъкидлаш жоизки, Хитой юришига отланган қўшин сони 272 612 кишидан иборат бўлган. Муаррих Шарофуддин Али Яздийнинг ёзишига кўра, сафар тартибига биноан ҳар бир туманбеги, мингбеги, юзбеги, ўнбеги ўз даражаси, мавқеи ва сафда эгаллаган ўрнига қараб қисм ва бўлинмалари билан жанговар тартибда ҳаракат қилган. Тартибни бузган шахс Соҳибқирон томонидан қаттиқ жазоланган. Қўшин дам олишга тўхтаганда ёки жанггоҳга тушганида, лашкароғҳ атрофи бир-бирига занжирбанд қилинган аравалар билан маҳкам ўралган, шохлар билан тўсилган, ҳандақлар билан ихота қилинган. Истеҳком кундузи – язак ва тунги – талоя соқчи бўлинмалар ёрдамида кўриқлаб турилган. Душман кўриниши билан лашкар ҳандақдан чиқиб унга қарши юзланган. Юриш вақтида парокандаликка йўл қўймаслик мақсадида ҳар бир бўлинма, гуруҳ, қисмнинг ўз пароли (ўрон) бўлган. Душман қўшинини жангга киритиш мақсадида Амир Темур ўзини заиф қилиб кўрсатар эди. Бу стратегик хийла (савқул-жайш) кўп ҳолларда яхши самара берар эди. Дастлабки тўқнашув энгил разведкачи суворийлар (қоровул) томонидан бошлаб бериларди. Шундан сўнг ўнг ва чап қанот илғор қисмлари – баронғор ҳировули ва жавонғор ҳировули мададида асосий илғор қисм – манглай жангга қадам қўйган. Манглай ортидан баронғор ҳамда жавонғорнинг қолган икки бўлаги, яъни чаповул ва шаковул пешма-пеш ҳаракат қилган. Мабодо, ушбу куч душманни мағлуб этишга кифоя қилмаса, у ҳолда бош кўмондон –амирул-ул-умаро бошчилигидаги етакчи кучлар – қўл (ғўл) ҳал қилувчи жангга ташланган. Душманда қочиш белгилари ва мағлубият аломатлари аён бўлиб қолганда, уни таъкиб этиш учун чапдаст суворийлардан тузилган қувғинчи тайин этилган. Душман қалъаси деворлари яқинида тошотар замбараклар (манжаник) қурилиб, ғалтаклар устига ўрнатилган арродалар тикланиб, қамалдагиларга қарата ҳар тарафдан тошлар ирғитилган. Аскарлар арқон, нарвон, турли халқалар ёрдамида

юқорига кўтарилганлар. Амир Темур кўшинида ичига ёнувчи модда – нафт (нефть) солинган кўзачалар, ирғитувчи ўт сочиш қуроли – раъдни узлуксиз ишлаб туришини таъминловчи махсус тўпчилар – раъдандозлар мавжуд бўлган. Бундай тўпчиларнинг сони Низомиддин Шомийнинг ёзишига кўра, 10 минг нафарга етган. Таъкидлаш жоизки, раъдандозлар Амир Темур томонидан илк марта 1379 йили Урганчни қамал қилиш вақтида ишга туширилган.

Клавихонинг ёзишига кўра, темурий лашкарбошида тинчлик вақтида зарҳал ип билан тикилган ҳаворанг сатини қимматбаҳо тошлар қадалган бўрк (бош кийим) бўлган. Амир Темур кўшиннинг жанговар ҳолатини аскарият дашт ва яйловларда имтиҳондан ўтказар эди. Ҳамма йиғилгач кўшин турига қараб (ёйчилар, тўпчилар, найзадорлар ва ҳоказо) кўрикдан ўтказилган. Кўрик охирида кўшин ортидан боровчи оғир карвон – ўғрук ҳам назоратдан ўтказилган.

Ҳарбий мусикачилар ижросидаги жанговар куйлар остида олий бош кўмондон кўрикни амалга оширган. Сафдаги жангчилар найзаларини баланд кўтариб, ҳаммалари қучли наъра тортиб, юришга шай эканликларини баён этишган. Юқорида таъкидланганидек, ҳар бир фавжнинг ўз байроғи бўлган. Кўшин юриш вақтида қуйидаги жанговар тартибда ҳаракат қилган. Бош қучлардан анча аввал қоровул, ундан кейин манглай (ҳировул-аванғор), баронғор, жавонғор, қўл, чағдавул юрган. Кўшин ортидан оғир карвон ўғрук юрган. Ўғрукда кўшин раҳбарлари ва ҳарбийлар оилалари, тегишли озиқ-овқат, ем-хашак, қурол-аслаҳа ва бошқа тегишли нарсалар бўлган. Сувдан ўтиш босқичма-босқич амалга оширилган. Дарё бўйига етиб келган кўшин кечувдан қисм-қисм бўлиб ўта бошлаган. Серсув ва серёмғир пайтда қайиқлар бир-бирига боғланиб, ўзига хос кўприк тайёрланган. Амир Темур жанг майдонини танлашда шахсан иштирок этиб, бу хусусида «Тузуқлар»да ҳам фикрини баён этган.

Амир Темур ўз «Тузуқлари»да уруш майдонини танлашда тўрт нарсага амал қилиш лозимлигини таъкидлайди. Булар:

1. Ўша ернинг сувга узоқ-яқинлиги;
2. Аскар сақлайдиган ернинг ҳавфсизлиги;

3. Душман аскари турган ердан тепарокда бўлиш ва қуёшга рўпара бўлиб қолмаслик;

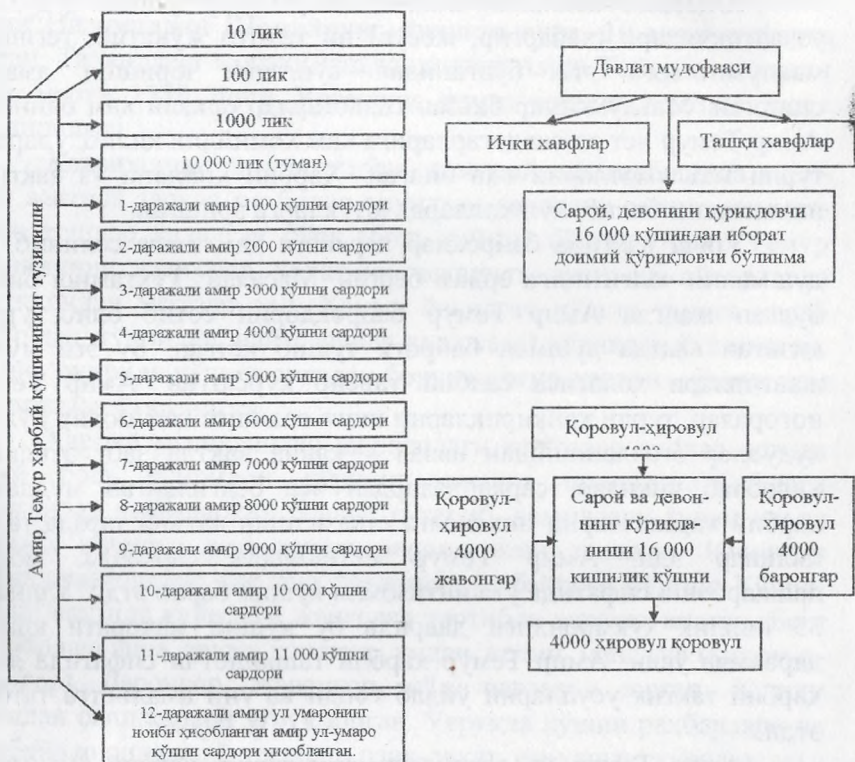
4. Уруш майдонини олди очиқ, кенг жой бўлиши лозим.

Юқорида таъкидланганидек, Амир Темур душман ҳудудига ўз айғоқчилари (хабаргир, жосус) ни тез-тез жўнатиб, тегишли маълумотларга эга бўлганидан сўнггина юришни амалга оширган. Маълумотлар баъзан савдогарлар орқали ҳам олинган. Амир Темур чет эл савдогарларига ҳам ҳомийлик қилиб, улардан турли маълумотларни ола билган. Ҳарбий ҳийлани ўз вақтида ишлатишни билиб, кўп ҳолларда ютуқларга эришган.

Уруш вақтида байроқлар ҳаракати ҳам ишга солиниб, бу душманни қалғитишга ёрдам берган. Масалан, Тўхтамиш билан бўлган жангда Амир Темур байроқдорни сотиб олиб, уруш кизиган вақтда душман байроғи тушиб кетган. Бу эса мўғул жангчилари ҳолатига салбий таъсир кўрсатган. Амир Темур ногоралар, турли ҳайкиришларни ишга солишга ҳам моҳир бўлиб, ҳудудлар эгалланишидан аввал у қанча вақтда забот этилиши ҳисоблаб чиқилар, саркардалардан эса белгиланган муддатда ҳарбий ҳаракатларни ниҳоясига етказилиши қатъий тарзда талаб қилинар эди. Амир Темур истеъдодли саркарда, моҳир лашкарбоши сифатида ўта интизомли қўшин барпо этди. Ўзининг 35 йиллик ҳукмронлиги даврида бу қўшин маҳорати юқори даражада ўсди. Амир Темур ҳарбий ташкилотчи сифатида янги ҳарбий тактик усулларни ўйлаб топди ва уни амалиётга татбиқ этди.

Амир Темур ўз давридаги давлатнинг ҳарбий тизимини санъат даражасига олиб чиқиб, қатта обрў-эътиборга сазовор бўлди. Соҳибқирон бошқа саркардалардан фарқли равишда қўшинига ўзи намуна кўрсатган. У энг оғир вазиятларда дастлаб ўзи жангга кирган ва бу билан қўшинни руҳлантирган. Унинг сазой-ҳаракатларида тезлик, машварат, махфийлик, вазиятни тўғри баҳолаш ҳамда уни ўз назоратида ушлаб туриш, тўғри қарорга кела билиш сифатлари устун бўлган. Амир Темур ҳарбий санъатининг яна бир қўриниши шунда бўлдики, у бир вақтда бир неча ерга юриши бошлар, юришлари ҳақида овозлар тарқатар, елида эса унинг қўшини бошқа жойда пайдо бўлар эди. Бу ҳусусида ҳамма вақт ҳам Амир Темурга инебатин ҳолис бўлмаган

ибн Арабшоҳ ҳам унинг бу ҳарбий санъатига тан бериб, ўз мулоҳазаларини баён этган эди.

Амир Темур ўз «Тузуклари»да шундай дея ёзган эди: «Тажрибамдан синаб билдимки, жангнинг сир-асрорини, ғаним аскарларини синдириш йўлини билган, уруш қизиганда ўзини йўқотмасдан, қўл-оёғи бўшашмасдан лашкар фавжларини жангга бошлай оладиган, агар қўшин сафига раҳна тушса, уни тезда тузата оладиган кишигина амирлик ва ҳукмронликка лойиқдир». «Тузуклар»да айнан жасорат намуналарини кўрсатган амирлар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Ўзаро низо ва парокандалик ҳукм сурган ўрта асрларда Амир Темур 200 минг чоғли мустаҳкам ва уюшган, юқори тартиб-интизомга эга қўшин барпо эта олди ва уни юқори даражадаги қурол-аслоҳа билан ҳам таъминлади.

Савол ва топшириқлар

1. Амир Темур «Тузуқлари»нинг нечта қисмида ҳарбий соҳа масаласи қайд этилади?
2. Амир Темур ҳарбий сиёсати моҳияти ва мақсади нимада бўлган?
3. Шу даврдаги давлат хавфсизлиги масаласи қандай ҳолатда эди?
4. Амир Темур кўшини ҳарбий маҳорати ҳақида нималарни биласиз?
5. Кўшин тузилиши қандай тартибда бўлган?
6. Соҳибқирон ҳарбий юришларга қандай тайёргарлик кўрган?

Таянч сўзлар

Соҳибқирон, амир, ҳарбий, фавж, баронғор, жавонғор, аванғор, манглай, қўл, пиеда, отлиқ, чопқун, тузук, юриш, кўшин, аскар, сипоҳий, жанг, давлат.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Амир Темур ҳақида сўз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
2. Nelson R. Timur is military strategist and geopolitical. It modern interpretation in world history – Т., 1996, P. 17-19.
3. The Cambridge history of Iran the Timurid and Safarid Period, J^o 6, Cambridge University Press.
4. Spuller Bertold India before Timur the mongol period. History of the muslim world. Leiden, 1960, p- 60-65, copyright 1969, 1996,
5. Spuller Bertold Timur // The pnongol Period. History of the muslim world Leiden. Brill, 1960, copyright, 1969, 1994.
6. Ўлжаева Ш. Амир Темур ва Темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. – Тошкент: Фан, 2005.
7. Темур тузуқлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
8. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар) –Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2010.

9. Дадабоев Х. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати.
– Тошкент, 1996.

10. Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. – Тошкент: Хазина, 1994.

11. Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи. I жилд
– Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.

12. Ўзбекистонда ҳарбий иш ва санъат тарихи. – Тошкент,
2012.

6-мавзу. «ТУЗУКОТ» – САВДО, СОЛИҚ, ОБОДОНЧИЛИК ВА МАИШІЙ ҲАЁТ ХУСУСИДА

Режа:

1. Амир Темурнинг савдо-сотик ва солиқ борасидаги сиёсати.
2. Юрт ободончилиги – давлат сиёсатининг ажралмас қисми.
3. Амир Темур маънавияти.

1.Амир Темурнинг савдо-сотик ва солиқ борасидаги сиёсати

Амир Темур – моҳир ва зукко давлат арбоби сифатида ички ва ташқи сиёсат бобида савдо-иқтисодий муносабатларига катта аҳамият берди.

Амир Темур томонидан кучли, марказлашган давлат барпо этилиши билан аввало ички савдо учун аҳамиятли бўлган қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун саъй-ҳаракат кучайди. Амир Темур ва унинг ворислари отлик қўшин ўтиш чоғида деҳқонларнинг ерларини топташ ва экинлар яксон бўлишига йўл қўймаслик учун қатор чора-тадбирлар кўрганлар. Амир Темур фармойишига кўра, экинзорлар яқинига ўтов ўрнатиш таъқиқланган.

Мовароуннаҳрнинг унумдор ерларида шу вақтда донли экинлар ичида буғдой кўп экилган. Буғдойнинг турли навлари, хусусан, гандуми оби (суғорма буғдой), гандуми сафидча (оқ буғдой), гандуми сурхоки (қизил буғдой), гандуми сурхоки баҳорий (баҳорги қизил буғдой), туя тиши навлари, айникса, машҳур бўлган. Зарафшон, Кашқадарё, Тошкент воҳалари, Фарғона водийси деҳқончилик марказлари эди. Шунингдек, Термиз ҳам донли экинлар экиладиган асосий жойлардан бири бўлган. Термизда етиштирилган буғдой Амударё орқали Хоразмга ҳам юборилган.

Хоразмда донли экинлар Вазир деган жойнинг жанубий томонларида етиштирилган. Бу даврда ерларнинг бир қисмига

ем-хашак етиштириш мақсадида беда, шунингдек арпа ва тарик ҳам экилган. Мош ва нўхот барча ҳудудларда етиштирилган. Шубҳасиз, Ўрта Осиё халқлари ошхонасида асосий ўрин эгаллаган гуруч кўп жойларда етиштирилган. Тарихий манбаларда Самарқанд томонларда гуруч «бениҳоя кўп», дея таъриф этилган эди. Пахта Зарафшон воҳаси, Балх атрофлари, Шаҳрисабз яқинида ва бошқа ерларда етиштирилган. Йирик шаҳарларда ён-атрофлардан келтирилган пахтани сақлаш ва сотиш учун маҳсус бинолар қурилган. Амир Темур давридан бошлаб Мовароуннаҳрда илк бора зигир экиш ҳам бошланди. Тут одатда суғориш ариқлари, каналлар бўйида етиштирилган, меваси қуритилган ҳолда анча машҳур бўлиб, уни қишда кўп истеъмол қилишган. Тутни аксарият пилла қурти етиштириш мақсадида экишар эди. Пилла хом ашёси асосан шаҳарга келтирилиб, ундан турли матолар тўкилган. Самарқанд ва Бухорода пилла сотадиган дўконлар ҳам бўлган. Жойларда бўёқ олиш мақсадида рўян ўсимлиги ҳам етиштирилган. Ундан асосан кизил ва сарик ранглар олинар эди.

Хинадан нафақат косметикада, балки саноат учун аҳамиятли бўлган сиёҳ тайёрлаш, қоғозга ранг бериш, дори тайёрлашда ҳам ишлатилган. Бухорода «қирмизи» номли бўёқ чўлдаги дарахт қуртлари орқали олиниб, у анча ноёб ва қимматбаҳо ҳисобланган.

Дехқонлар ва чорвадорлар мамлакат аҳолисининг катта қисмини ташкил этиб, улар солиқ тўловчи аҳоли таркибида, яъни умумий «раият» номи билан аталар эдилар. Дехқонлар мулкий жиҳатдан ҳам бир неча тоифаларга бўлинганлар. Кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолининг ҳам давлатда ўзига хос ўрни мавжуд бўлган. Улар қорамол, от, қўй-эчки, қимиз, сут маҳсулотлари, гўшт, жун етказиб беришар, ярим кўчманчи аҳоли зироаткорлик ва чорвадорлик билан тенг машғул бўлишар эди.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли орасида баъзи ҳунармандчилик турлари, хусусан гилам, наMAT тўкиш, терига ишлов бериш ҳам ривожланган эди. Мовароуннаҳр ўлкаси табиий фойдали қазилмаларга бой ҳудуд бўлган. Унда темир, мис, тошқўмир, қўрғошин, феруза, қумуш, олтин конлари айниқса, катта аҳамият касб этган. Зайниддин Восифий Тошкент воҳасидаги феруза ва темир конлари, Маҳмуд ибн Вали айнан шу ҳудудда қалайи конлари борлигини ёзиб қолдиришган. Фарғона тоғликларида олтин ва қумуш мавжуд бўлиб, бу ҳудуддан мис,

нефть, ложувард, симоб, кўрғошин, новшадил казиб чиқарилган. Амир Темур ва Темурийлар даврида, айниқса, темирга эҳтиёж катта бўлиб, ундан қурол-аслаҳа ясашда кенг фойдаланилган. Бадахшон ўлкасидан машҳур лаъл (ложувард) тошлари етказилган. Айнан шу ҳудуддан кўк ёқут (сапфир) ҳам олинган.

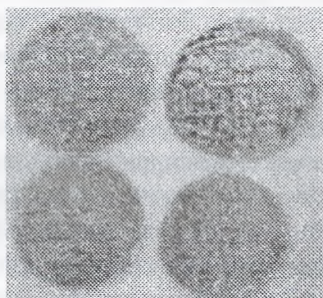
Амир Темур фармойишига кўра, ерларнинг суғорилиши билан боғлиқ бир қатор ишлар амалга оширилган. Унинг топшириғи билан Мурғоб воҳасида аҳамиятга молик суғориш ишлари бажарилган. Эски Ангор каналининг тоғ қисми қаздирилган. Ғиёсиддин Али Амир Темур Ҳиндистондан қайтаётганида Кобулда тўхтаганини ҳамда шу ерда Соҳибқирон томонидан катта сув канали барпо этилгани ҳақида хабар берган. Амир Темур даврида Самарқанд ва Шаҳрисабзнинг сув таъминоти яхшиланди, деярли ҳар бир ховлидан ариқ орқали сув ўтиши йўлга қўйилди. Дарёлардан узоқда жойлашган ерларда суғориш коризлар орқали амалга оширилган. Суғориш каналлари салтанатнинг бошқа ҳудудларида ҳам амалга оширилган.

Мовароуннаҳр қадимдан боғ-роғлар ўлкаси бўлиб катта майдонларни эгаллаб келган. Уларда олма, нок, анор, шафтоли ва бошқа мева-чевалар кўплаб етиштирилган. Боғу-роғлар Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз, Термиз ва бошқа шаҳарлар атрофларини ҳуддики кўрғон деворидек ўраб олган эди. Зайниддин Восифий Тошкент боғларидаги сархил мевали дарахтлар, анвойи гуллар ҳақида завқ-шавқ ила сўз юритган эди. Ҳовузлар, улар атрофидаги соя-салқин боғлар аҳоли дам олиши учун хизмат қилар эди. Зодагонлар, юқори табақа кишилари боғларни режа асосида барпо этишар, у ерда нафақат мевали, балки манзарали дарахтлар ҳам кўплаб экилар эди. Амир Темур цитрус экинлари етиштиришни ҳам бошлаб берди. У барпо этган боғларда лимон, хурмо, шамшод дарахти ҳам ўстирилган. Самарқандга яқинлашган испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихо пойтахтни ўраб олган боғ-роғ, узумзорларни кўриб ҳайратланган ҳолда шундай дея ёзган эди: «Бу боғу-роғлар ва узумзорлар шунчалик кўпки, шаҳарга яқинлашганинг сари баланд дарахтли ўрмонни ва унинг ўртасида шаҳарни кўрасан».

Амир Темур Самарқандни дунё шаҳарлари орасида биринчи ўрнига қўйиб, унинг атрофида донғи кетган шаҳарлар – Бағдод, Султония, Шероз номлари билан қишлоқлар барпо этишга

фармойиш берган. Улар атрофида майдони бир квадрат километрга тенг улкан боғлар барпо этганлигини ҳам яхши биламиз. Мирзо Улуғбек даврида эса машҳур Боғи майдонда кўплаб анвойи гул, дарахтлар етиштирилган. «Боғча» деб номланган боғнинг барпо этилиши ҳам Мирзо Улуғбек номи билан боғлиқ. Амир Темури Самарқанд ва унинг атрофларида яна бир қатор мухташам боғлар (Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд, Боғи Давлат ва бошқалар) ҳам барпо этган эди.

Боғу-роғлар нафақат дам олиш, кўнгилочар масканлар бўлиб қолмай, балки уларда расмий тадбирлар, хусусан элчилик қабуллари ҳам ўтказилар эди. Амир Темури боғларининг файз-таровати ҳамда гўзаллиги элчилар оғзида дoston бўлиб, узоқ хорижларга ҳам уларни машҳур қилар эди. Шубҳасиз, боғ-роғларнинг барпо этилиши, янги экин турларини етиштирила бошланиши мамлакат иқтисодиётига ҳам ижобий таъсир кўрсатиб, Самарқанднинг иқтисодий марказ сифатидаги аҳамиятини ҳам кучайтирар эди.

Темурийлар даври тангалари.

Амир Темури тоғ-кон ишлари устидан тегишли назоратни олиб бориб, қимматбаҳо маъданлар чиқадиган ерларда махсус кўриқчилар гуруҳи кончилар ишини кузатиб борган. Самарқанд атрофларидан мармар, Кеш томонидан машҳур қизғиш туз қазиб олинган. XIV аср охирилари – XV аср давомида хунармандчилик ҳам тараққий этди. Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги савдо чорраҳасида жойлашган Тошкент шаҳри соҳада аҳамиятли марказлардан бири бўлиб қолди. Шаҳарда хунармандчилик ривожини кўчманчи аҳоли билан савдо орқали белгиланар эди.

Маъдан конлари яқинлиги боис Тошкентда металл буюмлар яшаш ривожланиб кетди. Тошкент бошқа жойларга ўзининг «Камони шоший (чочий)» деб аталган ўқ-ёйлари билан машҳур бўлган.

XIII асрда мўғуллар томонидан вайрон этилган Фанокент қалъаси Амир Темур фармониға мувофиқ қайта тикланиб, Сирдарё бўйида қад ростлади ва унга суюкли ўғли шарафиға Шохруҳия деб ном берди. Андижон ва Ахсикат эса Фарғона водийсининг нафақат маданий, балки иқтисодий, савдо-хунармандчилик марказлари ҳам бўлиб қолди. Хусусан, Ахсикатда кулолчилик юқори даражада тараққий топганлигини археологик қазилмалар ҳам тасдиқламоқда. Амир Темур томонидан қудратли салтанат барпо этилиши, тинчлик – осойишталик, тартиб-қонданинг ўрнатилиши аслида бутун салтанатда хунармандчилик турларининг кўпайиши ҳамда бениҳоя ривожига кенг йўл очган эди.

Мазкур даврда тўқимачилик илгари ҳам бўлганидек хунармандчиликнинг етакчи тармоғи ҳисобланар, жойларда оддий ва қимматбаҳо матолар тўқилар эди. XIV аср охириларида бошлаб, айниқса, қимматбаҳо матоларға бўлган эҳтиёж ортиб борди. Аслзодалар учун тантанали маросимларда байрам либослари асосан шойи, парча, бахмалдан тайёрланган. Ўз навбатида уларнинг хонадонларидаги кўрпа-тўшаклар ҳам шу матолардан тайёрланар эди. Самарқандда бахмалнинг тўқ қизил рангли алоҳида тури ишлаб чиқарилган. Унга «қирмизи» деб аталувчи бўёқ билан ишлов бериларди.

Бу хилдаги матоларға чет элларда ҳам эҳтиёж катта бўлган. Шунингдек, матолар ичида қимхоб, бўз (қарбас), анвойи шойи ва бошқалар маълум ва машҳур бўлган. Қасб-хунарлар ичида тикувчилик Самарқанд ва Бухоро хунармандчилигида катта ўрин тутган. Шаҳарларда гилам ва анвойи рангли пардаларға эҳтиёж катталиги боис яхши тараққий этган. Гиламларнинг номлари уларнинг тўқилиш услубидан келиб чиққан. Байрамлар вақтида айвон, кўшқлар шойи, парча, гулдор матолар билан безатилган.

Тантаналар пайтида бадавлат аҳоли уйлариининг марказий кўчаларға қараган деворларига гиламлар осиш зарур бўлган. Самарқанддаги хунарлар орасида қоғоз тайёрлаш етакчи роль ўйнаган. Ёзув қоғози ҳам бошқа давлатларға олиб чиқувчи маҳсулотлар сирасидан жой олган. Сарой, давлат ишларида ҳам қоғозға эҳтиёж катта бўлган. Қоғознинг олий нави «султоний»

номи билан машхур бўлган. Ўша давр манбаларида яна қоғознинг «оддий», «қоғози абри», «мармар қоғоз» навлари хақида ҳам сўз юритилган.

XVI аср бошларига қадар Самарқанд Шарқда ёзув қоғози ишлаб чиқариш бўйича асосий марказлардан бири бўлган. Амир Темур даврига оид асарлар асосан Самарқанд қоғозига ёзилган. «Оламда яхши қоғоз Самарқанддан чиқар», деб ёзган эди Бобур Мирзо. XVII асрда ҳам бу қоғоз ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлиши керак. Негаки XVII асрда яшаган балхлик тарихчи Маҳмуд ибн Вали ўзининг «Баҳр ул-асрор» асарида «Самарқанднинг маҳсулоти – қоғоз, яшил мармар, оқ бўёқ ва олмадир», – дея таъкидлаган эди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида кулолчилик ҳам муносиб ўрин эгаллаган бўлиб, у хунаремандчиликнинг етакчи тармоқларидан бири ҳисобланар эди. Сопол буюмлар яшаш учун маҳаллий гил ишлатилар, одатда у Самарқанд атрофидан олинар эди. Клавиҳо бу хусусида «дунёдаги энг яхши гил шу ерда», дея қайд этган. Сопол буюмлар тайёрлашда ғиждувонлик усталар ўз услубларига эга бўлганлар. XV аср Самарқанд кулолчилигининг ўзига хос кўринишлари Бухоро ва Шаҳрисабз мактаблари мисолида кўзга ташланади. Тошкент кулолчилиги эса айрим маҳаллий хусусиятларга эга бўлган.

Қимматбаҳо тошларга ишлов бериш, заргарлик буюмларини яшаш ҳам юқори даражада тараққий этган. Зирак, узук, билакузук ва бошқа қимматбаҳо тақинчоклар яшашнинг юқори маҳоратли усталари етишиб чиққанлар. Мисгар ва заргарларнинг катта шаҳарларида ўзига хос устахоналари бўлган. XIV аср охирларида Мовароуннаҳрда рангли ойна ишлаб чиқариш ҳам ривож топди. Ундан Амир Темур, Шаҳрисабздаги Оксарой, Бухородаги Мирзо Улуғбек мадрасаларини безатишда фойдаланишган. Қадама нақш, сиркор кошин ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилган. Амир Темур, ундан сўнг Темурийлар даврида ҳам қурол-аслаҳасозлик яхши тараққий топган. Махсус устахоналарда шамшир, қилич, ханжар, ойболта, совут, дубулға тайёрланар, Амир Темур бу каби устахоналарга катта аҳамият билан қарар эди.

Муаррих ва сайёҳлар XIV аср охирлари - XV асрда Самарқанд, Бухорода бозор, чорсу, тим, ток, каппон ва бошқа хил савдо-хунаремандчилик масканлари бўлганлиги хусусида хабар

беришган. Амир Темурнинг фармонига кўра, асосий кўчаларнинг ҳар икки томонига дўконлар жойлаштирилган. Усти ёпик кўчанинг бошдан-оёқ ҳар-хил ерида ёруғлик тушадиган дарчалари бўлиб, гумбазлари бўлган том билан ёпилган. Самарқанд ва Бухорода ихтисослашган бозорлар ўзига хослиги билан ажралиб турган. Тарихий манбаларда Термиз ва Тошкент бозорлари ҳам ўзининг бойлиги билан ажралиб тургани алоҳида тилга олиб ўтилган. Чорва моллари учун махсус оғилхоналар барпо этилган. Бозорлар нафақат йирик савдо-иқтисодий марказ вазифасини, балки шеърят, адабиёт, илм-фан бўйича суҳбатлар ўтказиладиган масканларга айланган. Бозорларда ҳукмдорлар фармони эълон қилинар, айбдорлар эса жазога тортилар эди.

Бозорларнинг маълум расталари ўз молини хориж савдогарларига сотиш учун мўлжалланган эди. Айниқса, Самарқанд бозорларида турли мамлакатлардан келган савдогарларни тез-тез учратиш мумкин бўлган. Ҳукмдор фармонига кўра, барча хориждан келган савдогарлар ўзлари олиб келган қимматбаҳо матоларнинг борини ҳукмдор томонидан тайинланган масъул шахсга кўрсатишлари шарт бўлган. Чет эл моллари шу амалдорларнинг кўригидан ўтмасдан туриб, сотишга чиқарилмаган.

Савдо йўллари ободонлаштирилган, тегишли шароитлар, карвонсаройлар қурилишига катта аҳамият берилган. Карвон йўллари хавфсизлигига Амир Темур катта эътибор билан қараган. Унинг буйруғи билан жанубий – ғарбий вилоятлардан Самарқандга олиб борувчи йўллар ёқасида давлат пойтахтига қадар янги карвонсаройлар барпо қилинган, сайёҳлар ва савдогарлар дам олиши учун «катта йўллар» ва отхоналар қурилган. Яқин атрофдаги кишлок аҳолиси бундай марказларни озик-овқат ва отулов билан таъминлаб туриши керак бўлган.

Амир Темур ички ва ташқи савдо тараққиётига катта аҳамият берди. Унинг саъй-ҳаракати боис Буюк ипак йўли тармоғи Мовароуннаҳрга қайтди, савдо йўллари хавфсизлигига, Шарқ ва Ғарб савдо муносабатларига катта эътибор билан қаралди. Соҳибқироннинг Франция кироли Карл VI га ёзган хатидаги қуйидаги мулоҳазалар эътиборга сазовордир: «Сиз ўз савдогарларингизни менинг салтанатимга юборинг, биз уларни илик қарши олиб, иззат-иқром кўрсатамиз. Биз ҳам ўз савдогарларимизни сизнинг юртингизга йўллаймиз. Сиз ҳам уларга ҳурмат

кўрсатинг, уларга ортиқча тазйиклар қилинишига йўл қўйманг. Сизга бундан бўлак талабим йўк. Зеро дунё савдо ахли ила обод бўлажак!» Шубҳасиз, буюк Амир Темурнинг юқоридаги мулоҳазалари ХХІ асрдаги янгича тартибдаги савдо-иқтисодий муносабатларда ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

Низомиддин Шомий ўзининг «Зафарнома» асарида шундай деб ёзган эди: «... Унинг адолатию сиёсати ўрнатилган қунларда Мовароуннахрнинг энг чекка жойларидангина эмас, балки Хўтан чегарасидан Дехли ва Канбойит атрофларигача, Бобул Авбобдан то Миср ва Рум ҳудудигача бўлган ерлардан савдогарлар у ёқда турсин, болалару бева хотинлар ҳам ипакли матолар, олтинкумуш ва энг зарур тижорат молларини келтирардилар ва олиб кетардилар».

1404 йили Темур салтанатида бўлган Руи Гонсалес де Клавихо ҳам савдо-сотик муносабатларининг юқори даражада тараккий этганлигини, савдо ахлига кўрсатилаётган мурувват, хавфсизлик чоралари, Мовароуннахр бозорларининг серхашамлигини алоҳида қайд этган эди.

Мудофаа деворлари билан мустаҳкамланган карвонсаройлар одатда катта савдо йўлларининг чорраҳаларида жойлашган. Карвонсаройларнинг бир қисми шаҳарга кетаверишда, дарвоза ёнида, айримлари шаҳар ичида эди. Йирик шаҳарларда бошқа ўлкалардан келган савдогарлар учун алоҳида карвонсаройлар қурилган. Масалан, Бухорода Урганч савдогарлари учун «Урганжий» карвонсаройи барпо этилган, шунингдек, эронлик ва марвлик савдогарлар учун ҳам алоҳида карвонсаройлар бўлган. Аштархон ва Бокуда эса алоҳида бухороликлар карвонсаройлари мавжуд эди. Исфаҳонда ҳам самарқанликлар ва бухоролик савдогарларнинг тўхташ жойлари барпо этилган.

Самаркандга четдан келтирилган моллар орасида Хитойдан келган маҳсулотлар муҳим ўрин эгаллаган. Шунингдек Рус, Волгабўйи, Ҳиндистон, Ғарбий Осиё, Узоқ Шарқ билан ҳам кизғин савдо алоқалари олиб борилган. Четдан Мовароуннахрга тери, эгар-жабдуқ, хуржун, зигир толасидан тўкилган газлама, камон ўқлари, садоқ – Рус ва Волгабўйидан, Испания ва Италия давлатларидан қирмизи мато, кумуш коса, мовут, жунли кийим, юпка газлама, Хитойдан ва унга тобе юртлардан сувсар ва оқ тулки мўйиналари, ов қушлари, шойи матолар, нақшсиз атлас,

Ҳиндистондан зираворлар, айрим металлар ва қимматбаҳо тошлар, оқ юпка мато, шакар, доривор ўсимликлар келтирилган. Европадан келтириладиган матолар орасида «фаранги» номли мато машҳур бўлган.

Ўз вақтида Кастилия (Испания) қироли ов лочинларини шахсан Амир Темурга совға қилиб жўнатган эди. Ипак йўли бўйлаб Мовароуннаҳр шаҳарларига Хитой қоғози ва чинни ҳам олиб келинган. Масалан, Хитой императори Дай Минг-хон Шоҳрух Мирзога Хитой қоғозини юборганини муаррих Фосих Аҳмад ал-Ҳавофий алоҳида таъкидлаб ўтган эди. Хитойдан келтириладиган чинни идиш буюмлар, кошинлар ниҳоятда кадрланиб, юқори даражада баҳоланган. Мирзо Улуғбекнинг боғидаги айвон Хитой чинни кошинлари билан безалганлиги учун кейинчалик «Чиннихона» номини олган. Бухоро яқинидаги Зандана қишлоғида тайёрланиб, кейинчалик машҳур бўлиб кетган «занданачи» матоси хорижда ҳам машҳур эди. Хусусан, тарихий манбаларда занданачи матоси XV асрда Новгородда ҳам сотилгани тўғрисида маълумотлар учрайди. Немис шаҳарларида ҳам бу матога эҳтиёж катта бўлган.

Амир Темур савдогарларнинг хулқ-атвори, инсоф ва ҳалоллик билан юритишларига ҳам катта эътибор берган. Бундай фазилатни эсдан чиқарганларни қаттиқ жазолаган. Амир Темурнинг «Тузуклари»да алоҳида олинган «Раиятдан мол-хирож олиш, мамлакатни тартибга келтириш ва юксалтириш, унинг ободончилиги, хавфсизлигини амалга ошириш тузуки» номли банди мавжуд бўлиб, унда олиқ-солиқ муносабатлари атрофича ёритиб берилган. Амир Темур хирож солиғини қандай, қай тартибда тўлаш масаласига ҳам алоҳида тўхталади. Хусусан, суғориладиган ерлардан олинадиган соликка эътибор билан қарайди.

Амир Темур ва кейинчалик Темурийлар давлатида адолатли солиқ тизими бўлганлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Бу хусусда «Тузуқлар»да қуйидагича иборалар бор: «Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, солиқни уч бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўпловчи юборилмасдан солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агар солиқ йиғувчинин юборишга мажбур бўлинса, улар солиқни буйруқ бериш ва яхши сўз билан

олсинлар; катта калтак, арқон ишлатиб ишни уруш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банди этиб занжир билан кишан-ламасинлар».

Шубҳасиз, хазина давлат таянчи бўлмиш муҳим омиллардан бири эди. У эса аксарият тўғри йўлга қўйилган солиқ тизими орқали ҳаёт кечириши мумкин бўлган. Тарихий манбаларнинг хабарига кўра, Амир Темур давлатида хирож, тағор, тамға, пешкаш, совурин ва бошқа солиқлар мавжуд бўлган. Солиқлар йиғиш пайтида юқорида таъкидлаганидек, унинг адолатли бўлиши учун икки вазир масъул этиб тайинланган. Амир Темур сув чиқариб ташландик ерни обод қилган кишиларга алоҳида имтиёзлар берган. «Кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз курса, ё бирон боғ кўқартирса ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили қонун-қоидага мувофиқ хирож йиғилсин», дейилган эди Амир Темур буйруғида. Соҳибқирон ўз она юрти, халқини жуда қадрлаган ҳукмдор бўлиб, етти йиллик юришидан қайтганидан сўнг нарх-наво, солиқлар борасида йўл қўйилган хатолар учун тегишли амалдорларни жазолади. Бева-бечораларга кийим-кечак, озиқ-овқат улашиб, салтанат аҳлини уч йиллик барча солиқлардан озод этди. Бундай эзгу ишни ўрта асрлар шароитида фақат Амир Темурга ўхшаган забардаст ҳукмдоргина амалга ошириш мумкин эди.

2.Юрт ободончилиги – давлат сиёсатининг ажралмас қисми

Амир Темур 150 йиллик мўғул истибдодини тугатиб, ўзаро низо-парокандаликка чек қўйди, унинг саъй-ҳаракатлари билан кучли марказлашган давлат юзага келди. Бу эса, ўз навбатида, улўғ салтанатда маданий ҳаётнинг нафақат жонланиши, балки юксалишига замин яратди. Мазкур жараёни шахсан Амир Темурни ўзи давлат сиёсати даражасида қўллаб-қувватлади. У ўз бунёдкорлигини айнан давлат сиёсати мақомида белгилади.

Соҳибқирон ўз тузукларида масала моҳиятига тўхталиб, жумладан шундай дея таъкидлаган эди: «...хароб бўлиб ётган ерларда коризлар курсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар,

ариклар ва дарёлар устига янги кўприклар солсинлар, йўл устида ҳар бир манзилгоҳга работлар бунёд этсинлар... Катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса, ҳонақоҳлар бино қилсинлар, фақиру-мискинларга лангархона солсинлар, касаллар учун шифохоналар курсинлар... Ҳар бир шаҳарда сарой ва қозихона бино қилсинлар».

Амир Темур топшириғига кўра, барпо этилган иншоотларнинг улуғворлиги сиёсий соҳадаги вазифалардан бири эди. Мазкур ҳолат Шаҳрисабздаги Оксарой пештокига битилган «Агар қудратимиз ва қароматимизга шубҳа қилсанг, шак келтирсанг, иморатларимизга қара!» деган ёзувда ўзининг аниқ ифодасини топди. Самарқандда, Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарлари, қолаверса бутун салтанатда Амир Темур даврида амалга оширилган қурилиш, ободончилик ишлари беқиёс аҳамият касб этди.

Бунда аввало шаҳар қурилишида истеҳкомлар барпо этиш, кўчаларни тартибга солиш, аниқ уюштирилган меъморий мажмуалар яратиш бўйича улкан тадбирлар амалга оширилди. Бу кўп ҳолда Самарқанд меъморчилигида ўз аксини топди. Амир Темур, кейинчалик Темурийлар даврида ҳам шаҳарларнинг асосий қисми «Ҳисор» деб аталган. Бу то мўғуллар босқинига қадар бўлган «Шаҳристон» атамасидан нисбатан фаркланади. Зеро, ҳисор шаҳарнинг асосий қурилишлари ва савдо-ҳунармандчилик соҳаларини ўз ичига олган ёки умуман янги жойда вужудга келган, лекин барибир меъморий жиҳатдан ўзаро уйғун бўлган асосий маъмурий ва мафкуравий бўғинларни ўзида жамлаган. Катта-кичик шаҳарларнинг ҳисори ҳар хил, аммо аҳамияти ва вазифаси бир бўлган. Бунини Кеш (Шаҳрисабз) ва Самарқанд шаҳарлари мисолида ҳам кўриш мумкин бўлади. Ҳофизи Абрўнинг маълумотида кўра, Кеш шаҳри ҳисор девори қурилиши 1378 йили бошланиб, бир йилдан сўнг тугалланган. Тўғри тўрт бурчак шаклдаги деворнинг тўрт томонида дарвозаси бўлган. Дарвозалардан бошланган иккита асосий йўл марказда кесишган. Йўл ёқасида жойлашган дўконлар марказга томон кўпайиб борган ва марказда асосий бозор бўлган. Ҳисорнинг жанубий-ғарбида Оксарой бунёд этилиб, унинг қаршисида эса аслзодалар ва руҳонийларнинг маҳаллалари жойлашган.

Ўша давр муаррихлари пойтахтни Самарқандга кўчирилиши ҳақида гапириб, уни бағоят хушманзара, жаннатмонанд ерда жойлашган Самарқанд ҳақида сўз юритишади. Ажойиб даштлари, гўзал дарахтзорлари, мафтункор иншоотлари, сўлим каналлари бўлган бу бекиёс шаҳар – салтанатнинг ноёб жавоҳири ва бошқа шаҳару кишлоклар ҳағас қилгудек масканни Амир Темур давлатни бошқарув марказига айлантириб пойтахт қилди, қалъа ва ҳисор қуришни, улуғвор иншоотлар ва тиллакор саройлар бунёд этишни буюрди. Испан элчиси Клавихо Самарқандга таъриф бера туриб, қўйидагиларни таъкидлаган эди:

«Самарқанд шаҳри текисликда жойлашган ва атрофи тупрок кўтарма ҳамда чуқур ҳандақ билан ўраб олинган... Бутун, шаҳар боғ-роғлар ва узумзорлар билан ўраб олинган... Шаҳар боғлар қўйнида жойлашган. Бу боғлар ўртасидан кўчалар ўтказилган, майдонлар бор, бу ерларда жуда кўп аҳоли яшайди, нон, гўшт ва кўплаб бошқа нарсалар сотилади». Амир Темурнинг Самарқанддаги қалъаси шунчаки истехком эмас, балки аввало пойтахтнинг мустаҳкамланган маъмурий – ҳарбий маркази ҳам эди. Амир Темур даврига келиб Самарқанд қиёфаси қўйидагича тус олган. Шаҳарда олтита дарвоза – шимолида Шайхзода ва Оҳанин, шаркида – Феруза, жанубида Сўзангарон ва Коризгоҳ, ғарбида – Чорсу дарвозалари мавжуд бўлган. Шаҳар маркази – Регистон майдонидан нур шаклида тарқалиб, бу дарвозаларга чўзилган асосий кўчалар ўқдай тўғри бўлмай, бурилишлари кўп, гоҳида йирик маҳаллалари тарихан вужудга келган кўчалар билан туташиб кетар эди. 1404 йили Самарқандга қайтган Амир Темур шаҳарнинг асосий кўчаларини тубдан қайта қуриб, тўғрилаш ва кенгайтиришга қарор қилади. Бу ҳусусда Клавихо ҳам ўз эсдаликларида қайд этиб ўтади. Шу давр меъморчилигида кўп ҳолда пишиқ ғишт ва баъзан тош, мрамарга ҳам асосий урғу берила бошланди. Гумбаз техникасидаги тараққиётни кўп жиҳатдан пишиқ ғишт белгилаб берди. Таъкидлаш жоизки, XIV аср охирлари – XV аср буткул меъморчилик санъатининг юксалиш даври бўлди.

Амир Темур меъморчиликни юкори даражага кўтариш борасида муҳандислар, меъморлар, безак усталари олдиға янгидан – янги вазифаларни қўйиб, уларнинг маҳоратларини мунтазам ошириб боришға катта эътибор билан қаради. Масалан,

Клавиҳонинг гувоҳлик беришича, Амир Темур мақбараси қурилишидан унча қоникмаган Соҳибқирон унинг гумбазини қайта қуришни буюрган. Шунингдек, Жоме масжиди асосий пештоғи аввал унга мақбул бўлмаган, сўнгра пештоқ ҳам қайта қурилган. Муҳандислик изланишларининг яқуни сифатида девордан деворга ташланувчи, ўзаро кесишувчи ва гумбазни кўтарувчи («айилсимон») тўртта равоқ кўринишидаги янги тизим вужудга келди, равоқлар оралиғи қалқонсимон бағарлар ва осилиб турувчи ганчкорлик билан тўлдирилган безак ва сайқал ишлари бинонинг асосий ҳажми қуриб битказилганидан кейин эмас, балки у билан барабар амалга оширилган.

Самарқанд. Амир Темур мақбараси. XVаср ёдгорлиги.

Шу даврда меъморий безак ишлари энг юқори чўққига кўтарилди. Амир Темур ва Темурийлар даврида унинг турларидан ва олдинги авлодларнинг тажрибасидан фойдаланган ҳолда усталар техник усуллари такомиллаштирибгина қолмай, балки янгиларини ҳам ишлаб чиқишди, безак мавзуларини бойитишди. Буларга – ғиштни деворни силлиқлаб, рангли ва сирли кошнлардан қадама нақш солиш, ёғоч, тош ва ганч ўймакор-

лиги, ҳошияларни безаган кўп рангли парчинлар, нақшларнинг айрим қисмлари ва бутун бошли паннолар, алоҳида сайқалланган кошинлардан ишланувчи ёрқин нақшлар, ички кўринишда эса кошинлар чегарасидан бошлаб то гумбаз марказигача деворий сурат ишланган бўлиб, у кўп рангли ва олтинга бой бўлган. Ёки айрим ранглар, масалан оқ фондаги зангори нақшлар устунлик қилган.

Буларнинг барчаси энг юксак техник даражада ижро қилиниб, ўз кўриниши, тузилиши билан асрлар давомида инсониятни лол қолдириб келмоқда. Нақшларнинг уч хили – хандасавий, ўсимликсимон ва эпиграфик турлари ёнма-ён, лекин ўзгача услуб билан ишланар эди. Амир Темур даври иншоотларида кўк ва зарҳал ранглар устун, дабдабали нақш ҳукмрон бўлган. Турли ҳудудлардан келган ҳунармандлар турли соҳа мутахассислари қурилиш, меъморчилик ишларига кенг жалб этилар эди. Шамс Абдулваҳоб Шерозий, Тожуддин Исфакхоний, Шарофуддин Табризий сингари уста меъморлар, ёғоч ўймакори Юсуф Шерозийлар шулар қаторидан ўрин олган машҳур усталар бўлишган. Таъкидлаш жозики, Мовароуннаҳр ўлкасининг ўз меъморий мактаблари ва безак усталари бўлган.

Уларнинг айримларининг номлари бизгача етиб келган. Улар қаторида Фахри Али, Бадриддин, Шамсиддин, уста Зайниддин, уста Али (Алим) Насафий номларини келтириш жоиз. Амир Темурнинг бош боғбони ҳам маҳаллий ўсимлик дунёсини яхши билган самарқандлик Шаҳобиддин Аҳмад Зардакаший номли шахс бўлган. Маҳаллий ва ўзга юртлардан келган усталар ўзаро ижодий таъсири шу давр меъморчилигида ўзига хос янги услубни вужудга келтирдилар, салтанатнинг барча ҳудудларидан тўпланган усталарнинг билими ва ижобий салоҳиятини ўзида жамлади.

Амир Темур қурдирган меъморий иншоотлар ичида шубҳасиз Оқсарой энг йирик ва нодир обида ҳисобланади. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишига қараганда, Амир Темур тўртинчи маротаба, яъни 1379 йили Хоразмга юришидан қайтганидан сўнг хоразмлик бир гуруҳ кишиларни Кешга кўчириб келтирганлигини қайд этади. Кўчириб келтирилганлар орасида қурувчи уста, мутахассис бунёдкорлар ҳам бўлганки, улар Амир Темурнинг буйруғи билан Кешда янги сарой барпо

этиш ишига жалб этилганлар. Оксаройнинг қурилиши 1380 йил баҳорида бошланган. Ўз даврида умумий баландлик даражаси 70 метрни ташкил этган Оксарой биносининг ҳозирги вақтгача сақланиб қолган қисми 38 метрни ташкил этади. 1404 йил 29 август куни Кешда бўлган испан элчиси Клавихо усталар хануз қурилиш ишларини давом эттиришаётганлигини таъкидлаган. Сарой ҳажми жиҳатидан ниҳоятда улкан ва маҳобатли, ўз даврининг ўхшаши йўқ биноси бўлган. Шу даврда Амир Темур давлатида сарой иншоотларининг икки тури кенг тарқалган эди: расмий, маъмурий бошқарув; шаҳардан ташқаридаги қароргоҳ вазифасини ўтовчи, дам олиш иншоотлари.

Оксарой табиийки, биринчи гуруҳга кирган иншоот бўлган. Оксарой кўлами, маърифий ечими бўйича тенги йўқ иморат бўлиб, уни саройда сақланиб қолган қуйидаги ёзув ҳам тасдиқлайди: «Гўзаллиги жиҳатдан ҳайратланарли ва кўк гумбазлари бўлган бу бино, пештоқ қуббаларида ўз аксини топган ва жилваланувчи турли рангдаги нурлар таратувчи машъалага ўхшайди». Низомиддин Шомий ўзининг «Зафарнома» асарида Оксарой ҳақида «Унинг ток ва равоқлари айиқ юлдузига етади, бинобарин, дунёда унга тенг келадиган нарсани ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган ва эшитмаган», дея юқори таъриф берган.

Ҳозирги кунда Оксаройнинг сақланиб қолган қисми ҳажми жиҳатдан ниҳоятда улкан бўлиб, ўрта асрларда тенги йўқ иншоот бўлганлигини яна бир қарра тасдиқламоқда. Амир Темур Шаҳрисабзда 1373/1374 йилларда устози Шайх Шамсиддин кулол мазори устида гумбазли макбара барпо этиб, отаси Муҳаммад Тарагай қабрини ҳам унга қўчиртирган эди.

1376 йили Амир Темурнинг катта ўғли Жаҳонгир Мирзо йигирма ёшида вафот этгач, бундан каттиқ қайғурган ҳукмдор уни Шаҳрисабзга кўмишга қарор қилади. Шарофуддин Али Яздий 1379 йил Хоразм юришидан сўнг, Кешга келтирилган кўплаб усталарга Жаҳонгир Мирзо қабри устига улкан макбара барпо этиш буюрганлигини ёзиб қолдирган. Бобур Мирзо Амир Темур Оксаройдан сўнг Шаҳрисабзда Жаҳонгир Мирзо макбараси ва мадраса барпо этган, дея маълумот беради. Испан элчиси Клавихо ҳам бу улуғвор иншоотга юқори баҳо берган эди.

Амир Темур, шубҳасиз, пойтахт Самарқанд меъморчилигида улкан аҳамиятга молик ажойиб меъморий иншоотларни яратди.

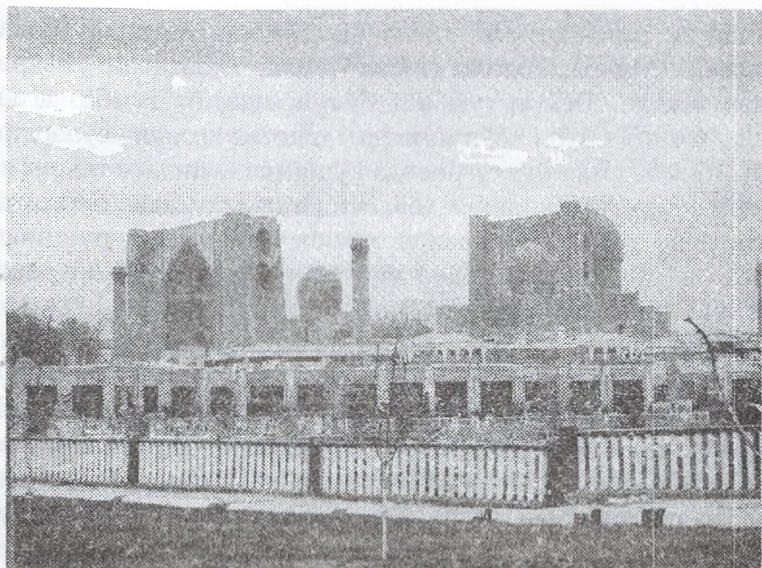
Самарқандда Кўксарой ва Бўстонсарой номини олган саройлар барпо этилди. Кўксарой тўрт қаватли бўлиб, гумбазлари ва деворлари зангори парчинлар билан қопланганлиги учун ҳам шундай номга сазовор бўлган. Кўксаройда хонларни подшолик тахтига ўтказиш маросими вақтида уларни оқ кигиз устига ўтказадиган, тошдан тахтикурси – кўктош қўйилган бўлган.

Амир Темур даврида Афросиёбнинг жанубида жойлашган Шохизинда мажмуи кенгайиб, қайтадан юзага кела бошлади. Қусам ибн Аббос мазоридан деворнинг жанубига қадар бўлган йўлакнинг юқори қисмида қатор бетакрор ажойиб мақбаралар қурилди.

Мазкур мажмуада Шодимулк оға, Амир Ҳусайн (Тўғлу Текишнинг ўғли), ҳукмдорнинг синглиси Ширинбека оға, Амирзода мақбаралари 1372-1386 йиллар давомида қуриб битказилди. XIV аср 80-90 йилларида Номсиз ва Мирзо Бурундук мақбаралари қурилди. 1404-1405 йилларга келиб Амир Темурнинг хотини Туман оқа томонидан мақбара, масжид ва мажмуанинг бош қисмига олиб чиқувчи чортоқ қурилди. Мақбаралар ўз беағи, меъморий ечими, қурилиш даражаси бўйича ўз даврининг шу йўналишидаги етакчи иншоотлари бўлиб ҳисобланган.

Амир Темур томонидан ўз даврида шайх Бурхониддин Соғаржий хилхонаси – Рухобод ва Амир Темур мақбаралари барпо этилди. Шубҳасиз, ўз улуғворлиги ва юқори меъморий жиҳатлари билан Амир Темур мақбараси – Гўри Амир ноёб меъморий иншоотлари сирасидан жой олган. 1403 йили Амир Темурнинг суюкли невараси Муҳаммад Султон Кичик Осиёга юришдан сўнг тўсатдан вафот этди. У аввал вақтинча Султониядаги пайғамбар Ҳайдар мазорига дафн этилди. Амир Темур 1404 йили мақбарани қуриб битказди ва у ерга Муҳаммад Султон жасади олиб келиб қўйилади. Кейинчалик бу ер оилавий даҳма тусини олди.

Вақт ўтиши билан мақбарага Амир Темурнинг ўзи, ўғиллари Умаршайх, Мироншоҳ, Шохрух, невараси Мирзо Улуғбек, кичик ёшдаги икки чеваралари ҳам дафн этилди. Мақбарага туташ тарзда мадраса барпо этилиб, унинг жанубий-ғарбий томонидаги хилхонада қатор Темурийлар авлоди вакиллари дафн этилган.

**Самарқанд. Бибихоним мажмуаси. XV аср ёдгорлиги.
Ҳозирги даврдаги кўриниши.**

Амир Темур юксак меъморий қурилишига оид яна бир иншоот бу – Бибихоним жоме масжиди ҳисобланади. Масжид 1399 йили бошланиб, 1404 йили тугатилган. Самарқанд жоме масжиди анча эскириб, ўсиб бораётган аҳоли эҳтиёжига мос келмай қолган эди. У Ҳиндистон юришидан қайтганидан кейин ўз маҳобати ва улутворлиги бўйича тенги йўқ масжид барпо этишга қарор қилди. Бу ҳақда Шарофуддин Али Яздий қуйидагиларни ёзган: «...моҳир меъморлар ва ўз санъатида беназир усталар бахтли саодатда ва юлдузлар учун қулай пайтда бинога асос солишди...Озарбайжон, Эрон, Ҳиндистондан келган 500 тоштарош масжиднинг ўзида ишлар, бошқалар эса тоғда тош йўниб, шаҳарга жўнатиш билан банд эди... Қурилиш ишларини назорат қилишни Амир Темур шахзодалар ва амирларга топширди... Қурилишга шахсан ўзи келди ва ўша кезлари вақтининг кўп қисмини шу яқин-атрофда – Хоним мадраса ва Туман оқа макбарасида ўтказди... Бино янглиғ қўқ гўмбазига етишгунча ва ҳовли озодалиғи... жаннат боғларининг чиройини унутар даражада бўлмагунча давом этди... Деворнинг ички-ташқи

тарафидан ва равоқ атрофи тошларда ўйилган битиклар билан безатилган... Минбар бағоят гўзал қилиб безатилди, меҳроб темирдан ясалди. Осмон гумбази бўлмаганда, бу гумбаз ягона бўларди, Сомон йўли бўлмаганда, пештоқ ягона бўларди». Ҳофизи Абруъ эса масжид тўғрисида қўшимча қуйидаги таърифни келтиради: «...Бутун бинонинг ҳовлиси ва томи тошдан ишланган ва бу тошлар ўзаро шу қадар жипслик билан бирлаштирилганки, қанча юз йиллар ўтмасин, нақшлари ўчмай ва бутун бино завоқ кўрмай дунё тургунча тургай».

Масжид билан бир қаторда унинг рўпарасида Бибихоним томонидан мадраса ва макбара қурилиши давом эттирилди. Жоме масжиди саҳни тўртбурчак бурчакларида икки баланд миноралар бўлган. Масжиднинг кенг ҳовлисида пешайвонлар билан улар оралиғидаги равоқлар ва гумбазчаларни 400 дан зиёд мармар устунлар кўтариб турган. Масжиддаги улкан лавҳда Амир Темур Бурсадан олиб келган муқаддас «Усмон Қуръони» ҳам турган.

Жоме масжиди қурилишини Амир Темур қаттиқ назорат қилди. Масжид қурилишида сусткашлик қилган икки амалдор қаттиқ жазоланди, пештоқ эса қайта қурилди. Амир Темур юқорида таъкидланганидек, шаҳардан ташқарида ҳам қароргоҳ ҳам дам олувчи ўрнини ўтовчи иншоотлар барпо этган эди. Бундай қароргоҳлар сўлим, соя-салқин боғлар билан уйғунлашган тарзда барпо этилган.

Дастлаб XIV аср 70-йилларида Кўҳак тоғи этагида «Боғи Нақшижаҳон» барпо этилди. 1378 йили Самарқанддан ғарбда Туман оға учун «Боғи Беҳишт» қурилди. «Боғи Амирзода Шохрух» 1394 йили Шохрух Кавказ ортига юришидан қайтиши шарафига қурилган. «Боғи Бўлду» («Олис» деб ҳам ном олган) пойтахтдан шарқда, «Боғи Дилкушо» ҳам шу йўналишда Хончорбоғ деган жойда ташкил этилган бўлиб, 1396-1399 йиллар давомида қурилган. «Боғи шамол» 1397 йил Мироншоҳнинг кизига атаб қурилган бўлиб, Самарқанднинг шимолий қисмида жойлашган эди. «Боғи Зоғон» эса «Боғи Бўлду» яқинида Кўчаи Хиёбон мавзеидан жой олган. «Боғи Баланд» эса Амир Темурнинг донғи кетган масканларидан бири бўлган. 1399 йили унинг Ҳиндистондан қайтиши шарофатига Самарқанддан жанубда, Дарғом чўлида «Боғи Давлатобод» ташкил этилган. «Боғи Чинор» ҳам жанубда жойлашган эди.

1404 йили Самарқанд шаҳар ғарбий девори ортида «Боғи Нав» барпо этилди. «Боғи Жаҳоннамо» деб ном олган қароргоҳ Шаҳрисабз йўлидаги ёнбағирликда қурилди. «Боғи Майдон» Афросиёбнинг шимолий томонида қурила бошлаган вақтида Амир Темури вафот этиб қолди, шу боис қурилиш ишларини Мирзо Улуғбек якунлади. Мазкур боғлар ўзининг ажойиб кўшк-саройлари, ёзги айвон-шийпонлари, мевали, манзарали дарахтлари, анвойи ўсимлигу-гуллари билан чет эллик сайёҳ ва элчиларни лол қолдирган. Руи Гонсалес де Клавихо, Шарофуддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳлар 1404 йили Амир Темурнинг юришдан қайтиши ҳамда неваралари тўйи шарафига Конигилда ўтказган байрамни завқ-шавқ билан тасвирлашади. Айниқса, улуғвор шийпон Клавихони лол қолдирган «Бу шийпон, – деб ёзади у, шу қадар кенг ва шу қадар маҳобатли эдики, нақ қаср дейсиз. Баландлиги ва ўлчамлари ақлни шоширади, гўзаллигини таърифлашга эса тил ожиздир». Бундай шийпонлар сони муаррихлар ёзишча 400 та бўлган. Клавихо шунингдек шакли, баландлиги ва беағи билан уни ҳайратга солган ҳашаматли ўтовни ҳам муфассал тасвирлаган. Амир Темур учун шийпонсоз усталар йиғма масжид қуриб беришган, яқин-узок сафарларда ҳукмдор уни ўзи билан олиб юрган.

Амир Темур томонидан қурдирилган маҳобатли иншоотлардан яна бири – Ясси (Туркистон) да қурилган Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси ҳисобланади. «Султон ул-орифин» номини олган, яссавия тариқат мактабнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий номи айниқса, Ўрта Осиё шимолида маълум ва машҳур эди. 1397 йили Туркистонга ташриф буюрган Амир Темур Яссавий қабри устига олиймақом меъморий мажмуа барпо этишни буюрди. Аҳмад Яссавий мақбараси икки йил (1397-1399) давомида қурилган. Мажмуа дастлаб жамоатхона, гўрхона, масжид, катта ва кичик саройлар, китобхона, ҳалимхона, қудуқхона, икки қаватли ҳужралар, ўттиздан зиёда катта – кичик хоналардан иборат бўлган. Мажмуа ёнбошида ертўла – чиллахона бўлган. Зиёратгоҳнинг энг нодир ва қимматбаҳо бойлиги – асосий хонанинг ўртасидаги қирқ қулоқли дошқозон эди. У ҳам Амир Темур буйруғи билан ясалган, 4000 кишилик таом пиширишга мўлжалланган. Қозон 7 хил металл (олтин, қумуш, қўرғошин, темир, пўлат, рух, мис) қоришмасидан

тайёрланиб, шарқона безаклар билан зийнатланган. Назр-ниёз қозони, деб ном олган бу бетакрор идишда турли таомлар пиширилиб, бева-бечора, мусофир, камбағалларга тарқатилган. Мажмуани аксарият эронлик усталар қуришган. Амир Темур 1380 йили Бухородаги Чашмаи Аюб қудуғи устига ҳам ажойиб бино қурдирган. Бино хоразмлик усталар томонидан барпо этилган.

Амир Темур шунингдек, Тошкентда Шайх Зайниддин бобо мақбарасини, шаҳар яқинида Занги ота мажумасини, қатор дарёлар устига кўприклар, Тошкент воҳасида каналлар, карвонсаройлар, ирригация иншоотлари, ҳаммомлар ва бошқа тегишли иншоотлар ҳам бино қилди. У Самарқанд атрофида ўз даврининг машҳур шаҳарлари номи билан Шероз, Султония, Дамашк, Миср, Бағдод каби ажойиб қишлоқларни ҳам барпо этди. Бу билан Амир Темур Самарқанднинг мавқеи ўз гўзаллиги ва таровати билан дунёга донғи кетган шаҳарлар орасида жуда юқори эканлигини таъкилламоқчи эди. Унинг бунёдкорлиги, ободончилик ишлари салтанатнинг турли ҳудудларида ҳам амалга оширилди. Масалан, Табризда – масжид, Шерозда – сарой, Бағдодда мадраса, Кобул яқинида шифохона барпо этирилди, Ҳиндистон йўлидаги Эрёб қалъаси қайта тикланди, Кавказда Бойлакон шаҳрини қурдирди, канал қаздириб сув чиқартирди ва ҳоказо.

Амир Темур даврида маданий ҳаётнинг ўсиши, унинг улкан даражадаги равнақи бевосита мамлакатда ўрнатилган тинчлик, осойишталик, барқарорлик, қучли марказлашган давлатнинг ҳосиласи, буюк ҳукмдорнинг мазкур соҳага қаратган улкан эътибори сиёсати натижаси, дея эътироф этиш тарихий ҳақиқатга тўла мос келади.

3. Амир Темур маънавияти

Амир Темур олий инсоний фазилатларни тушунувчи ва кадрловчи шахс бўлиб, ўзи бу борада ўрнак бўлгувчи инсон эди. Шу боис ҳам, у ҳокимиятга чиқишдаги қийин йилларда ўз ортидан иқтидорли ва диёнатли кишиларни эргаштирди ва улар орасидан жасур ва садоқатли ҳарбийларни тарбиялаб, камолга етказди. Жоку барлос, амир Мусо, амир Ҳиндука, Ики Темур,

Сулаймоншоҳ, Шоҳмалик ва бошқалар шулар жумласидандир. Амир Темур бутун ақл-заковати, қобилиятини ишга солган ҳолда ўз атрофида турли йўналишдаги кишиларни ҳам бирлаштира олди. Зеро оғир мўғул истибдодидан сўнг эзилган, хароб бўлган, сиёсий парокандалик, иқтисодий таназзул кучайган бир пайтда бунчалик дипломатик маҳоратни ишга солиш ҳар қандай ҳукмдорнинг қўлидан келмас эди. Амир Темурнинг яна бир олижаноб фазилати – унинг кечиримли, раҳм-шавқатли, бошқалар гуноҳидан ўта биладиган инсон эканлигида кўринади. Масалан, Амир Темур сардор Алибек Жонқурбоний хиёнатини икки маротаба ҳам кечириб, уни қайта хизматга олган. Ёки Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон нон-туз ҳаққини унутиб, икки марта Темурга қарши бош кўтарганида, Соҳибқирон уни икки маротабада ҳам кечириб юборган. Ҳатто ўлиmidан сал аввал узр сўраб келган Тўхтамишхон элчиларини қабул қилиб, унинг ҳокимиятини қайтариб олишга ёрдам бериш тўғрисидаги илтимосига рози бўлган. Бағрикенг, саховатли, ўзаро гина-қудратдан нари бўлиш борасида дарҳақиқат, Амир Темурга тенг келадиган шахс йўқ ҳисоби. Хусусан, «Тузуқлар»да бу ҳолатини қуйидагича таърифлайди: «Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шавқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим... Фукаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, аскарларимга инъомлар уландим. Золимдан мазлумнинг ҳаққини олдим».

Соҳибқирон чин дўстликнинг қадрига етган ва садоқатли дўстликка муҳим аҳамият билан қараган. Унинг : «Яхшиларга – яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилса қадрладим, дўстлигини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим. Кимки менинг хизматимни қилса, унинг хизмати ҳаққини адо этдим. Кимки менга душманлик қилсаю, кейин пушаймон бўлиб, илтижо билан ҳимоя истаб, тиз чўкиб ҳузуримга келса, душманлигини унутиб, мурувват ва дўстлик кўрсатдим», деган сўзлари юқоридаги мулоҳазанинг тасдиғи бўлиб хизмат қилади.

Амир Темур ҳаётнинг пасту-баландини кўрган кишиларни, садоқатли ва фидойи, жасур ва шижоатли кишиларни жуда қадрлаган. Бузуқ ниятли, ҳамятсиз, қўрқоқ, чақимчи, ғийбатчи ва қўрқоқлардан нафратланган. Шу билан биргаликда гина-

кудратдан узоқ бўлган. Қайси душман унинг олдига бош эгиб келса, унинг ҳурматиини жойига қўйиб, душманни дўстга айлантирган.

Амир Темур ўз устоз-пирлари – Шамсиддин Кулолнинг таълимоти, Мир Саййид Бараканинг йўл-йўриқлари, Абу Бакр Тайободийнинг маслаҳатларига ҳамиша кулоқ солган ҳамда бутун фаолиятида уларга таянган. У дин арбоблари, руҳонийлар, уламоларга нисбатан катта ҳурмат билан муносабатда бўлган. Ўз навбатида уларга маълум масъул вазифаларни ҳам ишониб топширган. Масалан, 1393 йил октябрда Миср султони Барқуқ ҳузурига таниқли диний арбоб шайх Сувоҳни элчи сифатида юборган. У Самарқанд, Кеш, Бухоро диний арбобларига алоҳида эҳтиром билан муносабатда бўлган. Амир Темур ҳамма вақт диний арбоб, руҳоний, уламоларни ўз ҳимоясига олиб, илм вакиллари билан бирга мунозара ва суҳбатда бўлишга иштиёқманд бўлган. Ҳарбий юриш вақтларида ҳам бу масалага эътибор билан қараган. Бағдод олинганида, у руҳонийлар, дин арбобларига зарар етказмасликни талаб қилган. Дамашқда Муҳаммад пайғамбарнинг (с.а.в.) икки аёллари – Умм Ҳабиба ва Умм Салманинг қабрларини зиёрат этиб, бу ерда макбара қуришни буюрган. Дамашқда қилган биринчи иши Уммавийлар Жоме масжидини зиёрат қилиш бўлган. Шунингдек, бу ерда Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) нинг яқин саҳобаларидан бири – Билол ал-Ҳабаший қабрини ҳам зиёрат қилган. Сурияда яна бир саҳоба, таниқли лашкарбоши Муҳаммад Холид ибн Волид қабри жойлашган Хомс шаҳри эгалланаётган пайтда шаҳарни вайрон этмасликни буюрган. Шунингдек, Эрондаги зиёратгоҳларни ҳам обод қилишни ҳам буюрган. Миср тарихчиси Ибн Тангриберди 1404 йили Амир Темур Маккага келади, дея ҳозирлик кўришганини, лекин номаълум сабабларга кўра, Соҳибқирон Маккага кела олмаганлигини қайд этади. Амир Темур ҳар қандай диндаги айирмачилик ҳаракатига, суннийлик ва шиалик йўналишлари орасидаги нифокка қарши бўлган. Қолаверса, ўзга динга эътиқод қилувчиларга ҳам олийҳимматли билан муносабатда бўлган.

Амир Темур инсон эътиқодсиз яшай олмаслигини яхши тушунган. У динни юксак камолот йўлига етакловчи куч, инсонни маънавий жиҳатдан комиллик даражасига олиб чиқувчи

восита деб билган. Шу боис имон-этиқод, маънавий поклик, ҳалоллик тушунчаларини жуда қадрлаган.

Манбаларда қайд этилишича, Амир Темур Қуръони Каримни ёд билган, ҳадисларни яхши тушунган, тафсир илмидан хабардор бўлгани боис диний аснодаги баҳсларда йирик уламолар билан баробар сўз юрита олган. Бу унинг маънавияти, имон-этиқоди, диёнати қанчалар мукаммал бўлганлигидан дарак беради. Амир Темур мусулмончилик ақидалари жамият осойишталиги ва равнақи, ижтимоий адолат, маънавий поклик, фуқаролараро тотувлик йўлида хизмат қилиш тарафдори бўлган. Амир Темурда шу билан бирга дин-динлигини, давлат-давлатлигини қилиши лозим, деган қатъий ва тўғри тушунча бўлган. Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг олим ва уламоларга бўлган муносабатини таърифлаб шундай дея ёзган эди: «Амир Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом муқаддам кўрарди». Дарҳақиқат, Амир Темур олиму фозилларни жуда қадрлар, ўзи ҳам қатор фанлардан бохабар эди. Хусусан, у тарих, фалсафа, риёзиёт, ҳандаса, меъморчилик, фалакиёт илмларини яхши кўрар ва қадрлар, шеъриятни севар эди. Ибн Арабшоҳ бу борадаги мулоҳазаларни ўз асарида ҳам алоҳида таъкидлаган.

Улуғ мутафаккир ва буюк шоир Алишер Навоий унинг фаолиятига таъриф бера туриб қуйидагиларни таърифлаган эди: «Агар Темур қаерда фан, маданият ва санъат аҳлини учратса, уларни ўз ҳомийлигига олар, уларга иззат-икром кўрсатар, уларнинг тарбиясига аҳамият берар ҳамда бу зотлардан олий мажлисида надим (маслаҳатчи) сифатида ва бошқа лавозимларда фойдаланарди».

Амир Темур Шарқнинг энг кўп тарқалган учта тил – араб, форс, туркий тилларини мукаммал билган, қатор тарихий манбалардан яхши хабардор инсон бўлган. Унинг оила-никоҳ муносабатлари, хотин-қизлар, аёлларга бўлган улкан эҳтироми, фарзандлар таълим-тарбияси билан боғлиқ фикр-мулоҳазалари ҳам юқори эътиборга сазовордир. Амир Темур ҳузурида хотин-қизлар ҳақида нолойиқ сўзлар айтиш, аёлларга нисбатан зўравонлик қилиш ва шунга ўхшаган салбий муносабатлар тақиқланган. У хотин-қизларга зўравонлик қилганларни танобини

тортиб кўя олган. Ўз хотинлари, қизлари ва бошқа аёлларга нисбатан ҳам меҳрибон ва шавқатли бўлган. Амир Темур аёлларга маълум эркинликлар берган, уларни расмий маросим, базму-жамшидларда иштирок этишларига имконият яратган. Клавихо расмий маросимларда Амир Темурнинг суюкли хотини Сароймулкхоним иштирок этганлигини алоҳида таъкидлаган. Амир Темур аёл қариндошларига атаб қатор иншоотлар қурдирган. Масалан, хотини Туман оғага атаб «Беҳишт боғи»ни, Тўқал хонимга атаб «Дилкушо боғи»ни, опаси Қутлуғ Туркон оға, сингилиси Ширинбека оғаларга ҳамда Бибихонимнинг онасига атаб макбаралар барпо этганлиги юқоридаги мулоҳазанинг мантикий тасдиғи бўлиб хизмат қилади. У никоҳ масаласини «Давлат юмушлари даражасидаги муҳим иш» қаторида кўрган.

Амир Темур XIV асрдаёқ «Куч - адолатда» шиорини давлат сиёсати мавқеи даражасига олиб чикди ва умри давомида бу шиорни ўзига дастурул амал деб билди. Бу ахлокий-маънавий мезон ҳамма даврлар учун эътиборли бўлиб, ҳозирги кунга қадар инсоният ҳаётида долзарб аҳамият касб этиб келмоқда. У ҳарбий санъат, солиқ сиёсати, раиятга муносабатда, ўз давлат бошқаруви тизимида, қўл остидагиларга муносабатда ҳам ушбу тамойилга катъий амал қилди.

Амир Темур ўз ҳукмронлиги даврида мутаассиблик, айирмачилик, мазҳабчилик кўринишларига йўл бермади. Осойишталик, тинчлик-хотиржамлик, хавфсизлик борасида аҳамиятга молик ишларни амалга оширди. Бу хусусда Соҳибқирон, «...салтанатимнинг у четидан бу четигача бирор болакай бошида бир сават тилла кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим», дея қайд қилган эди.

Савол ва топшириқлар

1. Амир Темур маънавияти деганда нимани тушунасиш?
2. Амир Темур «Тузуқлари»да қурилиш ва ободончилик ҳақида нималар дейилган?
3. Амир Темурнинг солиқ сиёсати қандай бўлган?
4. Маиший турмуш тарзида Соҳибқирон қандай фазилатларга таянган?

Таянч сўзлар

Соҳибқирон, амир, маънавият, давлат, солиқ, маиший ҳаёт, қурилиш, ободончилик, лангархона, тамға, бож, хирож.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Амир Темур ҳақида сўз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.

2. Nelson R. Timur is military strategist and geopolitical. It modern interpretation in world history – T., 1996, P. 17-19.

3. The Cambridge history of Iran the Timurid and Safarid Period, № 6, Cambridge University Press.

4. Spuller Bertold, Timur // The Mongol Period. History of the muslim world. Leiden. Brill, 1960, copyright, 1969, 1994.

5. Ўлжаева Ш. Амир Темур ва Темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. – Тошкент: Фан, 2005.

6. Муҳаммаджонов А. Амир Темур ва Темурийлар даври. – Тошкент: Фан, 1996.

7. Темур тузуклари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

8. Руи Гонсалес де Клавихо. Самаркандга – Амир Темур саройига саёхат қўндалиги (1403-1406 йиллар) – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2010.

9. Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи. I жилд – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.

Изоҳли сўзлар

- Аймоқ** – бир неча қариндош-уруғлар иттифоқи, қабила.
- Бағтар** – махсус зирҳли ҳарбий камзул.
- Байъат** – аҳд-паймон, қасамёд.
- Баронғор** – лашкарнинг ўнг қаноти.
- Ботил** – бекор қилинган, бузук, ёлғон.
- Бурғу** – қарнайнинг бир хили.
- Вазифа** – нафақа.
- Ғўл (қўл)** – лашкарнинг марказий қисми.
- Доруға** – шаҳар ҳокими.
- Ёрлиқ** – фармон.
- Жавонғор** – лашкарнинг сўл қаноти.
- Жавшан** – оддий темир совут.
- Жариб** – ер сатҳи ўлчови, бир жариб 3 600 кв.газга ёки 958 м²га тенг бўлган.
- Ички** – подшоҳларнинг хос хизматчилари, беклари.
- Қалақчи** – ҳосилга қараб хирож миқдорини белгилаб берувчи мансабдор.
- Қарматлар** – исмоилий мазҳаби шаҳобчаларидан бири.
- Кутвол** – қалъа бошлиғи.
- Қўналға** – қўноқ, жой бериш, от-улов боқиш мажбурияти.
- Қўрчи** – ҳукмдорларнинг шахсий қўриқчиси.
- Коскан** – бош кийими тагидан ўраладиган сим рўмол.
- Қоровул** – хон ўрдасини қўриқловчи ҳарбий бўлинма.
- Лангархона** – йўловчилар қўниб ўтадиган ер, бечораҳол ва етим-есирларга таом бериладиган ғарибхона.
- Манзил** – қарвоннинг бир кунлик йўли, тахминан 30 км га тенг.
- Макруҳ** – рад этилган, қораланган, номақбул воқеалар дафтари – ҳар қуни бўлиб турадиган воқеалар ёзиб борилган махсус дафтар.
- Нўён** – 10 минг кишилик лашкар қўмондони.
- Олачук** – шу номли шолча туридан ясалган қапа ёки чодир.
- Ош балмоқ** – атала.
- Пешкаш** – тортиқ, ҳадя.
- Раят** – солиқ тўловчи халқ.
- Сарханг** – қўшин қўмондони, саркарда.

Соврун – олий мартабали шахсларга тортиқ қилинадиган камёб моллар.

Соҳибқирон – Муштарий ва Миррих юлдузларнинг бири-бирига яқинлашган ҳолати «Қирон буржи» деб аталади. Бундай вақтда туғилган бола келажакда тожу-тахт ва бахт-саодат эгаси бўлади.

Суюрғол – инъом, совға (ер, мол-мулк).

Танҳоҳ – сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва бошқалар учун махсус хазинадан бериладиган маош пули.

Тузуқ – қонун, туркий халқлар орасида амалда бўлган қонун-қоидалар.

Туюл – хирож ва солиқ йиғиб олиш ҳаққи билан инъом этилган ер-мулк, вилоят.

Тўра – тартиб-қоида ёки қонун маъносида.

Улуфа – ҳарбийларга бериладиган ҳақ, маош.

Харвор – бир эшак кўтариши мумкин бўлган юк.

Ҳировул – лашкарнинг илғор қисми кетидан борувчи бўлинма.

Хирож – ер солиғи.

Фавж – ҳарбий бўлинма.

Фарсанг – тахминан 6 км.га тенг.

Шиговул – лашкар қанотларини кўриқлаб турувчи махсус бўлинма.

Шилон – халқдан тўпланадиган солиқ тури.

Чопоғул – тўсатдан босқин уюштирувчи ҳарбий қисм.

Чортуғ – ҳарбий бўлинма амирининг даражасини билдирувчи учи ўткир найза, байроқнинг бир тури.

Яргу – ясо ва йўсун асосида чиқарилган ҳукм.

Ясавул – кичик хизматчи, кўриқчи.

Ясо, ясоқ – туркий-мўғул халқлари орасида амалда бўлган қонун-қоидалар.

Ясол – қўшин сафи.